Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ–૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલિ – ૫૪

અર્થશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી

CHE[illegible]D 1973
Initial ....

પ્રકાશક તરફથી ભેટ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ–૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ–૯
મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૯

સર્વ હક્ક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૧,૦૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય,
અમદાવાદ–૯

અઢી રૂપિયા

ઑક્ટોબર, ૧૯૫૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો આદર્શ હંમેશાં બધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપવાનો રહ્યો છે. તે અનુસાર વિદ્યાપીઠની સંસ્થાઓમાં શીખવાતા બધા વિષયો સ્વભાષા દ્વારા શીખવવાનો પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે. તેને પરિણામે ભાઈ વિઠ્ઠલદાસને વિદ્યાપીઠનાં વિનય મંદિર અને મહાવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્ર શીખવવાનો જે અનુભવ થયો તેમાંથી આ પુસ્તક તેમણે તૈયાર કર્યું છે. ખાસ કરીને ૧૯૩૫-૪૨ ના ગાળામાં વિનય મંદિરમાં અર્થ-શાસ્ત્રનો વિષય શીખવાતો હતો, તેના અનુભવે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે; અને તેથી જ તે મહાવિદ્યાલયને ઉપયોગી મોટું પાઠ્ય-પુસ્તક થવાને બદલે નાની 'પ્રવેશિકા'નું રૂપ લે છે.

ઉપરના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓએ કરેલી નોંધો અને લખેલા નિબંધો ઉપરથી પ્રવેશિકાની પ્રત તેમણે તૈયાર કરીને રાખી હતી. પણ ૧૯૪૫ ની આખરમાં શ્રી નરહરિભાઈએ લખેલું 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' પ્રસિદ્ધ થયું, એટલે આ પ્રવેશિકાની જરૂર નહીં રહે એમ લાગવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું બંધ રાખ્યું હતું. ત્યાર બાદ અનુભવે એમ લાગ્યું કે, 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' જેવું લગભગ ૭૦૦ પાનનું પુસ્તક ન વાંચી શકે તેમને માટે નાની પ્રવેશિકા હોય તો વિશેષ ઉપયોગી થાય; વિનય મંદિરની કોટિના વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકોને નાનું કદ વધારે ફાવે. એટલે જૂની હસ્તપ્રત સુધારીને હવે પ્રસિદ્ધ કરી છે. કૉલેજનાં શરૂઆતનાં વરસોના વિદ્યાર્થીઓને માટે પણ તે ઉપયોગી થશે એવી આશા છે. આ દિશામાં વધુ પ્રયત્ન કરવા માટે પુસ્તકને અંતે પરિભાષાની સૂચિ આપી છે. તેની વિગતવાર સમજણ આ જ લેખકની 'અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા'-માંથી વાચકને મળી રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા પ્રયત્નોને પરિણામે પરિભાષા નિશ્ચિત રૂપમાં ગોઠવાય તો પછી અર્થશાસ્ત્રને સ્વભાષામાં આપવાની મુશ્કેલી નહીં રહે. વેપારીઓને કદી સ્વભાષામાં વહેવાર ચલાવવાની મુશ્કેલી લાગતી નથી; અને અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય એ તો પ્રત્યક્ષ વહેવારનાં શાસ્ત્રો છે. તેનું સાહિત્ય સ્વભાષામાં આપવામાં મુશ્કેલી લાગવી ન જોઈએ. વિદ્યાપીઠનો તો એ અનુભવ છે કે, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને વાણિજ્ય જેવા વિષયોને મહાવિદ્યાલયમાં સ્વભાષામાં આપવાની કશી મુશ્કેલી નડતી નથી. આશા છે કે તે અનુભવ વધશે અને બધું શિક્ષણ સ્વભાષામાં અપાતું થશે. નવી કેળવણીના એ પ્રયોગમાં આ પુસ્તક અલ્પ અંજલિરૂપે છે. આશા છે કે તે ઉપયોગી નીવડશે. અનુભવે તેમાં સુધારા વધારા થતા રહેશે. તેનો ઉપયોગ કરતાં જેમને કંઈ સૂચવવા જેવું લાગે તે લખી જણાવે એવી વિનંતી છે.

૧૧–૧૦–'૫૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન ૩

પ્રકરણ પહેલું : પ્રાસ્તાવિક ૩–૧૨

(૧) અર્થશાસ્ત્ર એટલે શું? (૨) શાસ્ત્રની મર્યાદા (૩) નિયમોની મર્યાદા (૪) હિંદને માટે જુદા નિયમો હોઈ શકે? (૫) કેટલાક મૂળભૂત મુદ્દા (૬) બીજાં શાસ્ત્રો સાથે સંબંધ

પ્રકરણ બીજું : સંપત્તિ અને જરૂરિયાતો ૧૩–૧૯

(૧) આર્થિક સંપત્તિ એટલે શું? (૨) જરૂરિયાતોના પ્રકાર અને લક્ષણો

પ્રકરણ ત્રીજું : ઉત્પત્તિનાં સાધનો ૨૦–૪૪

(૧) કુદરત અગર જમીન (૨) ઊતરતી અને ચડતી પેદાશનો નિયમ (૩) મહેનત એટલે શું? (૪) મહેનત અને આનંદ (૫) મહેનતની કાર્યક્ષમતા (૬) કાર્યવિભાગ અગર શ્રમવિભાગ (૭) કયું કામ ઉત્પાદક કહી શકાય? (૮) મૂડી એટલે શું?; મૂડીના પ્રકાર; સમાજમાં મૂડીનું સ્થાન (૯) યોજકનો હિસ્સો (૧૦) ઉત્પાદન પદ્ધતિ; ભાગીદારી અને કંપની

પ્રકરણ ચોથું : મૂલ્ય અને ભાવના ફેરફારો ૪૪–૭૧

(૧) વાહનવ્યવહાર (૨) બજાર (૩) મૂલ્ય અને કિંમત (૪) મૂલ્ય શી રીતે નક્કી થાય છે? (૫) ભાવની વધઘટની મર્યાદાઓ (૬) ઇજારો (૭) ભાવની વધઘટની જુદા જુદા વર્ગો ઉપર અસર (૮) ભાવની વધઘટની ટકાવારી (૯) વાયદો અને સટ્ટો (૧૦) વીમો

પ્રકરણ પાંચમું : નાણાવ્યવહાર ૭૨–૯૦

(૧) નાણાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ? (૨) નાણાને અભાવે આર્થિક વહેવારમાં શી મુશ્કેલીઓ નડે?, નાણાના લાભાલાભ (૩) નાણાનું કાર્ય અને તેમાં જરૂરી ગુણો (૪) નાણાના પ્રકાર (૫) નાણાનું મૂલ્ય; નાણાની સંખ્યાનો સિદ્ધાંત (૬) તેજીમંદીની અસર (૭) ગ્રેશામનો નિયમ (૮)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ધાતુ વિ૦ બે ધાતુનું ચલણ (૯) બેંકો અને દેશી શરાફો; બેંકોનું કામ (૧૦) ચલણી નોટો

પ્રકરણ છઠ્ઠું: પરદેશ સાથેનો વેપાર ૯૧–૧૦૫

(૧) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું સ્વરૂપ; બે પ્રાંત વિ૦ બે દેશનો વેપાર (૨) દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવું? રક્ષણની રીતો; શાહી પસંદગી (૩) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આયાત-નિકાસ (૪) નાણા વ્યવહાર અને હૂંડિયામણ; હૂંડિયામણની વધઘટ

પ્રકરણ સાતમું: વહેંચણી ૧૦૬–૧૧૮

(૧) ઉત્પન્નની વહેંચણી (૨) સાંથ અને નફો (૩) વ્યાજનો દર; વ્યાજ અને ભાડું (૪) મહેનતાણું કેવી રીતે નક્કી થાય છે? (૫) મહેનતાણાની વિશેષતાઓ; મુદતબંધી અને ઊધડું કામ; ચૂકવાતો પગાર અને ખરો પગાર; પુરુષ-સ્ત્રીના પગાર (૬) કાળબળની જુદી જુદી આવક ઉપર અસર

પ્રકરણ આઠમું: સરકારી આવક-ખર્ચ ૧૧૯–૧૩૭

(૧) સરકારી ખર્ચનો હેતુ; વ્યક્તિ અને સરકારના આવક-ખર્ચમાં તફાવત (૨) સરકારી ખર્ચનું વર્ગીકરણ (૩) કરનાં તત્ત્વો (૪) પ્રત્યક્ષ કર અને પરોક્ષ કર (૫) મહેસૂલની વસૂલાત કેવી રીતે કરવી જોઈએ? (૬) આપણી જમીન મહેસૂલની પદ્ધતિઓ (૭) સરકારી કરજ (૮) વ્યક્તિ અને સરકારના દેવામાં ફેર શો? (૯) કરજના પ્રકાર (૧૦) સરકારી કરજની વેપાર રોજગાર ઉપર અસર

પ્રકરણ નવમું: યંત્રયુગની અસર અને તેના ઉપાયો ૧૩૮–૧૭૩

(૧) આર્થિક પ્રગતિના પ્રકારો (૨) યંત્રનાં પરાક્રમો (૩) ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને તેનું પરિણામ (૪) યંત્રનાં નિવાર્ય અને અનિવાર્ય અનિષ્ટો (૫) કેન્દ્રીકરણ વિ૦ વિકેન્દ્રીકરણ (૬) બેકારી; કારણો અને પ્રકારો તથા ઉપાયો (૭) ગરીબાઈ અને વસ્તીમાં વધારો (૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ (૯) મજૂર સંઘો (૧૦) કામદારોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો (૧૧) મુખ્ય વાદો

પરિભાષાની સૂચિ ૧૭૪–૧૯૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ પહેલું

પ્રાસ્તાવિક

૧

અર્થશાસ્ત્ર એટલે શું ?

કોઈ સારા વકીલને સરસ કાયદાની દલીલો કરતાં સાંભળીને કોઈને પ્રમાણશાસ્ત્ર કે કાયદાશાસ્ત્ર શીખવાનું મન થાય છે, તેમ આજના જમાનામાં અર્થશાસ્ત્રની અથવા આર્થિક બાબતોની જ્યાં ત્યાં વાતો સાંભળીને કેટલાકને અર્થશાસ્ત્ર શીખવાનું મન થાય છે. કોઈને એમ થાય કે, આ બેકારીના જમાનામાં અર્થશાસ્ત્ર શીખીએ તો કંઈક ધંધો કરતાં આવડે; કોઈને એમ થાય કે અર્થશાસ્ત્ર શીખીએ તો પૈસાદાર થઈ જવાય. આમ અર્થશાસ્ત્ર વિષે જુદા જુદા લોકોના જુદા જુદા ખ્યાલો હોય છે. પણ અર્થશાસ્ત્ર એ કોઈ ધંધાનું શાસ્ત્ર નથી, તેમ પૈસા કમાવાનું શાસ્ત્ર પણ નથી. તેમાં તો સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલે છે અને કેવી રીતે ચાલવો જોઈએ, તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં માણસને ઉપયોગી ખાવા-પીવાની અને વાપરવાની વસ્તુઓ કેવી રીતે પેદા થાય છે, તેની કિંમત કેવી રીતે નક્કી થાય છે, તે કેવી રીતે જુદે જુદે સ્થળે પહોંચે છે, તેના પૈસા કેવી રીતે વહેંચાય છે, વગેરે આર્થિક વ્યવહારને લગતી બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એટલે તેના અભ્યાસથી માણસ નવો ધંધો ન શીખી શકે, તેમ પૈસાદાર થવાની કળા પણ ન શીખી શકે; પરંતુ સમાજની આર્થિક ઘટનાઓ કેમ ચાલે છે તેની તેને સમજ પડે ખરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થશાસ્ત્ર જેમ પૈસા કમાવાનું શાસ્ત્ર નથી, તેમ કરકસર શીખવાનું શાસ્ત્ર પણ નથી. તેના અંગ્રેજી શબ્દ 'ઇકોનોમિક્સ' ઉપરથી કેટલાક તેને કરકસર શીખવાનું શાસ્ત્ર માને છે તે ખોટું છે. પરંતુ સમાજના આર્થિક વ્યવહારમાં કરકસર કેમ થાય, માલની ઉત્પત્તિ કેમ વધે, તેની આપલે વધારે સારી રીતે કેમ થાય, તેની વહેંચણી ન્યાયી રીતે શી રીતે થાય તેનો વિચાર તેમાં અવશ્ય આવે છે.

૨

શાસ્ત્રની મર્યાદા

આ શાસ્ત્રમાં વ્યક્તિનો વિચાર કરવાનો નથી, પણ સમાજનો વિચાર કરવાનો છે. દરેક વ્યક્તિ જેટલે અંશે સમાજનો ભાગ છે, તેટલે અંશે સામાજિક દૃષ્ટિએ તેના સુખનો વિચાર તેમાં થાય છે. આથી અર્થશાસ્ત્રના કોઈ વિચારથી વ્યક્તિને નુકસાન થતું હોય અને સમાજને લાભ થતો હોય, તો વ્યક્તિના નુકસાનનો વિચાર કરવામાં નહીં આવે; પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિએ જે યોગ્ય હશે તે કરવામાં આવશે. એટલે વ્યક્તિના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ નહીં, પરંતુ સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વિચાર થશે. દાખલા તરીકે જંગલો કાપવાનું કોઈ વ્યક્તિને માટે લાભકારક હોય, પરંતુ સમાજના લાભની દૃષ્ટિએ તે નુકસાનકારક હોય તો, જંગલો કાપવાં ઇષ્ટ નહિ ગણાય.

૩

નિયમોની મર્યાદા

કોઈ વિષયનું શાસ્ત્ર થયું એટલે તેના નિયમો થવાના; પણ સામાજિક શાસ્ત્રોના નિયમો સર્વવ્યાપક હોઈ શકે નહીં, માણસજાત ચૈતન્યવાળી છે, તેથી તેની પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર જડ વસ્તુઓ પ્રમાણે કદી થઈ શકે નહીં. બીજી રીતે કહીએ તો માણસ માણસમાં સમાનતા અને વિવિધતા બંને છે. સમાનતા લક્ષમાં લઈને માણસની પ્રવૃત્તિઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષે સામાન્ય નિયમો બાંધી શકાય. પણ વિવિધતાને લીધે તે નિયમો, જડ વસ્તુઓને લાગુ પડતા નિયમોની પેઠે, સર્વવ્યાપક ન હોઈ શકે; માટે તેમનો ઉપયોગ કરતી વખતે, એ નિયમો દરેક જગ્યાએ લાગુ પડવા જ જોઈએ એમ માનવું ન જોઈએ. પણ સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી, તે લાગુ પડે છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ. સામાન્ય નિયમ નક્કી કર્યો હોય અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિ જુદી જાતની હોય, તો એ નિયમ લાગુ ન પણ પડે.

જડ વસ્તુના વિષયમાં આવી મર્યાદા હોતી નથી, પણ સમાજ-શાસ્ત્રના નિયમોમાં આ મર્યાદા અનિવાર્ય છે. તે નિયમો અમુક પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને હોય, એટલે તે ઉપરથી બાંધેલા નિયમો સર્વવ્યાપક હોઈ શકે નહીં. તે માત્ર અનુમાનો છે; સામાન્ય રીતે શું બને તેનું માત્ર વલણ બતાવે છે. જેમ કે બૅંકોમાં વ્યાજનો દર ઘટવાથી લોકો ઓછા પૈસા વ્યાજે મૂકશે તે માત્ર અનુમાન છે. બીજી રીતે પૈસા રોકી શકતા ન હોય તો વ્યાજનો દર ઓછો થવા છતાં, ઓછા પૈસા ન મુકાય એમ પણ બને. તે જ પ્રમાણે કોઈ વસ્તુનો ભાવ વધવા છતાં ઘરાકી ઓછી ન થાય, અથવા કોઈ વસ્તુની ઘરાકી ઓછી થવા છતાં કિંમત ન ઘટે એમ પણ બને. ભાવ વધવાની સાથે માગણી વધી હોય અગર ઘરાકી ઓછી થતાંની સાથે તે માલની છત પણ ઓછી થઈ હોય એમ બને, અને તેથી ધારી અસર ન થાય એવો સંભવ છે. એટલે અર્થશાસ્ત્રના નિયમો ખગોળશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનના નિયમો જેવા સર્વવ્યાપક નથી હોતા, પરંતુ માત્ર શું બનવા સંભવ છે તે બતાવે છે.

માણસનો અનુભવ વધે અને નિરીક્ષણ વધારે ચોક્કસ બને, તેમ એ અનુમાનો વધારે ચોક્કસ થઈ શકે. પણ કોઈ પણ કાળે કુદરતની ક્રિયાઓના જેવી ચોકસાઈ તેમાં આવવા સંભવ નથી. કારણ કે નિયમ બાંધવાને માટે કલ્પેલી સંપૂર્ણ હરીફાઈની અને સ્થિરતાની પરિસ્થિતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ઠેકાણે પૂરેપૂરી જોવા મળતી નથી. હરીફાઈની સાથે પ્રજાની ટેવો, આજુબાજુની પરિસ્થિતિ, રિવાજ, પ્રણાલિકા વગેરે ઘણાં તત્ત્વો કામ કરતાં હોય છે. અને આવી વિવિધતા તો હંમેશાં રહેવાની. એટલે એ નિયમો અધૂરા જ રહેવાના.

આ ઉપરથી કોઈ એમ કહી શકે કે, આવા નિયમો બાંધવાની જરૂર શી છે? પણ અનુભવ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે, આવા મર્યાદિત નિયમોથી પણ માણસની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વિચાર કરવામાં ઘણી મદદ મળે છે. તે નિયમોને નકામા ગણવા તે બરાબર નથી. સમાજને અમુક કામમાં થયેલા અનુભવનો તેમાં નિચોડ હોય છે. એટલે તે અનુભવોને લક્ષમાં રાખીને આગળ ચાલવું જોઈએ. તે અનુભવ ઉપરથી તારવેલા નિયમોનો ઉપયોગ જ ન કરીએ તો પ્રગતિ થઈ શકે નહીં. માણસે અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતા તરફ પ્રગતિ કરવાની છે. કોઈ દિવસ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, તેથી અપૂર્ણ નિયમો પણ ન બાંધવા કે તેનો વિચાર ન કરવો તે બરાબર નથી.

માણસની પ્રવૃત્તિને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોના નિયમો આવા અપૂર્ણ જ છે, જડ વસ્તુઓને લગતાં શાસ્ત્રો અગર કુદરતને લગતાં શાસ્ત્રો સિવાય બધાં શાસ્ત્રોનાં અનુમાનો એવાં જ હોય છે. કુદરતને લગતી કેટલીક બાબતો જેનું પૂરું જ્ઞાન હજી માણસજાતને થયું નથી, તે વિશેનાં અનુમાનો પણ અપૂર્ણ હોય છે. જેમ વધારે અનુભવ થાય તેમ તે પૂર્ણ થતાં જાય છે. દા. ત. પવનનું શાસ્ત્ર હજી માણસજાતને લાધ્યું નથી. એટલે વાયુશાસ્ત્રીઓ વરસાદ કે પવન વિશે ચોક્કસ કહી શકતા નથી. પણ અનુમાન કરી શકે છે. સૂર્ય અમુક વખતે ઊગશે કે ગ્રહણ અમુક વખતે થશે, તે જેમ ચોક્કસ કહી શકાય છે, તેમ અમુક વખતે વરસાદ ચોક્કસ પડશે એમ કહી શકાતું નથી. પવનથી વાદળાં બીજે પણ ઘસડાઈ જાય તેવો સંભવ હોય છે. આમ પવનના શાસ્ત્રનો અનુભવ અપૂર્ણ હોવા છતાં, તેને લગતાં અનુમાનો જેમ ઉપયોગી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય છે, તેમ માણસની પ્રવૃત્તિને લગતાં શાસ્ત્રોનું પણ છે. તેમનાં અનુમાનોની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે અભ્યાસીને અને સમાજને ઉપયોગી છે.

૪
હિંદને માટે જુદા નિયમો હોઈ શકે?

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની મર્યાદાવાળા નિયમો અર્થશાસ્ત્રમાં હોય છે. તે સર્વ સ્થળે એક સરખી રીતે લાગુ ન પડે તે દેખીતું છે. એટલે દરેક સમાજની કે પ્રજાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદો જુદો વિચાર કરવો પડે છે. છતાંય અનુભવ ઉપરથી કેટલાક સામાન્ય નિયમો તારવી કાઢવામાં આવે છે. તે દરેક દેશ માટે જુદા જુદા ન હોય, જેમ વૈદકના સામાન્ય નિયમો બધાને માટે જુદા જુદા નથી હોતા. પરંતુ જેમ વૈદકના સામાન્ય નિયમો સરખા હોવા છતાં, દરેક માણસની પ્રકૃતિ પ્રમાણે અસર જુદી જુદી થાય છે, તેમ અર્થશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો બધા દેશો માટે એક સરખા હોવા છતાં, બધા દેશોના આર્થિક પ્રશ્નોનો વિચાર જુદી જુદી રીતે થાય છે. અર્થશાસ્ત્રના નિયમોની અસર પરિસ્થિતિ અનુસાર જુદી થતી હોય, એટલે દરેક દેશના આર્થિક પ્રશ્નો જુદા જુદા હોય અને સંજોગો અનુસાર દરેકનું નિરાકરણ પણ જુદું જુદું હોઈ શકે. નિયમો સરખા હોવા છતાં એકને માટે જે સારું હોય તે બીજાને માટે ખરાબ હોય. એક જગાએ સિનેમા ઉપર કર નાખવો સારો હોય અને બીજી જગ્યાએ ખરાબ હોય. હિંદના પ્રશ્નોનું પણ આ રીતે સમજવું જોઈએ. હિંદ અને ઇંગ્લંડના સામાન્ય નિયમો સરખા હોય છતાં હિંદની નાડ પારખીને તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તેનો ઉકેલ હિંદની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને કરવો જોઈએ. એટલે ઇંગ્લંડને માટે જે સારું હોય તે હિંદને માટે સારું ન પણ હોય. આ રીતે હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર જુદું પડી શકે; સામાન્ય નિયમોની દૃષ્ટિએ નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫

કેટલાક મૂળભૂત મુદ્દા

આ રીતે આ વિષયની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને તેનો અભ્યાસ શરૂ કરતાં પહેલાં, કેટલાક અગત્યના મુદ્દા લક્ષમાં રાખવા જેવા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) માણસ જન્મે છે ત્યારથી તેનું ખાવાપીવાનું શરૂ થાય છે, તે મરણ સુધી બંધ થતું નથી, અને ખાવાપીવાનું હવાપાણીની માફક જોઈએ તેટલું દરેકને મળતું નથી. આથી ખાવાપીવાની વસ્તુઓ મેળવવાનો પ્રશ્ન માણસના જન્મની સાથે જ સંકળાયેલો છે. જીવનને ઉપયોગી વસ્તુઓ મેળવવાની પ્રવૃત્તિ કે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયા કરે, પણ તે પ્રવૃત્તિ બંધ થતી નથી. એટલે અર્થ પેદા કરવાનો, મેળવવાનો, ભોગવવાનો પ્રશ્ન સનાતન છે—અમર છે. તેનો વિચાર કરવાનું કોઈ કાળે બંધ થયું નથી; બંધ થવાનું નથી. વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર તરીકે અર્થશાસ્ત્રનો ઉદય મોડો થયો પરંતુ અર્થપ્રવૃત્તિ તો માણસના જન્મની સાથે જ જન્મે છે.

(૨) પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રના નિયમો અને માન્યતાઓ ખુલ્લી હરીફાઈના ધોરણ પર રચાયેલાં છે, અને ખાનગી માલકી-હક તેમાં ગૃહીત રહેલો છે. તે કલ્પના બદલાય તો આજનું આખું અર્થશાસ્ત્ર બદલાઈ જાય.

(૩) સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર હાલ ગમે તે ધોરણે ચાલતો હોય, પણ તે છેવટનો નથી. તેમાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. એટલે આજે શું ચાલે છે તેનું પૃથક્કરણ કરીને, સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ભવિષ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ.

(૪) માણસ સામાજિક પ્રાણી છે. તે આર્થિક પ્રાણી નથી. આર્થિક પ્રવૃત્તિ એ જીવનનો એક ભાગ છે. એટલે આર્થિક જીવનને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખા જીવનથી જુદું પાડીને, અર્થશાસ્ત્રમાં વિચાર થઈ શકે નહીં. ટૂંકમાં, કોઈ પણ પ્રશ્નનો વિચાર એકલા અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થઈ શકે નહીં.

અર્થશાસ્ત્રનો જુદા શાસ્ત્ર તરીકે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે અભ્યાસની સગવડ ખાતર છે; બીજાં શાસ્ત્રોથી જુદા પડીને વિચાર કરવા ખાતર નહીં; — જેમ દાંતના દાક્તર કે આંખના દાક્તર કામની સગવડની ખાતર દાંતની કે આંખની જ દવા કરે; પરંતુ તેમને માણસના આખા શરીરનો વિચાર કરીને કામ કરવું પડે છે તેમ.

(૫) દરેક પ્રશ્નની બે બાજુ હોય છે. સર્વાંશે સારું કે સર્વાંશે ખોટું એવું ભાગ્યે જ કંઈ હોય છે. દરેક પ્રશ્નને અંગે તેની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં કહેવા જેવું ઘણું હોય, એટલે અભ્યાસીએ બન્ને બાજુનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને કોઈ પ્રશ્નની વિરુદ્ધમાં કહેવા જેવું કંઈ હોય જ નહિ, એમ નહિ માનવું જોઈએ. દરેકમાં લાભ ગેરલાભ બન્ને હોય, એટલે એમાંથી કયું પલ્લું નમે છે તે જાણવું જોઈએ. દાખલા તરીકે યંત્ર-ઉદ્યોગના લાભ પણ હોય અને ગેરલાભ પણ હોય, પણ એકંદરે સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ શામાં વિશેષ લાભ છે તે જોવાનું હોય. ટૂંકામાં, દરેક વખતે ઓછી અને વધારે લાભકારી વસ્તુઓની વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય છે.

૬

બીજાં શાસ્ત્રો સાથે સંબંધ

આ રીતે જોતાં અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીને માટે સમાજવિદ્યાનાં બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. દાંતના દાક્તરને શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વગર ચાલે નહીં, તેમ અર્થશાસ્ત્રીને સમાજશાસ્ત્ર અને તેનાં પેટા શાસ્ત્રોનો પ્રાથમિક અભ્યાસ કર્યા વગર ચાલે નહીં. આ ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રનો સમાજવિદ્યાનાં બીજાં શાસ્ત્રો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથેનો સંબંધ કેટલો નિકટનો છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. નીચેનો કોઠો આ બાબતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:

- જ્ઞાનના વિષયો
  - જડ વસ્તુ
    - વિજ્ઞાન
  - માણસ
    - સમાજશાસ્ત્ર
      - અર્થશાસ્ત્ર
      - રાજનીતિ-શાસ્ત્ર
      - નીતિ-શાસ્ત્ર
      - માનસ-શાસ્ત્ર

આ રીતે અર્થશાસ્ત્ર એ સમાજશાસ્ત્રનું એક અંગ છે.

રાજકારણ

આજના જમાનામાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો સંબંધ, મહાયુદ્ધો વગેરે આર્થિક કારણોને લીધે થાય છે, એટલે અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણના પ્રશ્નો ભેગા થઈ ગયા છે. કરવેરાનો સવાલ જેટલો રાજકીય છે. તેટલો જ આર્થિક છે. સરકારના આવક-ખર્ચનો સવાલ જેટલો રાજકીય છે, તેટલો જ આર્થિક છે. એટલે કયા અર્થશાસ્ત્રીને રાજકારણનો અભ્યાસ કર્યા વગર ચાલે? કે કયા રાજનીતિજ્ઞને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વગર ચાલે?

પહેલાંના વખતમાં સામાન્ય પ્રજાનો સરકાર સાથે ઓછો સંબંધ હતો. વર્ષમાં એક વાર મહેસૂલ ભરે એટલે પત્યું. ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનમાં સરકાર બદલાય તેની ગામડાંમાં ભાગ્યે જ અસર થતી. પણ હવે સરકાર જે કાંઈ કરે, તેની ગામડાંઓ ઉપર પણ અસર થાય છે. નાણાચલણ, રેલવે, બેંક અને વેપારની ચાવીઓ સરકાર હસ્તક હોવાથી, લોકોના આર્થિક જીવન ઉપર સરકારનાં પગલાંથી ઘણી અસર થાય છે. હવે તો દેશ ઉપરાંત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરદેશોમાં થતા ફેરફારોની અસર પણ થાય છે. ટૂંકામાં અત્યારનું આખું આર્થિક જીવન જ બદલાઈ ગયું છે. રાજકારણ અને અર્થ-શાસ્ત્ર એ બેનો સંબંધ એટલો વધી ગયો છે, કે કયો પ્રશ્ન રાજકીય અને કયો પ્રશ્ન આર્થિક એ કહેવું ઘણી વખત મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

નીતિશાસ્ત્ર

એ જ પ્રમાણે સમાજના પાયારૂપ ધર્મ કે નીતિનો વિચાર પણ અર્થશાસ્ત્રની સાથે જોડાયેલો જ છે. હિંદુઓ ધાર્મિક ભાવનાને લીધે ચામડાના ધંધાને હલકો ગણતા હોય, તો તેની અસર આર્થિક સ્થિતિ ઉપર થાય જ. અમુક વર્ગ અમુક ધંધો ન કરે, કે અમુક ખોરાક ન ખાય તેની અસર આર્થિક સ્થિતિ ઉપર થાય જ. તે પ્રમાણે લોકોની નીતિની ભાવના અને નૈતિક બંધારણની અસર વેપારરોજગાર ઉપર થાય જ. એટલે આ બધાં શાસ્ત્રો એક કુટુંબનાં ભાઈબહેનો જેવાં છે; અગર શરીરના જુદા જુદા અવયવો જેવાં છે.

માનસશાસ્ત્ર

અર્થશાસ્ત્રીને પ્રજાના માનસનો વિચાર પણ કરવો પડે છે. કંઈ ફેરફાર થાય તો તેની અસર પ્રજાના માનસ પર શી થશે તે તેને વિચારવું પડે છે. ધંધોરોજગાર કરનાર દરેકને તે વિચારવું પડે છે. મોટરવાળો એક આનાને બદલે બે આના ભાડું કરે તો એ ફેરફારની મોટરમાં બેસનારા પર શી અસર થશે, તેનો તેને વિચાર કરવો પડે છે. પુસ્તકો છપાવનારને અમુક પુસ્તક ખપશે કે નહીં, તેનો વાંચનારાના માનસને ખ્યાલમાં રાખીને વિચાર કરવો પડે છે. રાજતંત્ર ચલાવ-નારને કરવેરામાં ફેરફાર કરતી વખતે પ્રજાનું માનસ વિચારવું પડે છે. આમ અર્થશાસ્ત્રનો માનસશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે. પણ આ સંબંધ શાસ્ત્રના નિયમો પૂરતો નથી. આવી બાબતોનો વિચાર કરવામાં માનસ-શાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરતાં, પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને સૂક્ષ્મ અવ-લોકન વિશેષ ઉપયોગી થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇતિહાસ

આ બધાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસને ઇતિહાસ સાથે ઓછો સંબંધ નથી. બધી યોજનાઓ પ્રજાના જીવન ઉપરથી ઘડાય છે અને જીવન એ ભૂતકાળ ઉપરથી ઘડાય છે; એટલે કોઈ પણ વ્યવહારુ વિચાર કરવા માટે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે. બીજી પ્રજાના ભૂતકાળના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ નવી યોજનાઓ વિચારી શકાય છે. એ રીતે બીજાના ભૂતકાળના અનુભવ ઉપરથી ધડો લઈ શકાય છે અને વિકાસના માર્ગો શોધી શકાય છે. એટલે કોઈ પણ પ્રજાના ઘડતરમાં ભૂતકાળનો ઇતિહાસ એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

આટલી પ્રાસ્તાવિક બાબતોનો વિચાર કર્યા પછી, હવે આપણે અર્થશાસ્ત્રનો વિગતવાર વિચાર કરીશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ બીજું

સંપત્તિ અને જરૂરિયાતો

૧

આર્થિક સંપત્તિ એટલે શું ?

હવા, પાણી જેવી વસ્તુઓ જે દરેકને જોઈએ તેટલી મળી રહે છે, તેને અર્થશાસ્ત્રમાં સર્વસુલભ સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે અને જે પૂરતા પ્રમાણમાં મળતી નથી અને જેને મેળવવા માટે મહેનત કરવી પડે છે તેને આર્થિક સંપત્તિ અથવા ટૂંકામાં અર્થ કહેવામાં આવે છે. જમીન પણ જ્યાં સુધી દરેકને જોઈએ તેટલી મળતી હોય ત્યાં સુધી તે 'સર્વસુલભ' કહેવાય છે. વસ્તી વધે અને સારી જમીનની તાણ પડે ત્યારથી તે 'આર્થિક સંપત્તિ'માં ગણાય છે. આનો અર્થ એ થયો કે જ્યાં વસ્તુ અમર્યાદિત રીતે બધાને મળતી હોય, ત્યાં તે આર્થિક સંપત્તિ ન કહેવાય અને જ્યાં તેની છત મર્યાદિત હોય ત્યાં તે આર્થિક સંપત્તિ કહેવાય. આ કથન વિચિત્ર લાગે છે પરંતુ તે સાચું છે. જંગલમાં લાકડાની કંઈ કિંમત ન હોય ત્યાં તે આર્થિક સંપત્તિ ન કહેવાય, પણ શહેરમાં તે આર્થિક સંપત્તિ કહેવાય.

આ ઉપરથી એમ બને કે જે પ્રદેશમાં લોકોને જમીન, લાકડાં જોઈએ તેટલાં મળતાં હોય, તે પ્રદેશની આર્થિક સંપત્તિ ઓછી ગણાય. પરંતુ તેથી તે લોકો દુઃખી ન ગણાય. ઊલટું જ્યાં તેની અછત હોય અને જ્યાં તેની આર્થિક સંપત્તિમાં ગણતરી થતી હોય, ત્યાંના લોકો વધારે સુખી ન હોય. આ ઉપરથી ફલિત એમ થાય છે કે, અમુક પ્રદેશનો આર્થિક સંપત્તિનો આંકડો મોટો હોય, તે ઉપરથી ત્યાંના લોકો (જ્યાં આર્થિક સંપત્તિની અછત ન હોય ત્યાંની અપેક્ષાએ) વધારે સુખી છે એમ કહી શકાય નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવો જ એક બીજો દાખલો દારૂ, તમાકુ જેવી વસ્તુઓનો છે. તે જ્યાં વપરાતી હોય ત્યાં તે આર્થિક સંપત્તિ ગણાય. અને જ્યાં ન વપરાતી હોય અથવા તો નકામી ગણીને કોઈ તેનો ઉપયોગ ન કરતું હોય ત્યાં તે આર્થિક સંપત્તિ ન ગણાય.

આ ઉપરથી કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે, એવી નુકસાનકારક વસ્તુઓને આર્થિક સંપત્તિમાં ગણવી જ ન જોઈએ. પણ આ વિચાર વ્યવહારમાં ચાલી શકે તેમ નથી. નુકસાનકારક વસ્તુઓ કઈ તે નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. કોઈ દારૂને નુકસાનકારક ગણે તો કોઈ ડુંગળીને ગણે; કોઈ મરચાંને ગણે, તો કોઈ તમાકુને ગણે; કોઈ સિનેમાને ગણે અને કોઈ નાટકને ગણે. આમ જુદા જુદા મતો હોય, ત્યાં અર્થશાસ્ત્રી કઈ ચીજને નુકસાનકારક ગણીને કાઢી નાખે અને કઈ ચીજને આર્થિક સંપત્તિ કહે? એટલે આર્થિક સંપત્તિની ગણતરીમાં સમાજમાં વપરાતી બધી ચીજોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, અમુક વસ્તુને આર્થિક સંપત્તિ કહી એટલે તે ઉપયોગી થઈ ગઈ. જેવી રીતે વધારે ઉપયોગી વસ્તુ કરતાં ઓછી ઉપયોગી વસ્તુ સમાજમાં વધારે કીમતી થઈ શકે છે, જેવી રીતે એક વસ્તુ અમુક વખતે ઉપયોગી અને અમુક વખતે નુકસાનકારક પણ હોઈ શકે છે, તેવી રીતે સમાજમાં નુકસાનકારક વસ્તુઓ પણ કીમતી ગણાઈ શકે છે. એવી નુકસાનકારક વસ્તુઓનો ઉપયોગ સમાજમાંથી દૂર કરવો જોઈએ એ ખરું. તેનો ઉપાય એવી વસ્તુઓને આર્થિક સંપત્તિમાં ન ગણવી એ નથી. જ્યારે એ વસ્તુઓનો વપરાશ બંધ થશે ત્યારે તે વસ્તુ આર્થિક સંપત્તિ ગણાતી બંધ થશે. ત્યાં સુધી મતમતાંતરો હોવા છતાં, અમુક વસ્તુને આર્થિક સંપત્તિ ગણવી અને અમુકને ન ગણવી એ બરાબર નથી. તે સંબંધમાં એટલું યાદ રાખવું કે, કોઈ વસ્તુને આર્થિક સંપત્તિ કહેવાથી તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થતી નથી. આર્થિક સંપત્તિનો આટલો મર્યાદિત અર્થ સમજવામાં આવે તો સમાજમાં વપરાતી બધી વસ્તુઓને આર્થિક સંપત્તિમાં ગણવા સામે વાંધો ન હોવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પ્રમાણે સમાજમાં વપરાતી બધી વસ્તુઓને આર્થિક સંપત્તિ ગણવામાં પણ કેટલીક મર્યાદાઓ સ્વાભાવિકપણે સ્વીકારવી પડે છે. માણસના ગુણને કે સૂર્યના પ્રકાશને આર્થિક સંપત્તિમાં ન ગણાય; કારણ કે તેનો કબજો લઈ શકાય તેમ નથી, કે તેનું ચોક્કસ માપ નીકળી શકે તેમ નથી. ત્યારે આર્થિક સંપત્તિમાં શું શું ગણાય તે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે બાંધી શકાય :

આર્થિક સંપત્તિ કોને કહેવી ?

૧. જે વસ્તુ માણસને ઉપયોગી હોય,
૨. જેને મેળવવા માટે મહેનત કરવી પડતી હોય,
૩. જેની અછત હોય,
૪. જેનો કબજો લઈ શકાય તેમ હોય,
૫. જેનું માપ નીકળી શકે તેમ હોય.

એટલે જે વસ્તુ ઉપયોગી હોય, ઉપરાંત શ્રમપ્રાપ્ય હોય, દુર્લભ હોય, અધીન થઈ શકે તેવી હોય, અને માપી શકાય તેવી હોય, તે આર્થિક સંપત્તિ કહેવાય. તે સિવાયની વસ્તુઓ નિરુપયોગી નથી, પણ તેમને આર્થિક સંપત્તિ નહીં કહેવાય.

વ્યક્તિગત અને સાર્વજનિક સંપત્તિ

ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણેની આર્થિક સંપત્તિમાં કેટલીક વ્યક્તિગત હોય છે, જેમ કે ઘરબાર; અને કેટલીક સાર્વજનિક હોય છે, જેમ કે રસ્તા, બગીચા.

સંપત્તિ સાપેક્ષ છે

બધી આર્થિક સંપત્તિ સાપેક્ષ છે. કોઈ જગ્યાએ અમુક વસ્તુના પૈસા આપવા પડતા હોય અને કોઈ જગ્યાએ તે મફત મળતી હોય. પહેલી જગ્યાએ તે વસ્તુ આર્થિક સંપત્તિ છે, ત્યારે બીજી જગ્યાએ તે દરેકને જોઈએ તેટલી મફત મળતી હોય તો તે આર્થિક સંપત્તિ નથી. જેમ કે નદીકિનારે પાણી આર્થિક સંપત્તિ નથી તેથી ત્યાં વસતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકોને પાણીના પૈસા કે કર આપવો પડતો નથી, અને શહેરમાં પાણીના પૈસા પડે છે. તેવી જ રીતે રેતીનું પણ છે. કોઈ પણ શહેરમાં કે ગામડામાં રેતીના પૈસા આપવા પડે છે, જ્યારે સહરાના રણમાં રેતીની કાંઈ જ કિંમત નથી. તેમ જ જંગલમાં રહેનાર માણસોને લાકડાંના પૈસા બેસતા નથી અને શહેરમાં તથા ગામડામાં લાકડાંના પૈસા આપવા પડે છે. એટલે કે સંજોગો પ્રમાણે સંપત્તિ અસંપત્તિ થઈ શકે છે, અને અસંપત્તિ સંપત્તિ પણ થઈ શકે છે.*

૨

જરૂરિયાતોના પ્રકાર અને લક્ષણો

માણસને પોતાનું શરીર નભાવવા માટે કેટલીક વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, અને કેટલીક વસ્તુઓની સમાજમાં રહેનાર વ્યક્તિ તરીકે જરૂર પડે છે. કેટલીક વસ્તુઓ શોખની ખાતર પણ તે વાપરે છે. આવી જુદી જુદી જાતની જરૂરિયાતોના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડે છે:

જરૂરિયાતો

સામાન્ય	આરામી	રિવાજી	મોજશોખી
(ખોરાક, કપડાં, દીવો)	(ખાટલો, હીંચકો)	(પાઘડી, ટોપી)	(બીડી, તમાકુ, રેડિયો, મોટર)

કઈ જરૂરિયાતને કયા વર્ગમાં ગણવી તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. હીંચકાને આરામી જરૂરિયાતમાં ગણવો કે મોજશોખમાં ગણવો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ખાટલાને સામાન્ય જરૂરિયાતમાં ગણવો કે આરામી જરૂરિયાતમાં ગણવો? વાત એમ છે કે જુદા જુદા સમાજમાં જુદા

* અહીં ચર્ચા માટે 'સર્વસુલભ સંપત્તિ' અને 'આર્થિક સંપત્તિ એવા ભાગ પાડ્યા છે, પણ સામાન્ય રીતે 'આર્થિક સંપત્તિ'ને જ 'સંપત્તિ' કહેવામાં આવે છે. એટલે હવે પછી જ્યાં 'સંપત્તિ' લખ્યું હોય ત્યાં 'આર્થિક સંપત્તિ' સમજવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદા સમયે વસ્તુઓનું સ્થાન બદલાયા કરે છે. ફાનસ અમુક વખતે મોજશોખની વસ્તુ હોય, તે વખત જતાં સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડે. આજે માણસ જે વસ્તુઓને સામાન્ય વસ્તુઓમાં ગણે છે, તે પહેલાં શોધાઈ ત્યારે મોજશોખની વસ્તુઓ હશે. ટેબલખુરશી કોઈને માટે આરામદાયી જરૂરિયાત હોય, તો કોઈને માટે આવશ્યક કે સામાન્ય જરૂરિયાત હોય. દેશ દેશમાં અને જુદા જુદા સમાજમાં પણ આ પ્રમાણે ફેર પડે છે. ઇંગ્લન્ડ જેવા દેશમાં, ઠંડા હવામાનને કારણે, મોજાં જેવી વસ્તુ સામાન્ય જરૂરિયાત ગણાય ત્યારે હિંદમાં તે ન ગણાય. પણ અમુક વખતે અમુક સમાજમાં વપરાતી વસ્તુઓના ઉપર પ્રમાણે સહેજે વિભાગ કરી શકાય.

આ બધી વસ્તુઓ દરેકને જોઈએ તેટલી મળતી નથી. કુદરત હવાપાણી પૂરતા પ્રમાણમાં દરેકને આપે છે તેમ ખાવાપીવાની અને વાપરવાની બધી વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં આપતી નથી. તેમાંથી સંપત્તિનો સવાલ ઊભો થાય છે, અને તેમાંથી જ અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થાય છે. જો કુદરત દરેકને બધી વસ્તુઓ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં હવાપાણીની માફક પૂરી પાડતી હોત તો અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ થાત નહીં.

માણસને જુદી જુદી જાતની અનેક ઇચ્છાઓ હોય છે. તે બધીને તે તૃપ્ત કરી શકતો નથી એટલે એ ઇચ્છાઓ વચ્ચે હરીફાઈ થાય છે. અને માણસ પોતાની પૈસા ખર્ચવાની શક્તિ અને ઇચ્છા અનુસાર અમુક ઇચ્છાઓ વહેલી તૃપ્ત કરે છે અને અમુક જતી કરે છે. દા. ત. દૂધ, શાક, અનાજ, કપડાં અને બીજી વસ્તુઓ વચ્ચે પસંદગી કરે અને તેમાંથી અમુક વસ્તુઓ વહેલી ખરીદે.

કેટલીક જરૂરિયાતો એકબીજાના ઉપર આધાર રાખનારી, અથવા તો એકની સાથે બીજી જોડાયેલી હોય (સાપેક્ષ જરૂરિયાતો) છે. દા. ત. ચા પીનારને કપરકાબી જોઈએ, પેન વાપરનારને શાહીની શીશી જોઈએ, ટેબલની સાથે ખુરશી જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલીક વસ્તુઓ ખાસ જરૂરિયાત વગર વાપરવાનું શરૂ થાય છે અને તે લાંબો વખત વપરાય એટલે વાપરનારને તેની ટેવ પડી જાય છે અને પછી તે તેની સામાન્ય જરૂરિયાત થઈ પડે છે. દા. ત. ચા, બીડી વગેરે.

વસ્તુઓ જેમ વધારે વાપરવા મળે તેમ તેની ઉપયોગિતા ઓછી થતી લાગે છે. ત્યારે તેને 'ઊતરતી ઉપયોગિતાનો નિયમ લાગુ પડ્યો' એમ કહે છે. વસ્તુ જેમ વધારે મળે તેમ થોડા વખત સુધી ઉપયોગિતા વધુ પણ લાગે; કોઈ વખત ઉપયોગિતા સરખી પણ રહે; અને છેવટે કદાચ એવો વખત આવે કે એની ઉપયોગિતા શૂન્ય થાય. એટલું જ નહીં એ અડચણરૂપ પણ થઈ પડે. એટલે તે વસ્તુને ફેંકી દેવી પડે અગર તેને નાખી દેવા માટે ખરચ કરવું પડે. દા. ત. માણસ તરસ્યો હોય ત્યારે તેને પાણીની ઘણી ઉપયોગિતા લાગે. તે અમુક હદ સુધી પાણી હોંશથી પીએ. પછી ધીમે ધીમે તરસની તીવ્રતા ઓછી થાય અને છેવટે તે પાણી પીવાની ના પાડે. અંતમાં પાણી વધી પડે તો ઢોળી દેવું પડે અને કોઈ વખત ઢોળી દેવા માટે ખરચ પણ કરવું પડે. આવું જ અનાજનું અને બીજી વસ્તુઓનું બને છે. તેમાંથી જે વસ્તુઓ સંઘરી રાખવાથી બગડી જાય તેવી ન હોય, તેનો તાત્કાલિક ઉપયોગ ન હોય તો લોકો સંઘરી રાખે છે, અને ભવિષ્યમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. વેચી શકાય તેવી હોય તો વેચી દે છે. જે બગડી જાય તેવી હોય તેને તો ગમે તેમ કરીને કાઢી નાખવી પડે છે. તે જ વસ્તુને માટે અમુક વખતે તેઓ મનમાન્યા પૈસા આપવા તૈયાર હોય એમ બને. આ રીતે વસ્તુઓની ઉપયોગિતા સાપેક્ષ છે એમ કહેવાય. સમય અને સ્થળ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થયા કરે છે. પાણીને માટે અમુક વખતે માણસ પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર હોય તે જ પાણીનો જુદા પ્રસંગે કેમ નિકાલ કરવો એવો પ્રશ્ન થઈ પડે.

વસ્તુની બજારુ ઉપયોગિતા પ્રમાણે માણસ તેની કિંમત આપે છે. પણ તે જ વસ્તુની અછત થાય તો તે વધુ કિંમત આપવા તૈયાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય છે. એટલે કે, તે વસ્તુની કિંમત વધે તો તે વાપરવાનું બંધ નહીં કરે. પણ વધારે કિંમત આપીને વાપરશે. આમ બને ત્યારે પોતે જેટલી કિંમત આપવા તૈયાર હોય, તે કરતાં જેટલી ઓછી કિંમત આપે તેટલો. તેને વિશેષ સંતોષ મળે છે. આ સંતોષને 'વાપરનારનો સંતોષ-વિશેષ કે વધારો' કહે છે. દા. ત. કોઈ પેન્સિલનાં ચાર આના સુધી આપવા તૈયાર હોય, પરંતુ પેન્સિલ તેને એક આને મળે તો ત્રણ આના એ તેનો 'સંતોષવિશેષ' કહેવાય. આનો અર્થ એ થયો કે, આવા 'સંતોષવિશેષ'વાળા ખરીદનાર ઘણા હોય તો તે વસ્તુની કિંમત વધવા છતાં તેની માગણીમાં બહુ ફેર નહીં પડે. ખાધાખોરાકીની અને બીજી આવશ્યક જરૂરિયાતોમાં સામાન્ય રીતે 'સંતોષવિશેષ' વધુ હોય છે, ત્યારે મોજશોખની વસ્તુઓમાં ઓછો હોય છે. બાજરી કે ઘઉંની કિંમત વધે તોપણ લીધા વગર ન ચાલે. પણ પેન મોંઘી થાય કે ઘડિયાળ મોંઘી થાય તો માણસ તેના વિના ચલાવી લે. એટલે પેન અને ઘડિયાળ કરતાં બાજરી અને ઘઉંમાં વાપરનારનો સંતોષ-વિશેષ વધુ હોય છે. આ સંતોષવિશેષ જુદી જુદી વસ્તુઓને માટે જુદા જુદા માણસોનો જુદો જુદો હોય એ દેખીતું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ત્રીજું

ઉત્પત્તિનાં સાધનો

- ઉત્પત્તિનાં સાધનો
  - કુદરત
    - જમીન
    - બીજી કુદરતની બક્ષિસો
  - મનુષ્ય
    - મજૂરી
    - મૂડી
    - યોજક

આખી દુનિયા કુદરતી તત્ત્વોમાંથી થયેલી છે. એટલે કે કુદરત એ બધી સંપત્તિનું મૂળ સાધન છે. કુદરતે આપેલી વસ્તુઓને માણસ સીધી રીતે કે તેમાં ફેરફાર કરીને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે. એટલે કુદરત અને મનુષ્ય એ એ જ ઉત્પત્તિનાં સાધનો છે. કોઈ માણસને પણ કુદરતનો જ ભાગ ગણીને, એકલી કુદરતને બધી ઉત્પત્તિનું મૂળ ગણાવી શકે. પરંતુ બધી આર્થિક પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ માણસમાંથી છે, અને માણસ જ વસ્તુઓને ઉપયોગી બનાવે છે અને વાપરે છે. એટલે માણસને પણ ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ ગણવો જોઈએ. જમીન તો મોટે ભાગે કુદરતી બક્ષિસ છે અને માણસ તેમાં થોડો સુધારોવધારો કરે છે. એટલે જમીનનો કુદરતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આજના જમાનામાં મૂડીને ઉત્પત્તિમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. પરંતુ મૂડી તો કુદરત અને મનુષ્યશ્રમનું પરિણામ છે. અમુક સંપત્તિ નવું ધન પેદા કરવા અર્થે સાધન તરીકે વપરાય, ત્યારે તે મૂડી બને છે. એટલે કે, તે સ્વતંત્ર સાધન નથી. તે જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિની યોજના કરનાર મૂડીદાર કે યોજક એ પણ સ્વતંત્ર સાધન નથી. તે પણ મહેનત કરનાર વર્ગનો એક ભાગ છે. એટલે છેવટે કુદરત અને મનુષ્ય એ જ ઉત્પત્તિનાં સાધનો છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

દુ્કુ ગી
૨૯૨૯૦
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કહેવું જોઈએ. હવે આપણે તે સાધનોનું પૃથક્કરણ કરીને તેની વિશેષતાઓ જોઈશું.

૧

કુદરત અગર જમીન

કુદરતની બક્ષિસોમાં આપણી આસપાસની હવા, સૂર્યની ગરમી, જમીન, જમીનમાં રહેલાં ખતીજો, નદીનાળાં, પર્વતો કે ડુંગરો, જંગલો, ફળફૂલો વગેરે બધાનો સમાવેશ થાય છે. તે બધી કુદરતની બક્ષિસોને માટે અર્થશાસ્ત્રમાં 'જમીન' શબ્દ બહુ જ વ્યાપક અર્થમાં વપરાય છે.

કુદરતની બક્ષિસો ઘણી છે. પણ જમીન તેમાં મુખ્ય છે. વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધો થતાં, કુદરતની બીજી બક્ષિસોને ઔદ્યોગિક મહત્ત્વ મળ્યું છે, તોપણ જમીન અને ખેતી એ નૈસર્ગિક શક્તિનાં સનાતન અંગ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. તે દૃષ્ટિએ કુદરતની સમસ્ત બક્ષિસોને 'જમીન' શબ્દમાં સમાવી દેવામાં કંઈ ખોટું નથી.

જમીનની સાંપત્તિક ઉપયોગિતા નીચેના ગુણો પર અવલંબે છે :

(૧) પ્રદેશનાં હવાપાણી એ તેનું મુખ્ય અંગ છે. હવાપાણીની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાને કારણે માણસના શરીર પર, ખેતી, ફળઝાડ અને વેપારઉદ્યોગ પર ભારે અસર થાય છે. અતિશય ઠંડા પ્રદેશોમાં ખેતી થઈ શકતી જ નથી. તે જ પ્રમાણે એકલા રેતાળ પ્રદેશમાં પણ ખેતી થઈ શકતી નથી. એટલે માણસની વસ્તી અને ખેતી તથા બીજા ધંધાઓને અનુકૂળ હવાપાણી હોવાં, એ જમીનને માટે પહેલો આવશ્યક ગુણ છે. આધિભૌતિક સુધારો ઘણે અંશે સમશીતોષ્ણ કટિબંધના મુલકોમાં થયેલો છે, તેનું આ કારણ છે.

(૨) જમીનની ઉપયોગિતાનો બીજો આધાર તેની ભૂસ્તર સંબંધી સ્થિતિ છે. જે ઠેકાણે જાતજાતની ધાતુઓ અને બીજાં દ્રવ્યોની ખાણો હોય, ત્યાં સંપત્તિની વૃદ્ધિ ઝપાટાબંધ થાય છે. ઇંગ્લંડની આર્થિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રગતિ, મોટે ભાગે લોઢાની અને કોલસાની ખાણો ત્યાં નીકળી તેનાથી થયેલી છે, એ જાણીતી વાત છે.

(૩) જમીનની ઉપયોગિતાનો ત્રીજો આધાર તેની સ્વાભાવિક ફળદ્રુપતા છે. અમેરિકાની જમીન ફળદ્રુપ હોવાને કારણે તે દેશ ઘણો આગળ વધ્યો છે.

દેશનાં જંગલો, પશુપંખી, નદીઓ, સમુદ્રકિનારો, વાયુપ્રવાહ અને પર્વતોની હારો વગેરેની સ્થિતિ પણ, જમીનની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે.

આ રીતે કુદરત સાનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય તે ઉપર દેશની સમૃદ્ધિનો આધાર રહેલો છે. પણ પ્રતિકૂળ કુદરતને પોતાને વશ કરવાના ઉપાયો માણસે શોધી કાઢ્યા છે અને તે રણમાં પણ પાણી લાવીને તેને ફળદ્રુપ બનાવે છે. ઉજ્જડ પ્રદેશમાં કૃત્રિમ વરસાદ વરસાવે છે અને કૃત્રિમ હવામાન પેદા કરે છે. એમ જુદી જુદી રીતે કુદરત ઉપર વિજય મેળવવા માણસ મથે છે. પણ છેવટે કુદરત આગળ મનુષ્યશક્તિ મર્યાદિત છે અને બનાવટી પ્રયોગો ઘણા ખર્ચાળ હોય છે. એટલે કોઈ પણ પ્રજાની સમૃદ્ધિનો મોટો આધાર કુદરત ઉપર રહે છે એ નિર્વિવાદ છે.

૨

ઊતરતી અને ચડતી પેદાશનો નિયમ

દરેક ધંધામાં, મૂડી અને મજૂરીનું પ્રમાણ વધારીને ધંધો વધારવાથી કોઈ વખત નફાનું પ્રમાણ ઘટે છે, તો કોઈ વખત વધે છે, કોઈ વખત સરખું પણ રહે છે. નફાનું પ્રમાણ ઘટે, તેનો અર્થ એમ નથી કે નુકસાન જાય. પણ એનો અર્થ એવો છે કે, પહેલાં કરતાં નફાનું પ્રમાણ ઓછું થાય. દા. ત. એક પ્રેસવાળો રૂ. ૫,૦૦૦ને બદલે પ્રેસમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ રોકે અને તેને ૫ ટકાને બદલે ૪ ટકા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યાજ પરવડે, તો તે ધંધામાં ઊતરતી પેદાશ થઈ એમ કહેવાય. એમાં એકંદરે તેનો નફો વધ્યો, પરંતુ નફાના ટકા ઓછા થયા.

આ નિયમ દરેક ધંધાને લાગુ પડે છે. કોઈ ધંધામાં ઊતરતી પેદાશની અસર દેખાયા પછી ચડતી પેદાશ ન થાય એવું નથી. પરિસ્થિતિ બદલાતાં ચડતી પેદાશ પણ થાય. પણ દરેક ધંધામાં ચડતી પેદાશની હદ હોય છે. વધારે ને વધારે મૂડી અને મજૂરી રોકવાથી અમર્યાદિતપણે નફો વધારી શકાતો નથી. એટલે એવી હદ આવે છે કે ત્યાર પછી નફાનું પ્રમાણ ન વધે. છાપાવાળો છાપાની એક લાખને બદલે બે લાખ નકલો કાઢે, તો તેને પ્રમાણમાં વધારે ફાયદો થાય. પણ નકલો જેમ વધતી જાય તેમ નફાનું પ્રમાણ વધતું જ જાય એમ હંમેશાં બનશે નહીં. તેમાં પણ એવી હદ આવશે કે ત્યાર પછી તેનો વિસ્તાર કરવાનું તેને યોગ્ય નહીં લાગે. આ રીતે કોઈ ધંધામાં જ્યારે વધારે મૂડી અને મજૂરી રોકવાથી નફાનું પ્રમાણ વધે નહીં, ત્યારે ઊતરતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડ્યો ગણાય. નફાના ટકા સરખા રહે તો સરખી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડ્યો કહેવાય; અને નફાનું પ્રમાણ વધે તો ચડતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડ્યો ગણાય.

ઊતરતી પેદાશનો નિયમ જમીનને ખાસ કરીને લાગુ પડે છે એમ કહેવાય છે. જમીન જેમ ખેડાતી જાય તેમ તેનો કસ કાયમ રહેતો નથી. ખાતર વગેરે નાખીને કસ કાયમ રાખવામાં આવે તોપણ, ખાતર વગેરેના ખર્ચને લીધે નફાનું પ્રમાણ સરખું ન રહે. વળી નવી જમીન જે ખેડવામાં આવે તે સામાન્ય રીતે ઊતરતા પ્રકારની હોય. એટલે પણ મૂડી અને મજૂરીના રોકાણના પ્રમાણમાં નફાનું વળતર ઓછું થાય. કોઈ વખત થોડું ખરચ કરીને જમીન સુધારવાથી વળતરનું પ્રમાણ વધે પણ ખરું. પણ અમુક વખત પછી જમીન વધુ સુધારવાની હદ આવી જાય છે. એટલે તેને અમુક વખત પછી ઊતરતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડ્યા વગર રહેતો નથી. ખાણોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો જેમ જેમ ઊંડા જાય, તેમ તેમ પ્રમાણમાં વધારે ખર્ચ થાય છે, એટલે તેમાં ઊતરતી પેદાશની અસર અચૂક જણાય છે. આ રીતે ઊતરતી પેદાશનો નિયમ ખેતીની અને ખાણોની જમીનને ખાસ લાગુ પડે છે એમ કહેવાય છે. પણ સામાન્ય રીતે તો તે નિયમ બધાય ધંધાને લાગુ પડે છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કોઈ ધંધામાં તેની અસર ઓછીવત્તી જણાય એટલું જ.

૩

મહેનત એટલે શું ?

ઉપયોગી વસ્તુઓને મેળવવા માટે માણસને જુદી જુદી રીતે મહેનત કરવી પડે છે. તે બાબત સંપત્તિના અર્થમાં જ સમાયેલી છે. મહેનતમાં શારીરિક અને માનસિક બંધી જાતની મહેનતનો સમાવેશ થાય છે. મહેનત કરનાર કામદાર અગર મજૂર કહેવાય છે. મજૂર એટલે ફક્ત શારીરિક મહેનત કરનાર નહીં પણ માનસિક મહેનત કરનાર પણ તેમાં આવી જાય. ખરી રીતે બધીય શારીરિક મહેનતમાં મનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને બધીય માનસિક મહેનતમાં શરીરનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. એટલે કોઈ મહેનત કેવળ શારીરિક કે કેવળ માનસિક હોઈ શકતી નથી, પણ દરેકમાં એક અગર બીજાનું પ્રધાનપણું હોય છે. એવી બધા પ્રકારની મહેનતનો 'મહેનત' શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. તે મહેનત કરવા માટે ખાસ તાલીમ લેવાની જરૂર હોય તો તેને 'કુશળ મહેનત' અથવા કારીગરી કહે છે; અને પૂર્વતાલીમની જરૂર ન હોય તો તેને સાદી મહેનત કે 'મજૂરી' કહે છે. દા. ત. બાંધકામમાં કડિયા સુથારનું કામ કુશળ મહેનત કહેવાય અને તગારાં ઉપાડવાનું કે લાકડાં ફેરવવાનું કામ એ સાદી મહેનત કહેવાય. મિલમાં સાંચા પરનું કામ કુશળ મહેનત કહેવાય અને વાળવાનું કે ટોપલા ઉપાડવાનું કામ સાદી મહેનત કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

મહેનત અને આનંદ

આનંદથી અને શ્રમથી એમ બે રીતે મહેનત થઈ શકે છે. આનંદથી કરેલા કામમાં અને શ્રમથી કરેલા કામમાં મહેનત તો કરવી જ પડે છે. પણ જે માણસ આનંદથી કામ કરે છે, તે પૈસાની દૃષ્ટિએ કે તકલીફની દૃષ્ટિએ નથી કરતો, માટે તે શ્રમ ન કહેવાય. પણ તે મજૂરીને પરિણામે જો કોઈ વસ્તુ પેદા થાય તો તે વસ્તુ સંપત્તિ તો કહેવાય જ. આનંદથી કરેલા કામમાં માણસને શ્રમ નથી લાગતો, કારણ કે તે મજાની ખાતર કામ કરે છે, તેનું પરિણામ શું આવશે તે જોતો નથી, તેને આનંદ પડે છે માટે કરે છે.

શ્રમથી કરેલા કામમાં તેનાથી ઊલટું છે. શ્રમથી કરનાર તકલીફની દૃષ્ટિએ, પૈસાની દૃષ્ટિએ, કામ કરે છે. આમ કરવાથી જો કાંઈ ઉત્પન્ન ઓછું થશે તો તે નિરાશ થઈ જશે. જો ધારેલી વસ્તુ નહીં મળે તો તેને કામ કરવાની ઇચ્છા નહિ થાય; તે કામ બંધ કરી દેશે.

ઉપરની બાબતને એક દાખલો લઈને જોઈએ. એક માળી બગીચો કરીને ફૂલઝાડ ઉછેરે અને કોઈ આનંદ ખાતર કામ કરનાર ફૂલઝાડ ઉછેરે, તે બંનેની કામ કરવાની પરિસ્થિતિમાં ફેર છે. પણ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુમાં ફેર નથી હોતો. આનંદથી કામ કરનારે ગુલાબ ઉત્પન્ન કર્યું હોય અને શ્રમથી કામ કરનારે પણ ગુલાબ પેદા કર્યું હોય તો, તેથી કાંઈ ફૂલમાં ફેર પડતો નથી. આનંદથી કામ કરતો હોય તેને મહેનત તો કરવી જ પડે છે. પણ આનંદથી કરતો હોવાથી તેને કંઈ લાગતું નથી. પેદા થયેલી વસ્તુનો માણસ ઉપયોગ તો કરે છે. જો તે એને વેચી પૈસા ન કરતો હોય તો, તે ફૂલ પોતે વાપરે અથવા બીજાને મફત વાપરવા આપે. આમ બંને ફૂલના સ્થૂલ ઉપયોગમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. પણ ફેર મહેનતના પ્રકારમાં પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનંદથી કરેલી મહેનતમાં શ્રમ લાગતો નથી. જ્યારે પૈસા માટે કરેલી મહેનતમાં શ્રમ પડે છે. બધી જ મહેનત આનંદથી થાય તો સમાજમાંથી ઘણું દુઃખ ઓછું થઈ જાય. આદર્શ સમાજમાં બધાં આનંદથી કામ કરે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. જ્યારે તેમ થશે, ત્યારે ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ સંપત્તિ તો હશે જ. પણ તે શ્રમ આનંદદાયક હશે અને કામ માણસની લાયકાત અને શક્તિ મુજબ હશે.

૫

મહેનતની કાર્યક્ષમતા

ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્રમ આનંદદાયક થાય અને કામ લાયકાત અને શક્તિ મુજબ કરવાનું હોય તો કામ ઉત્તમ થાય અને દુનિયા પર સ્વર્ગ ઊતરી પડે. એટલે કે આનંદદાયક કામ વધારે સારું – કાર્યક્ષમ – થાય છે. તે ઉપરાંત કામમાં કાર્યક્ષમતા બીજી રીતે પણ વધે છે. એવી કાર્યક્ષમતાનો આધાર શાના ઉપર રહેલો છે તે હવે આપણે જોઈએ:

(૧) મહેનતને કાર્યક્ષમ બનાવવામાં વંશપરંપરાગત આવડત મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જુદા જુદા પ્રકારની કારીગરી અને ગુણો માણસને વારસામાં મળે છે. તે મુજબ તેને કામ મળે તો તેની શક્તિ વધારે ખીલે અને તે વધારે સારું કામ આપી શકે. એક જ વર્ગમાં ભણતા બે વિદ્યાર્થીઓમાંથી, પૂર્વતાલીમ વગર પણ, સુથારનો છોકરો વધારે સરળતાથી વાંસલો શીખી લે છે અને રંધો કે ફરસી ચલાવી જાણે છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે. બાપીકો ધંધો કરવાનું મહત્ત્વ પણ આને લીધે છે અને તેમાંથી જ વર્ણાશ્રમની કલ્પના થયેલી છે એમ લાગે છે. આ જ નિયમ બધા ધંધાદારીઓને લાગુ પડે છે.

(૨) માણસનાં ખાનપાન અને આહારવિહાર ઉપર પણ તેની કુશળતાનો આધાર રહે છે. સત્ત્વહીન ખોરાક ખાઈને માણસ સારું કામ નહીં આપી શકે. તેમ રાતોના ઉજાગરા કરનાર અને દારૂડિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકો પણ સારું કામ નહીં કરી શકે. જેમના જીવનની રહેણીકરણી સારી હોય, તંદુરસ્તીના નિયમો જાળવીને જેઓ જીવન ગુજારતા હોય અને જેમને યોગ્ય ખાવાપીવાનું અને રહેવાનું મળતું હોય તેમની પાસેથી સારા કામની આશા રાખી શકાય.

(૩) જુદી જુદી ઋતુઓ અને આબોહવા પણ માણસની કાર્યશક્તિ ઉપર અસર કરે છે. આપણે ઠંડીમાં જેટલું કામ કરી શકીશું તેટલું ગરમીમાં નહીં કરી શકીએ. ઠંડા મુલકના લોકો જેટલું સતત અને સખ્ત કામ કરી શકે છે, તેટલું ગરમ પ્રદેશના લોકો નથી કરી શકતા. તે જ પ્રમાણે પહાડમાં વસનારા, જંગલોમાં વસનારા, રણમાં વસનારા, અને સપાટ જમીન પર રહેનારા લોકોની કાર્યશક્તિ જુદી જુદી હોય છે. તે જ લોકો એક બે પેઢી સુધી જુદા પ્રકારની આબોહવાવાળા પ્રદેશમાં રહેવા જાય તો તેમની કાર્યશક્તિમાં થોડો ફેર પડે; લાંબે ગાળે ઘણો ફેર પડી જાય.

(૪) વ્યવસ્થિત શિક્ષણ અને તાલીમ પણ માણસની કાર્યશક્તિને ઘણી વધારી મૂકે છે. લુહારના છોકરાને યંત્રવિદ્યાનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન મળે તો, તે અભણ હોય તે કરતાં, જરૂર વધારે સારું ઇજનેરી કામ કરી શકે. દરેક માણસમાં આનુવંશિક અને બીજી પ્રચ્છન્ન શક્તિઓ પડેલી હોય છે. તેને યોગ્ય તાલીમ આપીને ખીલવવામાં આવે તો તે વધારે સારું કામ કરતો થાય. આ દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

(૫) માણસની નૈતિક ભાવના અને તેની આદતો ઉપર પણ તેની કાર્યક્ષમતાનો આધાર રહેલો છે. માણસ અનિયમિત, આળસુ અને એદી હોય તો જરૂર કામ બગાડે; તે જ પ્રમાણે ચોકીપહેરા વગર જે સારું કામ ન કરે, પૈસાનો બરાબર હિસાબ ન રાખે, વસ્તુઓનો બગાડ કરે, પોતાના લાભની ખાતર બીજાનું કામ બગાડે, એવા માણસો પણ જરૂર કામ બગાડે. એટલે સ્વચ્છ અને સુઘડ ટેવો, કરકસર અને ચોકસાઈ, નિયમિતતા અને પ્રામાણિકપણું, સામાજિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાબદારીનું ભાન અને સહકારથી કામ કરવાની આવડત, એવા ગુણો અને ટેવો માણસની કાર્યક્ષમતા વધારે છે.

(૬) કામગીરીનું વાતાવરણ એટલે કે પગારનું ધોરણ, કામના કલાક, રજાના નિયમો, ખાવાપીવાની સગવડો અને સાથી કામદારો તથા ઉપરી અધિકારીઓનું વર્તન પણ માણસના કામ ઉપર અસર કરે છે. સાથીઓની સાથે ઊંચું મન રહેતું હોય, ઉપરી અધિકારીઓ તોછડાઈથી કામ લેતા હોય, કામના કલાક વધારે હોય, ગમે તેવાં ઘોલકાંમાં અને ગંદકીમાં રહેવું પડતું હોય, ખાવાપીવા માટે પૂરતો સમય અને સગવડો ન મળતી હોય, માંદગી જેવા સમયે રજા લેવાની સગવડ ન હોય અને પૂરતો પગાર ન મળતો હોય તો માણસ ઉત્સાહથી કામ નહીં કરે અને કામ બગડશે.

(૭) કાર્યક્ષમતાનો છેલ્લો મહત્ત્વનો આધાર સાધનોની સગવડમાં રહેલો છે. સાધનો પૂરતાં ન હોય, જૂનાં હોય કે બગડી ગયેલાં હોય તો માણસ બીજી બધી રીતે ગુણયુક્ત અને શક્તિવાળો હોય છતાં બરાબર કામ નહીં કરી શકે. એકનો એક મજૂર જૂની ઢબના કારખાના કરતાં, અદ્યતન મશીનરી અને વ્યવસ્થાવાળા કારખાનામાં વધારે કામ કરી શકે છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે. આવાં વિવિધ કારણોને લીધે જુદા જુદા દેશના લોકોની અને એક જ દેશના જુદા માણસોની કાર્યશક્તિમાં ફેર પડે છે. આથી કરીને, એક હિંદી કરતાં ઇંગ્લન્ડ કે અમેરિકાનો માણસ ૨૦ થી ૩૦ ગણું ઉત્પાદન કરે છે એવી ગણતરી થયેલી છે.

૬

કાર્યવિભાગ અગર શ્રમવિભાગ

પહેલાંના વખતમાં માણસ પોતાને જરૂરી બધી વસ્તુઓ પોતે પેદા કરી લેતો હશે, ત્યારે કયું કામ કોણ કરે એવો સવાલ થતો નહીં હોય. પરંતુ એવી સ્થિતિ ક્યારે હશે તેની ખબર નથી. માણસ એકલો તો કદી રહેતો નહીં હોય. કાં તો ટોળીમાં ને કાં તો કુટુંબમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેતો હશે. તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ કામની વહેંચણી તો થાય જ છે. એટલે પરાપૂર્વથી કોઈ ને કોઈ રૂપમાં કાર્યવિભાગ થતો આવ્યો છે. સ્ત્રી-પુરુષનાં કામો કોઈ ને કોઈ રીતે જુદાં પડતાં આવ્યાં છે. ઘરડાં અને બાળકોને જુદું જુદું કામ સોંપાતું આવ્યું છે. વખત જતાં આ કાર્યવિભાગ જુદું જુદું સ્વરૂપ લે છે. પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થા એ પણ ગુણ અને કર્મોને આધારે કરેલી કાર્યની વહેંચણી છે. તેમાં કાર્યવિભાગ ઠીક ઠીક આગળ વધેલો હોય છે. યંત્રયુગમાં તે ઘણો આગળ વધી જાય છે. તેમાં જ યંત્રયુગની વિશેષતા છે. પહેલાં મોચી કે દરજી એક નંગ આખું પોતે તૈયાર કરતો તેને બદલે કારખાનામાં તે કામના જુદા જુદા ભાગ પાડી નાખવામાં આવે છે.

कार्यविभागના અનેક પ્રકાર છે:

(૧) ઘરમાં સ્ત્રી-પુરુષના કાર્યનો વિભાગ.

(૨) મોટું લાકડું ખસેડવું હોય કે કોઈ ભારે વજન ઊંચકવું હોય તો એ પાંચ માણસ ભેગા થઈને કામ કરે તે.

(૩) સમાજમાં સુથાર, મોચી, દરજી વગેરે જુદા જુદા ધંધા કરે તે.

(૪) ઘર બાંધવું હોય તો કડિયા, મજૂર, સુથાર વગેરે ભેગા મળીને કામ કરે તે.

આ બધા સાદા કાર્યવિભાગના નમૂના છે. તેમાં શ્રમસંયોગ છે અને શ્રમવિભાગ પણ છે. પહેલા અને ત્રીજામાં શ્રમવિભાગ છે, ત્યારે બીજા અને ચોથામાં શ્રમસંયોગ છે. બીજામાં એક જ પ્રકારના શ્રમનો સંયોગ છે, ત્યારે ચોથામાં જુદી જુદી જાતના શ્રમનો સંયોગ છે.

આથી આગળ જઈને સૂક્ષ્મ કાર્યવિભાગ કરવામાં આવે છે. કાર્યવિભાગ અગર શ્રમવિભાગ એવો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે ઘણુંખરું સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગ મનાય છે. એટલે શ્રમવિભાગની જે ચર્ચાઓ થાય છે, તે સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગની જ છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે: ૧. ઉદ્યમના અંગવાર ૨. સ્થાનવાર ૩. દેશવાર કે ખંડવાર.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧) ઉદ્યમના અંગવાર : દા. ત. મોચીનો ધંધો. તેમાં એક તળિયાં બનાવ્યા કરે; બીજો પટ્ટીઓ બનાવ્યા કરે; ત્રીજો ખીલીઓ માર્યા કરે; ચોથો સીવ્યા કરે. એ પ્રમાણે કામ વહેંચી દેવામાં આવે તે. આનો બહુ જાણીતો દાખલો ટાંકણીના કારખાનાનો છે. એક જણ વાળો કાપે, એક ખેંચે, એક માથું બનાવે, એક માથું બેસાડે, એક પાણી ચડાવે, અને એક છેવટે તૈયાર થયેલી ટાંકણીઓ કાગળમાં હારબંધ ગોઠવે. આવી રીતે વાળાના ટુકડા કરવાથી માંડીને, ઠેઠ ટાંકણીનાં પડીકાં તૈયાર થતાં સુધીમાં, કેટલાય માણસો નાનું નાનું ને જુદું જુદું કામ કરે છે.

(૨) સ્થાનવાર: દા. ત. અમદાવાદ કાપડ તૈયાર કરે; બંગાળા શણ પૂરું પાડે; પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ ઘઉં પૂરા પાડે તે.

(૩) ખંડવાર: દા. ત. હિન્દુસ્તાન અને ચીન કાચો માલ તૈયાર કરે; ઇંગ્લન્ડ, જર્મની પાકો માલ બનાવે; ઇટાલી ફળ ઉત્પન્ન કરે; વગેરે ખંડવાર શ્રમવિભાગમાં ગણી શકાય.

શ્રમવિભાગના લાભ ગેરલાભ: સામાન્ય રીતે શ્રમવિભાગના ઘણા લાભ ગણાવવામાં આવે છે. શ્રમવિભાગને પરિણામે, વાણિયો વેપાર કેમ ચલાવવો તે જલદી શીખી જાય છે, જ્યારે બીજાને શીખતાં ઘણી વાર લાગે છે. તેમ જ ખેતીનું છે. ખેતી કેમ કરવી તે ખેડૂતને જલદી આવડી જશે, જ્યારે વાણિયાને કે બ્રાહ્મણને તે શીખતાં વાર લાગશે. બ્રાહ્મણો જેટલું જલદીથી સંસ્કૃત શીખી જાય છે, તેટલું જલદી બીજી કોઈ કોમનો માણસ શીખી શકતો નથી.

આ તો સામાન્ય સામાજિક શ્રમવિભાગની વાત થઈ. સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગના આથી વિશેષ લાભ છે. તેમાં કામ અતિશય વહેંચી નાખવાથી યંત્રનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. જુદી જુદી ભૌતિક શક્તિઓ વરાળ, વીજળી, વગેરેનો વિશેષ ઉપયોગ થઈ શકે છે, અને શોધખોળ તથા સુધારાવધારા થાય છે. ઉપરાંત જે કાંઈ ધંધો હાથ ધર્યો હોય, તેમાં નિષ્ણાત થતાં ઓછો સમય લાગે છે. દા. ત. કોઈ મોચી ફક્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તળિયાં જ બનાવવાનાં હોય તો તે બનાવતાં તેને ઓછો વખત જશે. કારણ કે, તેને તે કામનો મહાવરો વધારે થાય છે, અને તેથી વધારે ઝડપથી સારું કામ કરી શકે છે.

દરેક માણસ આખું કામ અલગ અલગ કરે તો સાધનો વધુ જોઈએ અને જગ્યા પણ વધુ જોઈએ. આખું કામ શીખવામાં વખત પણ વધુ લાગે.

સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગથી આવા લાભ થાય છે. તેનાથી ગેરલાભ પણ થાય છે. સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગ કરવાથી માણસ પોતાનો ધંધો શીખશે, તેમાં ઉત્તીર્ણ પણ થશે; પણ તેને બીજો ધંધો શીખવો મુશ્કેલ પડશે. કોઈ પણ કારીગર એકનું એક કામ આખી જિંદગી કરતાં કંટાળી જશે. દા. ત. મોચી આખી જિંદગી તળિયાં જ બનાવ્યા કરે તો તેમાં તેને કંટાળો ઊપજશે અને તેની કારીગરી નાશ પામશે. અને પ્રસંગવશાત્ કોઈ વખત તે ધંધો તેને છોડવો પડે તો તે ધંધા વિનાનો થઈ જશે; તેને બીજું કામ કરતાં આવડશે નહીં. જુદા જુદા કામમાં તેની બધી ઇંદ્રિયો કેળવાયેલી હોય તો તે બીજું કામ સહેજે કરી શકે. પરંતુ એકનું એક કામ કરીને તેની ઇંદ્રિયોની શક્તિ બહેર મારી ગઈ હોય છે; તેની કળાશક્તિનો નાશ થયો હોય છે. એટલે તે બીજા કામ માટે લાયક રહેતો નથી.

આમ સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગથી કેટલીક વખત કામ સસ્તું અને સારું થાય છે, પણ જો શ્રમવિભાગથી કામ યંત્રવત્ કરી નાખવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યશક્તિનો હ્રાસ થાય છે, કળા કેળવાતી નથી અને માણસ યંત્રવત્ બની જાય છે. યંત્રોનો ઘોંઘાટ, શહેરોની ગીચતા અને તેનાં દૂષણો પણ તેમાંથી નીપજે છે. પરિણામે માણસનું સુખ વધવાને બદલે દુઃખ વધે છે. શ્રમવિભાગ અથવા સૂક્ષ્મ, યાંત્રિક શ્રમવિભાગના લાભાલાભ આ પ્રકારના છે. યાંત્રિક શ્રમવિભાગના લાભાલાભ એ જ મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગના લાભાલાભ છે; અને તે જ યંત્રોદ્યોગના લાભાલાભ છે. તે બધું એકબીજા સાથે સંકળાયેલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. તેમને જુદા પાડીને વિચાર થઈ શકે તેમ નથી. એટલે તેનો અલગ અલગ વિચાર અહીં કર્યો નથી.

૭

કયું કામ ઉત્પાદક કહી શકાય ?

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ખેડૂત સિવાય બીજો કોઈ સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરતો નથી. કારણ કે ખેડૂત એ એક કણ વાવીને હજારો કણ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનો સમાજ ઉપયોગ કરે છે. પણ આ માન્યતા દોષવાળી છે. ખરી રીતે વસ્તુનું રૂપાન્તર કરીને, તેના ઉપયોગમાં ફેરફાર કરીને, વાપરવાના સમયમાં ફેરફાર કરીને, અને સ્થાનાન્તર કરીને પણ વસ્તુનો ઉપયોગ વધારી શકાય છે. કોઈ વસ્તુ એવી હોય કે જેનો ઉપયોગ સમાજ ન કરતો હોય, પણ જો કોઈ માણસ તેનું રૂપાન્તર કરીને અથવા તો ઉપર બતાવેલી ચાર રીતોમાંથી ગમે તે રીતે તેને સમાજને ઉપયોગી બનાવે, તો તે કામ પણ ઉત્પાદક કહી શકાય. એક વસ્તુમાંથી જે વધારે વસ્તુઓ બનાવતો હોય, તેના જ કામને ઉત્પાદક કહેવું એ ભૂલભરેલું છે. ઉત્પાદનનો વિચાર આપણે જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે ખેડૂત ખેતી કરે છે, સુથાર લાકડું ઘડે છે, મજૂર મજૂરી કરે છે, દરજી કપડાં સીવે છે, દાક્તર દવા આપે છે, વકીલ વકીલાત કરે છે, શિલ્પી કોતરકામ કરે છે, વગેરે. આ બધા સમાજને ઉપયોગી કામ કરે છે. આમાં ઉત્પાદન કરનારા બે પ્રકારના છે : એક સીધી રીતે ઉત્પાદન કરનારા, અને બીજા આડકતરી રીતે ઉત્પાદન કરનારા. સીધી રીતે ઉત્પાદન કરનાર આપણે એને કહીએ કે જેના કામમાંથી આપણે નવું ઉત્પન્ન થયેલું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ. દા. ત. ખેડૂત, સુથાર. ખેડૂત ખેતરમાં મહેનત કરે છે, જેને પરિણામે નવું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે સુથાર મહેનત કરીને ખુરશી બનાવે છે, તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. તેવી જ રીતે શિલ્પીનું પણ છે. એટલે આવાં કામોને સીધી રીતનું ઉત્પાદન કહી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલાંક કામોમાં કામ કરનાર આડકતરી રીતે પોતાનો ફાળો આપે છે. જેમ કે વકીલ, દાક્તર, શિક્ષક. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ભણાવીને આડકતરી રીતે ફાળો આપે છે. વિદ્યાર્થી શિક્ષક પાસે ભણીને વધારે સારું કામ કરી શકે છે. માટે તેના કામમાં શિક્ષકનો ફાળો છે. જેમ બાળપણથી જ છોકરાને માબાપનો વારસો મળે છે, તેમ શિક્ષકની પાસેથી પણ વિદ્યાર્થીને મળે છે. અલબત્ત એમાં દરેકનો ફાળો ઓછોવત્તો હોય છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શિખવાડે છે, અને ભવિષ્યને માટે તેને તાલીમ આપીને તૈયાર કરે છે. એ રીતે વિદ્યાર્થીના ઘડતરમાં શિક્ષકનો ફાળો છે. કોઈ બે માણસ અંદર અંદર ઝઘડતા હોય કે તેમની વચ્ચે વાંધો પડ્યો હોય તો, વકીલ તેમનો ન્યાય કરાવી આપે, જેથી તેઓ શાંતિથી પોતપોતાનું કામ કરે. તેમ જ દાક્તર કોઈ દરદીને જલદી મટાડી દે, જેથી તે જલદી પોતાને કામે વળગે. એ રીતે વકીલ અને દાક્તર ઉત્પત્તિના કામમાં આડકતરી મદદ કરે છે એમ કહેવાય.

ઉપર કહ્યું છે કે ઉત્પાદન ચાર રીતે કરી શકાય છેઃ સ્થાનાન્તર કરીને, રૂપાન્તર કરીને, સમયાન્તર કરીને અને ઉપયોગમાં ફેરફાર કરીને. તેનો એકેક દાખલો જોઈએ. જંગલમાં લાકડું ઉપયોગી ન હોય તે ગામમાં કે શહેરમાં ખેંચી લાવીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે સ્થળાન્તર કરીને ઉત્પાદન વધાર્યું એમ કહેવાય. તે લાકડાની જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે તો તે રૂપાન્તર કર્યું કહેવાય. નદીનું કે વરસાદનું પાણી કોઈ ઠેકાણે એકઠું કરીને ખેતીના કામમાં વાપરવામાં આવે અગર વહેતી નદીને વાળીને પાણી ખેતીના કામમાં લેવામાં આવે તો તે સમયાન્તર અને સ્થળાન્તર કર્યું કહેવાય. છાણ સુકાતું હોય અને પછી તે બાળવામાં વપરાતું હોય તેને બદલે તેને એકઠું કરીને ખાતર બનાવવામાં આવે તો તેના ઉપયોગમાં ફેરફાર કરીને ઉત્પાદન વધાર્યું કહેવાય. આમ જુદી જુદી રીતે ઉત્પાદનના કામમાં સીધો ફાળો આપી શકાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુત્પાદક કામોના પણ બે વિભાગ હોય છે. એક સીધી રીતે અનુત્પાદક હોય છે. જેમ કે ચોરી, લડાઈ વગેરે. આવાં કામોથી લોકોને એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ ન રહે; જાનમાલની સલામતી ન રહે અને તેથી અર્થના ઉત્પાદનમાં વાંધો આવે. એટલે એ સીધી રીતે અનુત્પાદક કહેવાય.

કેટલીક વાર અમુક વર્ગ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ઉત્પાદક હોય છે. પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં વ્યક્તિગત રીતે અનુત્પાદક હોય છે. દા. ત. દાક્તર, વકીલ, શિક્ષક વગેરે. જો દાક્તર પૈસા કમાવાની લાલચે કે અનાવડત કે બેદરકારીને લીધે દરદીને સાચી દવા આપવાને બદલે ખોટી દવા આપીને કેસ લંબાવે, તો તે સમાજને હાનિકર્તા છે. સામાન્ય રીતે દરદી સાજો થઈ જાય તેના કરતાં વધારે દિવસ માંદગી દાક્તર લંબાવે તો દરદી તેટલા દિવસ પૂરતું કામ કરી શકતો નથી. એટલે સમાજને તેટલી ખોટ જાય છે. માટે આવા દાક્તરો અનુત્પાદક છે એમ કહી શકાય. તેમ જ શિક્ષક જો વિદ્યાર્થીને સારી રીતે ન ભણાવે, સારી કેળવણી ન આપે તો તે જ્યારે મોટો થઈને કામે ચડે, ત્યારે બરાબર કામ ન કરી શકે. એવા શિક્ષણને અનુત્પાદક કહી શકાય. તે જ રીતે વકીલ પણ જો બે માણસોના ઝઘડા શમાવવાને બદલે ઝઘડા ઊભા કરે તો તેને પણ અનુત્પાદક કહેવાય.

આ રીતે જોતાં, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અમુક વર્ગનું કામ સીધી કે આડકતરી રીતે ઉત્પાદક હોય, પણ પ્રત્યક્ષ રીતે તે અનુત્પાદક હોય એમ બને, એકંદરે તો સીધી કે આડકતરી કોઈ પણ રીતે, જેઓ સંપત્તિની ઉત્પત્તિના કામમાં મદદ કરે છે તે બધાય ઉત્પાદક છે.

૮

મૂડી એટલે શું?

ઘણા લોકો મૂડીને જુદી જુદી રીતે ગણાવે છે. આપણે કોઈ ખેડૂતને પૂછીશું તો તે તેની મૂડીમાં હળ, ઢોર, બળદ, પૈસા, દાણા અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘર પણ ગણાવશે. જો આપણે કોઈ સુથારને પૂછીશું, તો તે હથિયાર, ઘર, લાકડું વગેરે ગણાવશે. એ પ્રમાણે બધા લોકો પોતાની બધી મિલકત મૂડી તરીકે ગણાવે છે. જેના ઉપર પોતાનો માલકીહક છે એ બધું તે ગણાવે છે. પણ આવી ગણતરી અર્થશાસ્ત્રની મૂડીની વ્યાખ્યામાં નથી આવતી. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂડીની વ્યાખ્યા એ છે કે, પ્રકૃતિ અને માણસ એ બેના સહયોગથી જે સાધન ઉત્પન્ન થાય તે મૂડી કહેવાય. દા. ત. એક સુથાર છે. તે લાકડું વહેરી, રંધો મારી, સાલ પાડી ખુરશી તૈયાર કરે છે. તેમાં તેને ઘણાં સાધનોની જરૂર પડે છે. જે સાધનની જરૂર પડી તે કરવત, રંધો, ફરસી વગેરે તેની મૂડી કહેવાશે, કારણ તે સાધન છે અને નવી સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.

કોઈ વસ્તુને સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સવ પરિસ્થિતિમાં મૂડી કહી શકાય નહીં. એક વસ્તુ એક જગ્યાએ મૂડી હોય અને બીજી જગ્યાએ ન પણ હોય. આનો દાખલો આપતા પહેલાં તેની વ્યાખ્યા જરા વિગતવાર બાંધીએ. કોઈ વસ્તુ ભૂતકાળમાં કુદરત અને માણસના સહયોગથી ઉત્પન્ન થઈ હોય અને અત્યારે બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવામાં તેનો સાધન તરીકે ઉપયોગ થતો હોય અથવા તેનો ઉપયોગ કરવાથી માણસને કમાણી થતી હોય તો તે વસ્તુ માણસની મૂડી કહેવાય. દા. ત. એક માણસ પાસે મોટર છે. તે મોટર જો પોતાને માટે બેસીને ફરવા જવા વાપરે તો તે મૂડી નહીં કહેવાય. પણ જો તે જ મોટર ભાડે ફેરવે તો તે મૂડી કહેવાય. પોતાના ઉપયોગ માટે વાપરે તો માણસ તેને ભોગ્ય ગણશે અને ભાડે ફેરવે તો તેને મૂડી ગણશે. બીજો દાખલો પેનનો લઈએ. જો કોઈ માણસ પેનને પોતાના લેખનકામ માટે વાપરે, ભણતરને અંગે લખવામાં વાપરે, તો તેને મન પેન પોતાના વપરાશની વસ્તુ છે. પણ જો તે નામું લખી પગાર મેળવે તો તે તેની મૂડી છે. કેટલાક લોકો પૈસાને પણ મૂડી કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનું કારણ એ છે કે આજનો વ્યવહાર પૈસાથી ચાલે છે. પણ પૈસાને મૂડી કહેવી એ બરાબર નથી. પૈસો કે નાણું તો લેવડદેવડનું સાધન છે. તેમાંથી મૂડી થતી નથી. પેદાશમાંથી તે થાય છે. માણસ જે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે અને તેમાંથી અમુક ભાગ વાપરી નાખે પછી બાકી રહે તેમાંથી મૂડી થાય છે.

મૂડીના પ્રકાર

સ્થિર મૂડી : જે મૂડીનો એક વખત ઉપયોગ કરવાથી નાશ નથી થતો અને જે લાંબા વખત સુધી ચાલે છે, તે સ્થિર મૂડી કહેવાય. દા. ત. કુહાડી. કુહાડીનો એક વખત ઉપયોગ કરવાથી તે ફરી કામ નથી આપતી એવું નથી; ઘણી વાર કામ આપે છે. રેલના પાટા, સ્લિપરો, વગેરે એક વખત નાખવાથી તેનો ઘણા વખત સુધી ઉપયોગ કરી શકાય છે. એટલે એ સ્થિર મૂડી કહેવાય. ખેડૂતનો બળદ અને રબારીનાં ઘેટાંને પણ સ્થિર મૂડી કહી શકાય. કારણ કે તેનો લાંબા વખત સુધી ઉપયોગ થઈ શકે છે. કોઈને પ્રશ્ન થાય કે વળી બળદ, ઘેટાં વગેરેને મૂડી કહેવાતી હશે? હા, આ પ્રાણીઓને પણ મૂડીમાં ગણાવી શકાય છે, કારણ કે તે ખેડૂતને નવું ધન ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. મૂડી જડ અને ચેતન બન્ને પ્રકારની હોય છે.

ફરતી મૂડી : જે મૂડીનો એક વખત ઉપયોગ કરવાથી તેનું રૂપાંતર થતું હોય, તેને ફરતી મૂડી કહે છે. દા. ત. લાકડું એક વખત બળી જવાથી ફરી તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. કોલસો એક વખત એંજિનમાં નાખી બાળી મૂકયા પછી ફરીથી તેનો કોલસા તરીકે ઉપયોગ થતો નથી. પણ તેમાં નાખેલા પૈસા બીજી રીતે રૂપાન્તર થઈને કામમાં આવે છે. એટલે તેમાં વપરાયેલી મૂડી 'ફરતી મૂડી' કહેવાય.

મૂડી કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? – ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કુદરત અને મનુષ્ય એ બેના સહયોગથી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન કરનાર માણસ પોતે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ વાપરે છે અને જે વધે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનો ઉપયોગ કોઈ ઉત્પત્તિના કામમાં સાધન તરીકે કરે છે. તેના જુદા જુદા પ્રકાર ઉપર દર્શાવ્યા. વપરાશની વસ્તુઓના પણ એવા પ્રકાર પડે છે. આ બાબત નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરીને બતાવી શકાય:

સંપત્તિ

- વપરાશની વસ્તુઓ (વાપર-ધન)
  - તરત વપરાઈ જાય એવી (અનાજ)
  - ટકે એવી (જોડા)
- મૂડી
  - સ્થિર મૂડી (સાંચા)
  - ફરતી મૂડી (કોલસો)

ઉપરના વર્ગીકરણમાં એકની એક વસ્તુ જુદા જુદા વિભાગમાં આવી શકે છે. દા. ત. ખેડૂત પોતાની પાસેનું વધારાનું અનાજ વેચે તો વેચવાનું અનાજ તેની મૂડી છે. તે અનાજ પોતે વાપરે તો તે તેનું વાપર-ધન છે. તે અનાજ, ખરીદનાર પોતે ખાવા માટે લે તો તેને માટે પણ તે વાપર-ધન છે અને વેપાર કરવા લે તો તે તેની મૂડી છે.

કેટલીક વસ્તુઓ, જેનો આપણે આજે ઉપયોગ કરીએ છીએ તે, ઘણા સમય પહેલાંની બનેલી હોય છે. દા. ત. સાંચાઓ વગેરે. આજે સાધન તરીકે વપરાતી બધી વસ્તુઓ ભૂતકાળમાં કોઈએ ઉત્પન્ન કરી હશે. ભૂતકાળમાં લોકોએ પોતાની બધી ઊપજ વાપરી નાખી હોત અને કંઈ બચાવ્યું ન હોત તો એ સાધનો આપણને વાપરવા મળત નહીં. એટલે પરિશ્રમ કરીને જે પેદા કર્યું હોય તે બધું વાપરી ન નાખતાં જે બચે તેમાંથી મૂડી ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ એ રીતે બચત કરવાના જુદા જુદા હેતુઓ હોય છે. કોઈ ઘડપણ ને માંદગીનો વિચાર કરીને બચાવે છે, તો કોઈ છોકરાંને વારસો આપવા બચાવે છે; કોઈ પૈસાવાળા થઈને પ્રતિષ્ઠા કમાવા બચાવે છે, તો કોઈ તે પૈસામાંથી નવા ઉદ્યોગો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધારવા બચાવે છે; કોઈ ખાલી બચાવવાની ધૂન કે ટેવને લીધે બચાવે છે, તો કોઈ વ્યાજનો દર વધુ મળતો હોય તો લોભાઈને બચાવે છે. આમ વિવિધ દૃષ્ટિથી ચાલુ ઊપજમાંથી સંઘરો થાય છે અને તેમાંથી નવી મૂડી ઉત્પન્ન થાય છે.

સમાજવાદી રાષ્ટ્રમાં મૂડીનું સ્થાન શું? પહેલાં માણસની મૂડી પોતાની પાસે જ રહેતી હતી. હવે મૂડી ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે ઘણી વખત આપણી પાસે રહેતી નથી, અને એ મૂડીનો ઉપયોગ કોણ કરે છે એની પણ આપણને જાણ થઈ શકતી નથી. પહેલાં પોતાને જોઈતાં ઓજાર કારીગરો લગભગ પોતે જ બનાવી લેતા. હવે તેમ નથી બનતું. અત્યારે તો મજૂરનેય ખબર નથી પડતી કે, જેના ઉપર હું કામ કરું છું એ મશીન કોણે બનાવ્યું હશે. એને હવે કામ કરતી વખતે કોઈ ઓજાર સાથે લાવવું પડતું નથી. ફક્ત કારખાનામાં આવીને કામ જ શરૂ કરવાનું. ઓજાર બધાં ત્યાં હોય જ.

આ કારખાનાંના માલિકો, થયેલી કમાણીમાંથી વ્યાજ, ઘસારો પગાર વગેરે કાપીને, વધે તે પૈસા પોતાના નફા તરીકે ગણે છે અને તે નફામાંથી નવા ઉદ્યોગો ઊભા કરે છે.

આ બધો વ્યવહાર, સમાજવાદી રાષ્ટ્રમાં જો રાષ્ટ્રને હસ્તક હોય અને ખાનગી માલકીનાં કારખાનાં ન હોય તો, જે માલ પેદા થાય તેની કિંમત નક્કી કરતી વખતે અમુક ટકા નફો ચડાવીને કિંમત નક્કી કરે, જેથી સરવાળે ખરચ જતાં કંઈક બચત રહે અને તેમાંથી નવાં કામ થઈ શકે. રાષ્ટ્ર પણ જેટલું પેદા કરે તેટલું ખરચી નાખે તો નવું કંઈ કરી શકે નહીં, કે જૂનામાં વધારો કરી શકે નહીં. એટલે તેને પણ બચત કરીને મૂડી ઉત્પન્ન કરવી પડે છે. તે મૂડીનો લાભ વ્યક્તિ-ઓને મળવાને બદલે રાષ્ટ્રને મળે એટલો ફેર!

વિશેષમાં ફેર એટલો પડે કે રાષ્ટ્રને હસ્તક ઉદ્યોગો હોવાથી માલનો ભાવ (એક જ જાતની વસ્તુનો) એકસરખો જ રહે; હરીફાઈ ન થાય;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વચ્ચે કમિશન ખાનારા દલાલો ઓછા થઈ જાય અને નફો કરનાર ઓછા થાય. માલની કિંમત ચોક્કસ જ હોય અને કોઈને છેતરાવાની બીક ન રહે. માલની કિંમત તેના ઉત્પત્તિ ખર્ચ ઉપર ખાસ અવલંબી રહે છે. માલ ઉત્પન્ન થયા પછી તેના ઉત્પત્તિ ખર્ચનો હિસાબ કરી તેના ઉપર નફો ચડાવીને વેચવામાં આવે છે. જો તે માલ વેચાય તો કારખાનું ટકે, નહીં તો બંધ થાય. સમાજવાદી રાષ્ટ્રમાં રાજ્ય પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાખે, દેશના માલને ઉત્તેજન આપવા માટે બીજા ખાતામાં નફો કરી તેમાં નાખે, અને માલ સસ્તો પણ આપે. બધાં કારખાનાંમાં એકસરખા પ્રમાણમાં એકસરખી કિંમતે માલ ઉત્પન્ન થઈ શકે. જો કોઈ કારખાનું ખોટમાં જતું હોય અને તે ચલાવવા જેવું હોય તો બીજાનો નફો તેમાં નાખીને પણ ચાલુ રાખે. ટૂંકમાં કારખાનાં સમાજને હસ્તક હોય તો મૂડીની ઉત્પત્તિ સમાજ પોતે કરે અને તેનો નફો લે; અને તે નફાનો સાર્વજનિક કામોમાં ઉપયોગ કરે. આ રીતે મૂડીવાદનો નાશ થાય, પરંતુ મૂડીનો નાશ ન થાય. સમાજને પણ મૂડી તો ઉત્પન્ન કરવી જ પડે. તે ઉત્પન્ન કરવાની રીત જુદી હોય એટલું જ.

૯

યોજકનો હિસ્સો

આજના જમાનામાં યોજકનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું છે. કુદરત અનુકૂળ હોય, મૂડી મળે તેમ હોય, કુશળ મજૂરો મળે તેમ હોય, છતાં ઘણી વખત જેમ કુશળ સેનાપતિ વિના લાખોનું લશ્કર કામમાં આવતું નથી, તેમ યોજક વિના દેશમાં નવા ઉદ્યોગધંધા ખીલતા નથી. જે મૂડીનો માલિક હોય તે જ પોતાના હાથમાં વ્યવસ્થા રાખે છે. એટલે વ્યવહારમાં યોજક અને મૂડીદાર એક થઈ ગયા છે. પરંતુ બન્નેનું કાર્ય જુદું જુદું છે. કેટલીક લિમિટેડ કંપનીઓમાં યોજક અને મૂડીદાર એક હોતા નથી. મૂડીના માલિક હોવું તેના કરતાં યોજના કરવાની શક્તિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોવી તે સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. કલાકાર અગર કવિના જેવી તે વિશિષ્ટ શક્તિ છે અને તે બધા મૂડીદારમાં હોય છે જ એમ નથી. રાજાના બધા છોકરા જેમ રાજા થવાને લાયક ન હોય તેમ બધા મૂડીદારો યોજક થવાને લાયક નથી હોતા. પણ આજના મૂડીવાદી યુગમાં મૂડીદાર એ જ યોજક થઈ બેસે છે અને યોજનાશક્તિનો અને સાહસિક વૃત્તિનો ભાવ પુછાતો નથી. સાચા સેનાપતિ વિના યુદ્ધો લડી શકાતાં નથી તેમ સાચા યોજક વિના ઉદ્યોગો ખીલી શકતા નથી. હિંદમાં લોખંડ હતું, તેનું કામ કરી શકે અગર શીખીને કરી શકે તેવા મજૂરો હતા, મૂડી પણ જોઈએ તો મળે તેમ હતી. છતાં એક તાતાએ દૃષ્ટિ દોડાવી અને છૂટા છૂટા મણકા ભેગા કર્યા તો તેમાંથી લોખંડનું જંગી કારખાનું થયું. યોજકની મહત્તાનું આ સરસ ઉદાહરણ છે. તાતા મૂડીવાળા હતા માટે તે કરી શક્યા એમ નથી. એમના જેવા મૂડીવાળા અથવા એમના કરતાં પણ વધારે મૂડીવાળા કેટલાયે હશે. પણ તેમનાથી કંઈ થઈ શક્યું નહીં અને તાતા તે કરી શક્યા, એ તેમની સાહસિક અને યોજનાશક્તિ બતાવે છે. એવા સાહસિક યોજકોની હિંદને જરૂર છે. બેઠાં બેઠાં મૂડીનું વ્યાજ ખાધા કરે અને બાપનો ધંધો ચલાવ્યા કરે તેવા મૂડીદારો દેશની ઔદ્યોગિક સમૃદ્ધિ કરી શકે નહીં. જેમની પાસે મૂડી હોય તેમણે પોતે સાહસ કરવું જોઈએ. અગર તો સાહસિક યોજકોને તેનો ઉપયોગ કરવા દેવો જોઈએ.

૧૦

ઉત્પાદન પદ્ધતિ

પહેલાંના વખતમાં લગભગ બધા ધંધા ઘરગથુ હતા. માણસો ટોળામાં રહેતા ત્યારે ટોળાં સ્વાવલંબી હતાં અને ગામડામાં રહેતા ત્યારે ગામડાં સ્વાવલંબી હતાં. તેમાંથી ધીમે ધીમે અરસપરસ વ્યવહાર શરૂ થયો અને લોકો પોતાની બનાવટની વિશિષ્ટ ચીજોનો બદલો કરવા લાગ્યા. પણ એ તો બહુ જૂના કાળની વાત થઈ. ધંધા પ્રમાણે જુદા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદા વર્ણો સ્થપાયા તે વખતમાં જોઈએ તો માણસો જુદા જુદા ધંધા કરતા. પણ તે ધંધા નાના પાયા પર અને ઘરગથુ હતા. તેમાંથી કોઈ વેપારી જાગે અને કારીગરો પાસે પોતાની જવાબદારી પર માલ તૈયાર કરાવીને વેચે એમ બનતું ખરું; પણ સામાન્ય રીતે કારીગર પોતાનાં સાધનોથી પોતાને ઘેર જ કામ કરતો અને જેમ જેમ તેના માલની માગણી થાય તેમ તેમ તે તૈયાર કરતો. એ વખતમાં તદ્દન ભાડૂતી અને બીજાના પર આધાર રાખનાર મજૂરો ઘણા થોડા હતા. આ રીતે જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું તે ઘણુંખરું સરખી રીતે વહેંચાઈ જતું. તે વખતમાં ગરીબ અને શ્રીમંત વચ્ચે ઘણું અંતર નહોતું. આલેશાન મહેલાતો અને બાજુમાં જ ઘાસ-માટીનાં કે પતરાંનાં ઘોલકાં બહુ જણાતાં નહોતાં. બધાની રહેણીકરણી વચ્ચે પણ ઝાઝું અંતર નહોતું. પેદાશના કામમાં માણસની કુશળતા અને મહેનતની વિશેષ જરૂર પડતી. પણ અઢારમા સૈકા પછી યંત્રોની મદદથી માનવી મોટા પાયા પર ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો ત્યારથી ઉત્પત્તિનું સ્વરૂપ બદલાયું. ઘરગથુ ધંધાને બદલે મોટાં કારખાનાં ઊભાં થવા લાગ્યાં. જે કાપડ હસ્તોદ્યોગથી તૈયાર થતાં ચારપાંચ દિવસ લાગતા તે યંત્રોદ્યોગથી અડધા કલાકમાં અથવા તેથી પણ ઓછા સમયમાં તૈયાર થવા લાગ્યું. માલની પેદાશ અસાધારણ રીતે વધી. તેને માટે નવા નવા ગ્રાહકોની શોધ ચાલી અને તેમાંથી સામ્રાજ્યવાદ અને વિશ્વયુદ્ધો જન્મ્યાં.

ભાગીદારી અને કંપની

સમાજમાં વેપારધંધો જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ વધારે મૂડીની જરૂર પડે. મોટાં કારખાનાં માટે તો લાખો રૂપિયાની મૂડી જોઈએ. તે માટે ઘણા ભાગીદારોએ ભેગા થઈને ધંધો કરવો પડે. તેને બદલે હાલના જમાનામાં લિમિટેડ કંપનીની પદ્ધતિ શોધી કાઢવામાં આવી છે. પહેલાંના વખતમાં વેપારધંધા માટે ઘણી મૂડીની જરૂર પડતી નહીં. સામાન્ય રીતે લોકો પોતાની મૂડીથી અગર થોડી ઉછીની લઈને ચલાવતા. વધારે પૈસાની જરૂર હોય તેવાં કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજામહારાજાઓ કે ધનાઢ્યો કરતા, અથવા તો બે ચાર ભાગીદાર ભેગા મળીને કરતા. ભાગીદારો પોતપોતાની મૂડી એકઠી કરે અને મૂડીની રકમ વધારે. નફાનુકસાન કરાર પ્રમાણે વહેંચી લે. આ થોડા ભાગીદારોનું વિસ્તૃત રૂપ એ લિમિટેડ કંપની છે. કંપનીમાં ઘણા ભાગીદારો હોય છે. અને તેમની સંયુક્ત મૂડીથી ધંધો ચાલે છે. પરંતુ કાયદાની દૃષ્ટિએ ભાગીદારી કંપની અને લિમિટેડ કંપનીની કાર્યવાહી અને જવાબદારીની મર્યાદામાં ઘણો ફેર છે.

ભાગીદારી વિ૰ લિમિટેડ કંપની

બે ચાર માણસો ભેગા થઈ પોતાની મૂડી રોકી વેપારઉદ્યોગ કરે તેને ભાગીદારી કહે છે.

લિમિટેડ કંપની માટે અમુક પ્રતિષ્ઠિત માણસો ભેગા થઈ, અમુક યોજના કરી જાહેરનામું બહાર પાડી તેમાં લોકોને શેર ખરીદવાનું કહે છે. શેર ખરીદનારને હિસ્સેદાર (શેર હોલ્ડર) કહે છે. શેરો મુખ્યત્વે ત્રણ જાતના હોય છે: (૧) વ્યાજધારી (પ્રેફરન્સ), (૨) સાધારણ (ઑર્ડિનરી), અને (૩) આખરી નફાધારી (ડીફર્ડ).

વ્યાજધારી શેરોનું વ્યાજ નક્કી કરેલું હોય તે મુજબ મળે છે. કોઈ વરસે ન અપાયું હોય તો કંપની જ્યારે નફો કરે ત્યારે ભેગું કરીને આપે છે અને પછી સાધારણ શેરવાળાને નફો વહેંચાય છે. સાધારણ શેર પર શું આપવું તે દર વરસે નક્કી થાય છે અને કાયદાથી ઠરેલી મર્યાદાની અંદર તે વહેંચાય છે. ઉપરના બન્ને શેરવાળાને આપ્યા પછી જે નફો વધે તે ત્રીજા પ્રકારના શેરવાળાને વહેંચી આપવામાં આવે છે. આ સામાન્ય ધોરણ છે. તેમાં પણ કેટલાક પેટાવિભાગો હોય છે અને નફાની (ડિવિડંડ) વહેંચણી અને હિસ્સેદારની જવાબદારી અંગે જુદી જુદી મર્યાદા હોય છે. તેની વિગતોમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. નફો ઓછોવત્તો વહેંચાય તે અનુસાર બજારમાં તે તે શેરના ભાવમાં ઘટાડો (ડિસ્કાઉન્ટ) અગર વધારો (પ્રિમિયમ) બોલાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગીદારીમાં મૂડી અમર્યાદિત હોય છે જ્યારે કંપનીમાં મૂડી વધારવી કે ઘટાડવી તે શૅર હોલ્ડરોની મંજૂરીથી થઈ શકે છે.

ભાગીદારીમાં ભાગીદારોની દેખરેખ નીચે કામ ચાલે છે. કંપનીમાં હિસ્સેદારો સંચાલક (ડાયરેક્ટર) નીમે છે.

આ બેમાં ખાસ તફાવત એ છે કે, ભાગીદારીમાં ગયેલી ખોટ દરેક ભાગીદારને શિર હોય છે દા. ત. ચાર ભાગીદારો ભેગા થઈ એક ભાગીદારી પેઢી કાઢે તેમાં તેમને ૫૦ હજાર રૂપિયા ખોટ જાય તો, દરેક ભાગીદારને ૧૨ાા હજાર રૂપિયા ખોટ આવે. જો કોઈ ભાગીદાર ૧૨ાા હજાર રૂપિયા ભરી શકે એમ ન હોય તો, બીજા ત્રણ પાસેથી અથવા જેની પાસે વધારે પૈસા હોય તેની પાસેથી ખૂટતા રૂપિયા વસૂલ થઈ શકે છે. જ્યારે મર્યાદિત (લિમિટેડ) કંપનીમાં આમ બનતું નથી. જેટલા રૂપિયાનો શૅર લીધો હોય તે બહુ બહુ તો જાય; હિસ્સેદારની બીજી મિલકતને કોઈ જાતનું નુકસાન થતું નથી.

કંપની જે નફો કરે તેમાંથી યોગ્ય ખર્ચ બાદ કરી દરેક હિસ્સેદારને ભાગે પડતો નફો વહેંચી આપે છે. જો નફો ન થયો હોય તો નથી વહેંચવામાં આવતો.

ભાગીદારી અને કંપનીમાં બીજો મોટો તફાવત એ છે કે, કંપની સારી ન ચાલતી હોય તેથી કોઈ હિસ્સેદારને તેમાંથી નીકળી જવું હોય તો પોતાનો શૅર વેચીને તે છૂટો થઈ શકે છે, ત્યારે ભાગીદારીમાંથી છૂટા થવું મુશ્કેલ હોય છે.

ભાગીદારીમાં માલિક હસ્તક કામ ચાલતું હોવાથી તેમાં ઘણો ઓછો ગોટાળો થાય છે, જ્યારે કંપનીમાં ભાડૂતી માણસો દ્વારા કામ થતું હોવાથી ઘણું કામ બગડે છે.

કંપનીમાં નાના મોટા શૅરો કાઢીને મોટા પ્રમાણમાં મૂડી ઊભી થઈ શકે છે. અને મોટા પાયા ઉપર કારખાનાં નીકળી શકે છે. ભાગીદારીમાં આ બનવું મુશ્કેલ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંપનીમાં નાણાંની છૂટ હોવાથી સારા પ્રમાણમાં માલની ભરતી કરી નફો મેળવી શકાય છે.

ભાગીદારીમાં જોખમ ઘણું હોવાથી કામ ઓછું થાય છે. હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં લિમિટેડ કંપનીઓ ઘણા પ્રમાણમાં નીકળે છે. કંપનીઓમાં થતી લુચ્ચાઈ અટકાવવામાં આવે અને સારા માણસો વહીવટ કરતા હોય તો કંપનીઓ સમાજને લાભદાયક થઈ પડે ખરી.

પ્રકરણ ચોથું

મૂલ્ય અને ભાવના ફેરફારો

૧

વાહનવ્યવહાર

માલ ઉત્પન્ન થયા પછી તેના વિનિમયની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. વિનિમય માટે વ્યવસ્થિત બજાર જરૂરી છે અને નજીકનાં તથા દૂરનાં બજારોમાં માલ પહોંચાડવા માટે વાહનવ્યવહાર જરૂરી છે. વાહનવ્યવહાર નીચેનાં સાધનોથી થાય છે:

(૧) માણસ દ્વારા
(૨) પશુ દ્વારા — બળદ, ગધેડાં, ઘોડાં, ઊંટ વગેરે
(૩) રેલવે
(૪) મોટર
(૫) હોડી, વહાણ, આગબોટ
(૬) વિમાન

યાંત્રિક સાધનો જેમ વધતાં જાય છે તેમ પહેલાં બે સાધનો ઓછાં ને ઓછાં વપરાય છે. દૂરના વ્યવહારમાં તો તેનો ઉપયોગ બંધ જ થતો જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સાધનોનું સંચાલન જે રીતે થાય છે, તેની અસર દેશના વેપારધંધા પર પડે છે. લાવવા લઈ જવાનું ખરચ શું થશે તે ઉપર વેપારનો આધાર હોય છે. એટલે હાલના જમાનામાં તે સાધનો રાષ્ટ્રને હસ્તક રાખવામાં આવે છે અગર તો તેના પર રાષ્ટ્રનો અંકુશ રાખવામાં આવે છે.

રેલવે જેવાં સાધનો જેમાં જમીન રોકાય અને ખેતરો તોડવાં પડે તેમાં તો હરીફાઈ પણ મર્યાદિત કરવામાં આવે છે, જેથી જમીન અને પૈસાનો નકામો વ્યય થાય નહીં. હિંદમાં તો રેલવે સરકારની મદદથી નાખવામાં આવી છે અને તે બધી ધીરે ધીરે સરકારની માલિકીની કરવામાં આવી છે. તે એક જ હેતુથી કે નકામી હરીફાઈ થાય નહીં અને વેપારધંધાને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે. આપણો દરિયાઈ વેપાર ઘણો મોટો છે. પણ તે વેપાર મોટે ભાગે પરદેશની આગબોટોમાં થાય છે. અને દર વરસે કરોડો રૂપિયા નૂરભાડાના પરદેશી કંપનીઓને આપીએ છીએ.

દરિયા ઉપરાંત જળ ઉપરના વ્યવહાર માટે નદીઓ અને નહેરો પણ ઉપયોગી છે. તેમાં રેલવેના જેવું સ્ટેશનો અને પાટાનું ખર્ચ કરવું પડતું નથી, એટલે તે વ્યવહાર સસ્તો પડે છે. પહેલાંના વખતમાં તે દ્વારા ઘણો વ્યવહાર થતો. આપણે ત્યાં સુરત, ભરૂચ, ખંભાત જેવાં સ્થળોનું મહત્ત્વ તેને લીધે હતું. હાલ જળવ્યવહારને બદલે રેલવેવ્યવહારને વધારાપડતું ઉત્તેજન મળે છે, એટલે જળવ્યવહાર ઓછો થઈ ગયો છે; છતાંય હજી થોડા પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

નહેરો બે જાતની હોય છે. કેટલીકમાં બારે માસ પાણી રહે છે (કાયમી) અને કેટલીકમાં, નદીમાં પૂર આવે ત્યારે જ પાણી વહે છે (મોસમી). આમાંની કાયમી નહેરોમાંથી કોઈ કોઈનો જળ-વ્યવહાર માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે. મોસમી નહેરો ખેતીને માટે જ ઉપયોગી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજના યુગમાં આંતર અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં માલની લાવ-જાનું જે મહત્ત્વ છે, તે જોતાં આ વ્યવહારનાં સાધનો રાષ્ટ્રની માલિકીનાં હોવાં જોઈએ, અગર તો તેના સંચાલન ઉપર પ્રજાનો પૂર્ણ કાબૂ હોવો જોઈએ.

૨

બજાર

બજાર એટલે વસ્તુઓ લેવા-વેચવાનું, દુકાનદાર અને ઘરાક, વેચનાર અને ખરીદનારને ભેગા થવાનું સગવડવાળું સ્થળ. માણસની પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ્યારે લેવા-વેચવાનું નહોતું ત્યારે બજારો નહોતાં. બજારોનો ઉદ્‌ભવ માલની અદલાબદલી કરવાનું શરૂ થયા પછી થયો છે. પહેલાંનાં બજારો એટલે ગુજરી અને મેળા. પહેલાંના વખતમાં અત્યારની જેમ મોટાં મોટાં શહેરો અને કસબાઓ ન હતાં. પણ નાનાં નાનાં ગામડાં વિશેષ પ્રમાણમાં હતાં. એટલે કોઈ મધ્યસ્થ ગામ હોય ત્યાં ચોક્કસ દિવસોએ માલ લેનાર-વેચનાર ભેગા થતા. આ ઉપરાંત મેળાઓ ભરાતા તેમાં દૂર દૂરના વેપારીઓ પણ આવતા અને મોટા પ્રમાણમાં વેચાણ કરી જતા. માલ પેદા કરનારા કે તેના વેપારીઓને માટે આવા મેળાઓ કે ગુજરીઓ એ જ માલ વેચવાનું સ્થાન હતું. હજુ આ પ્રથા થોડેઘણે અંશે ચાલુ છે. તેવાં બજારો માટે દિવસો નક્કી હોય છે. તે મુજબ આજુબાજુથી લોકો ભેગા થાય છે અને માલની સારા પ્રમાણમાં આપ-લે કરે છે.

આવાં બજારોની જગ્યાએ શહેરોમાં હવે જુદા જુદા માલનાં અલગ અલગ બજારો થયાં છે. કોઈ પણ બજાર સારું ત્યારે જ કહેવાય, જ્યારે તેમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હોય:

(૧) તેમાં મળતો માલ એકસરખો સારો હોવો જોઈએ. દા. ત. કોઈ કાપડનો તાકો આપણે લઈએ ને તે કાપડ આપણે વાપરીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો તે ફીસું ન નીકળવું જોઈએ. જો તે ફીસું નીકળે તો ફરી ઘરાક તે બજારનો માલ લેવાનું પસંદ કરશે નહીં.

(૨) માલનો જે નમૂનો આપ્યો હોય તે નમૂનાવાળી વસ્તુ જ મળે તો બજારની શાખ વધે ને વેપાર સારો ચાલે. સારો માલ દેખાડીને પછી ખરાબ કે હલકો માલ આપવો તે લુચ્ચાઈ છે અને તે સારા બજારને હાનિકારક છે.

(૩) બજારમાં આવતા માલ ઉપર તે પ્રાંતમાં કે દેશમાં ચાલતી ભાષાનું લેબલ હોવું જોઈએ, જેથી અજ્ઞાન ને ઓછું ભણેલા લોકો છેતરાય નહીં દા. ત. લિપ્ટનની ચા, સૂરજછાપ કેસર કે વાંદરા છાપ ગ્યાસતેલ વગેરે વસ્તુઓ પર હોય છે તેવું.

(૪) નાણું જુદી જુદી જાતનું નહીં, પણ એક પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. રૂપિયો હોય, ગીની હોય કે બીજું હોય, પણ તે નિશ્ચિત હોવું જોઈએ; જેથી કરીને લોકોને ખરીદ-વેચાણમાં મુશ્કેલી ન પડે.

(૫) કાટલાં અને માપ એકસરખાં હોવાં જોઈએ. કોઈ જગ્યાએ ૮૦ શેરનો મણ હોય છે, તો કોઈ જગ્યાએ ૪૦ શેરનો, ક્યાંક ૨૮॥ શેરનો, તો ક્યાંક ૩૭॥ શેરનો મણ હોય છે. કોઈ ઠેકાણે હાથનું માપ ગણે છે તો કોઈ ઠેકાણે ગજનું. આથી અભણ લોકો છેતરાઈ જાય છે; ને મૂંઝાય છે. આમ ન હોવું જોઈએ.

આ જાતની સગવડો જ્યાં હોય ત્યાંની બજારવ્યવસ્થા સારી ગણાય.

૩
મૂલ્ય અને કિંમત

મૂલ્ય ('વૅલ્યુ'): આપણી ભાષામાં કિંમત તથા મૂલ્ય શબ્દો આપણે અરસપરસ વાપરી શકીએ છીએ. પરંતુ અંગ્રેજીમાં બન્ને શબ્દો અરસપરસ વાપરી શકાતા નથી. મૂલ્ય એટલે એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુ સાથેની સરખામણીનું પ્રમાણ. જેમ કે ૧ હીરો = ૨ ઘર, ૨ ઘર = ૪ મોટર, ૪ મોટર = ૧ બંગલો. આ બધાં વિનિમય માટે સરખામણીનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માપ છે. આપણે તેને કિંમત કહી શકીએ નહીં. પરંતુ તેને માટે મૂલ્ય શબ્દ વાપરી શકાય. ત્યારે કિંમત કોને કહેવાય ?

કિંમત ('પ્રાઈસ') : જુદી જુદી વસ્તુઓનાં મૂલ્યનું માપ કાઢવા માટે આપણી પાસે એક સર્વસામાન્ય વસ્તુ હોય, તો તે વસ્તુની આંકણી આપણે તે સર્વસામાન્ય વસ્તુથી કરી શકીએ. હાલમાં તો તાંબા તથા સોનાચાંદીના સિક્કાઓથી કે તેની પ્રતિનિધિ નોટોથી બધી વસ્તુઓનું મૂલ્ય અંકાય છે. આ મૂલ્યને આપણે બજારમાં કિંમત કહીએ છીએ. જેમ કે એક બકરીની કિંમત રૂ. ૧૫. એક મોટરની કિંમત રૂ. ૨,૦૦૦. આ પ્રમાણે આપણે કિંમત શબ્દ વાપરી શકીએ. એટલે કે વસ્તુનું મૂલ્ય નાણામાં અંકાય ત્યારે તેને કિંમત કહેવાય.

ગણિતના વ્યસ્ત પ્રમાણના નિયમ પ્રમાણે, જે બે વસ્તુની સરખામણી કરી હોય તે બન્ને સાથે વધી ઘટી શકે નહીં. તેમાં એક વસ્તુનું પ્રમાણ વધે તો બીજીનું ઘટવું જ જોઈએ. આ નિયમ પ્રમાણે વસ્તુઓ અને નાણું બન્નેનું મૂલ્ય સાથેસાથ વધી શકે નહીં કે ઘટી શકે નહીં. વસ્તુનું મૂલ્ય વધે તો નાણાનું ઘટવું જોઈએ; અને વસ્તુનું મૂલ્ય ઘટે તો નાણાનું વધવું જોઈએ. દા. ત. ૧ મણ ઘઉં = ૫ રૂ. હોય. તે પ્રમાણું બદલાઈને ૨ મણ ઘઉં = ૫ રૂ. થાય. તો ઘઉંનું મૂલ્ય ઘટયું અને નાણાનું મૂલ્ય પ્રમાણમાં વધ્યું. ટૂંકમાં ઘઉં અને નાણું બન્નેના મૂલ્યમાં એકી સાથે વધારો કે ઘટાડો થઈ શકે નહીં.

પણ વસ્તુઓની કિંમતમાં સાથે વધારો કે ઘટાડો થઈ શકે છે. કારણ કે બધી વસ્તુઓની કિંમત જે નાણામાં આંકવામાં આવે છે તે નાણાને મૂલ્ય છે પણ કિંમત નથી. ૫ રૂ. = ૧ મણ ઘઉં એ નાણાનું મૂલ્ય છે, કિંમત નથી. ૫ રૂ. = ૫ રૂ. કહેવાનો કંઈ અર્થ નથી. એટલે નાણાને કિંમત નથી એમ કહેવું જોઈએ.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે 'વસ્તુઓની કિંમત વધી ગઈ છે કે ઘટી ગઈ છે' એમ કહી શકાય, કારણ કે નાણાંને કિંમત નથી. પણ 'વસ્તુઓનું મૂલ્ય વધી ગયું છે કે ઘટી ગયું છે' એમ નહીં કહી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકાય, કારણ કે નાણાંને પણ મૂલ્ય છે અને સરખામણીની બન્ને વસ્તુનાં મૂલ્ય સાથે વધીઘટી શકે નહીં. મૂલ્ય અને કિંમત એ બે શબ્દો વચ્ચે આટલો શાસ્ત્રીય તફાવત છે. આપણી ભાષામાં તે જાળવવો મુશ્કેલ છે પણ તે ખ્યાલમાં રાખવો જોઈએ.

૪

મૂલ્ય શી રીતે નક્કી થાય છે?

વસ્તુના મૂલ્યનો વિચાર બે રીતે કરવો જોઈએ:

(૧) હરીફાઈવાળા સમાજની દૃષ્ટિએ (૨) હરીફાઈ વિનાના સમાજની દૃષ્ટિએ.

સમાજમાં ઘણા માણસો રહે છે. તે બધા એકસરખા હોતા નથી, અને દરેકને દરેક વસ્તુ એકસરખી ઉપયોગી લાગે એવું બનતું નથી. કોઈને સાઇકલ વધારે ઉપયોગી લાગે, તો કોઈને ઘડિયાળ વધારે ઉપયોગી લાગે; જેને જે વસ્તુ વધારે ઉપયોગી લાગે, તેની તે વધારે કિંમત આપે અને જે ઓછી ઉપયોગી લાગે તેની ઓછી આપે. ઇચ્છા સરખી હોય તો કદાચ ખરીદશક્તિ સરખી ન હોય. આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે, બધા ખરીદનારની ખરીદવાની કિંમત એક-સરખી હોતી નથી. પણ બજારમાં માલ તો સરખી કિંમતે વેચાય છે. એટલે એમ બને છે કે, ખરીદનાર અને વેચનાર એમ બે વિભાગો પડી જાય છે. અને એ બન્નેનો જે ભાવે મેળ ખાય તે કિંમતે બજારમાં માલ વેચાય છે.

હરીફાઈ સિવાયના સમાજમાં હરીફાઈવાળા સમાજની જેમ કિંમતમાં વધારો–ઘટાડો થતો નથી. કારણ કે હરીફાઈ વિનાના સમાજમાં ભાવનું કામ રાષ્ટ્રના, સમાજના કે મંડળીના હાથમાં હોય છે. આજે હિંદમાં મિલો ચાલે છે. તેમાં કોઈને વાર કાપડના બે આના, તો કોઈને અઢી આના પડતર કિંમત પડે છે, એટલે કે દરેકના પડતર ભાવમાં વધઘટ હોય છે. આથી બજારના ભાવમાં માલની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરાકીમાં વધઘટ થતાં, વખતોવખત ફેરફાર થાય છે. પણ જો તે મિલો રાષ્ટ્રના કબજામાં હોય તો હરીફાઈને લીધે ભાવમાં વધઘટ થવા પામે નહીં. જેમ આજે ખાદીનું બને છે તેમ ભાવ સ્થિર રહે.

પણ આજનો જમાનો હરીફાઈનો છે. તેમાં બધા ભાવ લેનાર-વેચનાર વચ્ચેની હરીફાઈથી નક્કી થાય છે.

માલ ખરીદનાર અને વેચનાર અનેક જાતના હોય છે. ખરીદનાર પોતે વધારેમાં વધારે કેટલી કિંમતે માલ લેવો તે મનમાં ગોઠવે છે અને વેચનાર પોતે ઓછામાં ઓછી કેટલી કિંમતે માલ વેચવો તે મનમાં નક્કી કરી રાખે છે.

બજારમાં વેચનાર અને લેનાર અનેક જાતના હોય છે. પણ એક જ જાતનો માલ એકસરખી કિંમતે વેચાય છે. અને બધા ખરીદનાર સરખી કિંમત આપે છે.

વેચનાર પોતે જે વસ્તુની વેચાણ કિંમત નક્કી કરી હોય તે ગણાવી શકે છે. દા. ત. ખુરસી, તો તેમાં અમુક પૈસાનું લાકડું, બોલ્ટ, ખીલી, અને મજૂરી વપરાઈ એમ વિગત આપી કિંમત ગણાવી શકે છે. જ્યારે ખરીદનાર તેમ કરી શકતો નથી.

ખરીદનારના ત્રણ ભાગ પડે છે:

(૧) કેટલાક માલની કિંમત ગમે તેટલી વધે તોપણ માલ લેવા તૈયાર હોય છે. પણ તે બજારની ચાલુ કિંમત આપે છે.

(૨) કેટલાક ચાલુ કિંમત કરતાં વધારે આપવા તૈયાર નથી.

(૩) કેટલાક એવા છે કે જે કિંમત ઓછી થાય તો જ લેવા તૈયાર છે.

આવી જ રીતે વેચનારના પણ જુદા જુદા ભાગ હોય છે.

જ્યારે ખરીદનાર અને વેચનારની સંખ્યાનો મેળ બેસે, માગણી અને છત સમતોલ થાય, ત્યારે તે કિંમતે વસ્તુ વેચાય છે. એટલે કે, વેચનાર અને ખરીદનારની સંખ્યા સરખી થાય ત્યારે મૂલ્ય અગર બજારનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેચાણુ ભાવ નક્કી થાય છે. આપણે એક દાખલો લઈએ. ધારો કે એક વસ્તુના જુદા જુદા ભાવે નીચે પ્રમાણે લેનાર અને વેચનાર છે :—

વેચનાર	ભાવ રૂપિયા	ખરીદનાર
૯,૦૦૦	૫૦	૪,૦૦૦
૮,૦૦૦	૪૦	૫,૦૦૦
૭,૫૦૦	૩૫	૬,૫૦૦
૭,૦૦૦	૩૦	૭,૦૦૦
૬,૦૦૦	૨૦	૭,૫૦૦

રૂ. ૩૦ ના ભાવે વેચનાર અને ખરીદનારની સંખ્યા સરખી છે, માટે તે વસ્તુની બજારની કિંમત ૩૦ રૂ. થશે.

જો ૮,૦૦૦ વેચનાર અને રૂ. ૪૦ ભાવ હોય તો ૫,૦૦૦ માણુસો તે વસ્તુ લે છે અને ૩,૦૦૦ વેચનાર વધે છે. તેઓ અંદર અંદર વેચવાની હરીફાઈ કરીને ભાવ ઘટાડશે. જો ભાવ ૨૦ થાય તો ૨,૦૦૦ વેચનાર ભાંગી પડે છે. એટલે કે ૨,૦૦૦ વેચનાર એવા છે કે જેમને ૨૦ રૂ.માં વેચવાનું પરવડતું નથી, એટલે તેઓ ધંધો છોડી દે છે. અને તે ભાવે ખરીદનાર ૨,૫૦૦ વધી જાય છે. હવે વેચનાર ૬,૦૦૦, ભાવ ૨૦ અને ખરીદનાર ૭,૫૦૦ થયા. પણ ૬,૦૦૦ વેચનાર ૭,૫૦૦ ખરીદનારને માલ પૂરો પાડી શકતા નથી; ફક્ત ૬,૦૦૦ ને ૨૦ રૂ.ના ભાવનો માલ પૂરો પાડી શકે છે. એટલે વધારાના માણુસો તે વસ્તુની વધારે કિંમત આપી માલ લઈ જાય છે. આથી ભાવ વધીને ૩૦ રૂ. થાય છે. તે ભાવે ખરીદનારની સંખ્યા ૭,૦૦૦ થઈ અને વેચનારની સંખ્યા પણુ ૭,૦૦૦ થઈ. એટલે ૩૦ રૂ. બજારભાવ થયો. જો ૩૦ રૂ. ને બદલે ભાવ ૨૦ રૂ. થાય તો ૧,૦૦૦ વેચનાર એવા છે કે જેને વેચવું પાલવતું નથી. અને ખરીદનાર ૫૦૦ વધી જાય છે. જો ભાવ વધારીને ૩૫ કરે તો ૫૦૦ ખરીદનાર ઓછા થાય અને ૫૦૦ વેચનાર વધે. એટલે છેલ્લામાં છેલ્લો ભાવ ૩૦ રૂ. ગોઠવાય છે. તે એવો ભાવ છે કે જે વેચનારને પરવડે છે. અને ખરીદનાર પણુ તે ભાવે ખરીદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે છે. આમાં જે ખરીદનાર ને વેચનાર થોડો ભાવ વધે અથવા ઘટે તો ખસી જાય એવા છે, તે કાંઠા પરના કે કિનારા પરના ખરીદનાર કે વેચનાર કહેવાય છે. અને તેઓ જ ભાવ નક્કી કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આ જ બાબતને આ લેખના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે બતાવી શકાય :

માંગ-છતની વધઘટનો આલેખ

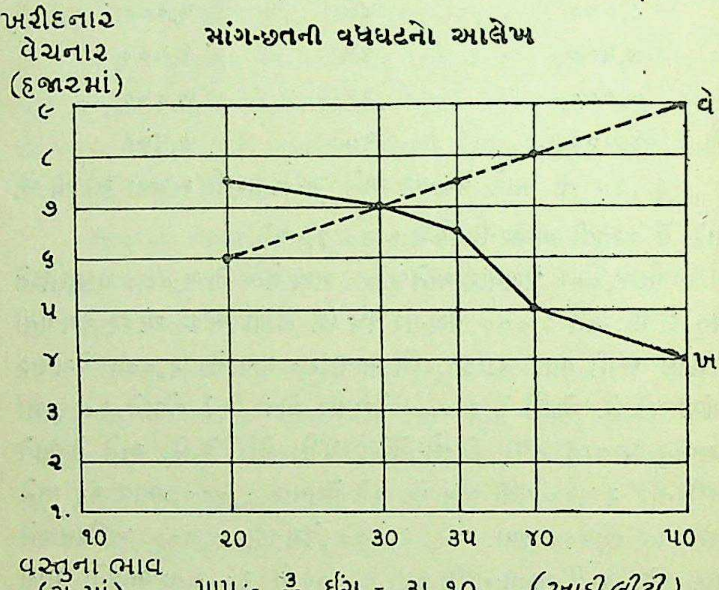

માપ :- $\frac{3}{4}$ ઇંચ = રૂ. ૧૦ *(આડી લીટી)*
માપ :- $\frac{1}{4}$ ઇંચ = રૂ. ૧૦૦૦ *(ઊભી લીટી)*

ઉપરના દાખલામાં જુદી જુદી કિંમતે જેટલા ખરીદનારની સંખ્યા બતાવી છે, તે ઉપરથી માગણીની લીટી દોરી છે અને જેટલા વેચનારની સંખ્યા બતાવી છે તે ઉપરથી વેચાણની લીટી દોરી છે. ૨૦, ૩૫ અને ૪૦ તથા ૫૦ની કિંમતે વેચનાર અને ખરીદનારનાં બિંદુઓ જુદાં જુદાં રહે છે. એટલે તે કિંમતે વેચાણ થઈ શકતું નથી. પણ ૩૦ની કિંમતે માગણી અને વેચાણ બન્નેનાં બિંદુઓ એક જગ્યાએ ભેગાં મળે છે એટલે તે કિંમતે વેચાણ થાય છે. એટલે કે જે જગ્યાએ બન્ને લીટીઓ મળે છે તે બિંદુએ બજારભાવ ગોઠવાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જો બન્ને લીટીઓ એકબીજાને મળે જ નહીં અને અલગ જ રહે તો તે માલનો સોદો થશે જ નહીં એમ સમજવું. જેમ કોઈ ઘોડાગાડીમાં બેસવા ઇચ્છનાર અમુક ભાડું આપવા તૈયાર હોય, પણ ગાડીવાળો વધારે ભાડું માગે તો તેમની વચ્ચે મેળ ખાશે નહીં. પેલો માણસ મોટરમાં જશે કે ચાલતો જશે અને ગાડીવાળો ત્યાં ઊભો જ રહેશે. પછી બીજો કોઈ બેસનાર આવે, તે વધારે ભાડું આપવા તૈયાર થાય અથવા ગાડીવાળો થાકીને ઓછામાં જવા તૈયાર થાય તો બન્નેના આંકડાનો મેળ ખાય અને ગાડી રસ્તો કાપતી થાય. એનો પણ, જુદી જુદી કિંમતે ગાડીઓની છત અને બેસનારની સંખ્યા ઉપરથી, ઉપરના જેવો જ આલેખ દોરી શકાય. એ પ્રમાણે દરેક વસ્તુની જુદી જુદી કિંમતે માગણી અને છતનો કોઠો બનાવીને તે ઉપરથી બજારભાવ શો થશે તે બતાવી શકાય.

આમ જે કિંમતે બજારભાવ ગોઠવાય, તે કિંમતે કાંઠા ઉપરના ખરીદનારે એ વસ્તુની અંતિમ (સીમાન્ત) ઉપયોગિતા આંકી એમ કહેવાય. અને તે કિંમત એ કાંઠા પરના વેચનારની પડતર કિંમત છે એમ કહેવાય. એટલે કે તે વસ્તુ સમાજને એ ભાવે પૂરી પાડવાનું સામાજિક ખર્ચ એટલું આવે એમ કહેવાય.

વેચનાર અને ખરીદનાર સરખા થાય તે વસ્તુની કિંમત (રૂ. ૩૦) તે સામાજિક ઉપયોગિતા ઉપરથી નક્કી થઈ એમ કેટલાક કહે છે. ખરીદનાર કહે કે એ વસ્તુની સામાજિક ઉપયોગિતા ૩૦ રૂ. ની છે તેથી ૩૦ રૂ. કિંમત આપીએ છીએ. વેચનાર એમ કહે છે કે એ વસ્તુ તૈયાર કરવામાં સમાજને પરવડતું ખર્ચ ૩૦ રૂ. થાય છે, માટે અમે ૩૦ રૂ.ની કિંમતે વેચીએ છીએ, એ બન્નેનું સાચું છે; પણ સામાજિક ઉપયોગિતા નક્કી કરવાનું કંઈ સાધન નથી અને સામાજિક ખર્ચનો હિસાબ કરી શકાય છે. માટે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવા માટે સામાજિક ઉપયોગિતા કરતાં, હરીફાઈના ધોરણે તે વસ્તુ માટે કેટલું ખર્ચ કરવું સમાજને પરવડે છે તે ઉપરથી ગણતરી કરવી તે બરોબર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે કે वस्तुनी सामाजिक दृष्टिए पडतर किंमत ए वस्तुना बजारभावनो खरो पायो छे. हरीफाईना जमानामां ते किंमतनी आसपास बजारभाव फर्या करे छे. ભાવ ઓછોવત્તો થાય છે. પણ પેલી સામાજિક પડતર કિંમતથી બહુ દૂર જતો નથી. સરોવરનું પાણી પવનથી ઊંચુંનીચું થાય, પણ પાણીની અમુક સપાટી સચવાય છે તેમ, બજારના ફેરફારોને લીધે ભાવ ઓછોવત્તો થાય છે, પણ સામાજિક પડતર કિંમતની અમુક મર્યાદામાં તે રહે છે. ઉદ્યોગોની માલિકી સામાજિક હોય અગર ઉદ્યોગો સહકારી ધોરણે ચાલતા હોય તો તે કિંમતમાં વખતોવખત ફેરફાર થાય નહીં અને સામાન્ય રીતે સામાજિક પડતર કિંમત એ જ બજારભાવ રહે. અલગ અલગ વ્યક્તિની કે અલગ અલગ કારખાનાવાળાની પડતર કિંમત ગમે તે હોય, પણ એકંદરે જે કિંમતે તે વસ્તુ સમાજને પેદા કરવી પરવડે, તે સામાજિક પડતર કિંમત ગણાય. કોઈ સુથાર દિવસનો એક રેંટિયો બનાવે અને કોઈ બે બનાવે. પણ બજારની એકંદર પરિસ્થિતિ જોતાં જેટલી રોજી રેંટિયા માટે યોગ્ય ગણાય તે તેની સામાન્ય પડતર કિંમત ગણાય. સુથારો પોતાની જવાબદારી પર અલગ અલગ કામ કરતા હોય તો જેમને સામાન્ય પડતર કિંમતે કામ કરવું ન પાલવે તેમને તે કામ છોડી દેવું પડે. તે જ વસ્તુની પછીથી કોઈ કારણસર કિંમત વધે તો ખસી ગયેલા સુથારોને ફાવે તો પાછો એ ધંધો કરવા લાગે. આમ ભાવની ફેરફારી થતાં, ધંધામાંથી જૂના માણસો ખસી જાય કે નવા દાખલ થાય. એ કંઈ સહેલાઈથી બનતું નથી. તેમ કરવામાં વ્યાવહારિક ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. પણ કિંમતનો ફેરફાર લાંબો વખત ટકે તો હરીફાઈવાળા સમાજમાં, ધીમે ધીમે માણસોની ફેરફારી થાય છે. એ રીતે કિંમતના ફેરફારોની સાથે માલની પેદાશનું તંત્ર સમયાનુસાર ગોઠવાય છે, અને આર્થિક ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે. જે સમાજમાં ધંધાની ફેરબદલી કરવા માટે સંજોગો વધારે અનુકૂળ હોય ત્યાં ફેરફાર જલદીથી થાય છે અને બીજે ધીમો થાય છે. ફેરબદલીનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધાર ધંધાના પ્રકાર ઉપર પણ આધાર રાખે છે. ઉદ્યોગ માટે મકાનો કર્યાં હોય કે સાંચાઓ નાખ્યા હોય તેનો જલદીથી નિકાલ થઈ શકે નહીં, તેમ નવા વસાવવા હોય તો જલદીથી વસાવી શકાય નહિ. એટલે એવા ધંધામાં નવી ભરતી થતાં કે ધંધામાંથી ખસી જતાં વાર લાગે છે. પણ સંજોગો કાયમના બદલાય તો મોડુંવહેલું એમ બને તો ખરું જ. મિલ અગર પ્રેસ બજારભાવે ન ટકી શકે તો કાઢી નાખ્યે છૂટકો. તે જ પ્રમાણે તેમાં વધારે આવક થતી હોય તો ધીમે ધીમે નવાં પ્રેસ કે નવી મિલો ઊભી થાય જ.

૫

ભાવની વધઘટની મર્યાદાઓ

કોઈ કોઈ ધંધામાં, બજારભાવે માલ વેચવો ન પરવડતો હોય છતાં તેની આજુબાજુની પરિસ્થિતિને લીધે તેમાંથી જલદી છૂટી શકાતું નથી અને નવો ધંધો એકદમ શરૂ કરી શકાતો નથી. એટલે કે ધંધાની ભરતીઓટનો આધાર ધંધાના પ્રકાર ઉપર રહે છે; ને ઉપર બતાવ્યું તેવી રીતે વસ્તુઓની માંગ વધે-ઘટે કે છત વધે-ઘટે તેની વસ્તુના ભાવ ઉપર જે અસર થવી જોઈએ, તેનો આધાર વસ્તુના પ્રકાર ઉપર રહે છે. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુની માંગ વધે તો તેની કિંમત વધવી જોઈએ અને માંગ ઘટે તો તેની કિંમત ઘટવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે છત વધે તો કિંમત ઘટે અને છત ઘટે તો કિંમત વધે એમ કહેવાય. પણ એમ હંમેશાં બનતું નથી. માંગ વધતાંની સાથે છત પણ વધે તો કિંમત ન વધે અને માંગ ઘટતાંની સાથે છત પણ ઘટે તો કિંમત ન ઘટે એ દેખીતું છે. તેથી અર્થશાસ્ત્રમાં આવા નિયમની અસરનો ઉલ્લેખ કરતાં 'બીજી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ન હોય તો' એવી શરત મૂકવાનો રિવાજ છે. આ શરત સમાજશાસ્ત્રના બધાય નિયમોને લાગુ પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંગ અને છતના નિયમની અસર વસ્તુના પ્રકાર ઉપર અવલંબે છે. તે કેવી રીતે બને છે તે જોઈએ:

(૧) માગણી અનેકાર્થી હોય તો એકાદ કામ માટે માગણી ઘટે તો બીજી રીતે માગણી વધવાથી ઘણી વખત અસર જુદી થાય છે. એટલે એક વસ્તુનો જુદા જુદા કામમાં ઉપયોગ થતો હોય તો તેની કિંમત ઉપર અસર થવા માટે તેના જુદા જુદા ઉપયોગો જોવા પડે. દા. ત. દૂધનો ઉપયોગ ઘી, દહીં, માવો વગેરે જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવા માટે થતો હોય તો દૂધની કિંમત વધશે કે ઘટશે તે જોવા માટે તેની બધીય વપરાશ પર શી અસર થઈ છે તે જોવું જોઈએ.

(૨) એક જ કામ માટે એકી સાથે ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડતી હોય તો ઘણીમાંથી એકાદની છતઅછત થાય તો તેની અસર તે કામના ખર્ચ ઉપર થાય અને સહવપરાશની વસ્તુઓની કિંમત ઉપર પણ થાય. દા. ત. ઘર બાંધવા માટે ઈંટો, માટી, લાકડું વગેરેની માંગની અરસપરસ અસર થશે.

(૩) એક વસ્તુ મોંઘી થાય ત્યારે તેને બદલે બીજી વસ્તુ વાપરી શકાતી હોય તો એકની માંગ વધવાથી તેની કિંમત ઉપર બહુ અસર નહીં થાય. દા. ત. ઘઉં–બાજરી, ચા–કૉફી, લાકડાં–કોલસા.

(૪) માંગ અન્યાપેક્ષી હોય તો મૂળ વસ્તુની માંગમાં ફેર પડે તો જ તેના પર આધાર રાખનારી વસ્તુઓની માગણીમાં ફેર પડે. દા. ત. સાઇકલ અને તેના પેટા ભાગો.

(૫) જિંદગીની આવશ્યક જરૂરિયાતોની માગણીમાં એકદમ ફેર નથી પડતો. ત્યારે આરામી અને મોજશોખની વસ્તુઓની માગણી ચલ હોય છે. દા. ત. મીઠાનો ભાવ વધે છતાં તેની માંગમાં બહુ ફેર નહીં પડે ત્યારે મેવામીઠાઈની કિંમત વધતાં તેની માંગ જલદી ઘટી જશે.

(૬) કપ–રકાબી, કે ટેબલ–ખુરસી જેવી જે વસ્તુઓની ભેગી જરૂર પડતી હોય તેમાં એકની માંગ વધે એટલે બીજાની પણ વધે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ ज मुद्दाओ वस्तुनी पेदाशने पण लागु पडे छे :

(૭) તેલ-ખોળ, ઘઉં-પરાળ જેવી વસ્તુઓ જે ભેગી પેદા થતી હોય તેમાં એકની પેદાશ વધે એટલે બીજાની પણ વધે.

(૮) છાપાં જેવી વસ્તુઓની છત સહેજે વધારી શકાય ત્યારે અનાજની છત વધારતાં વાર લાગે.

(૯) ખાંડ શેરડી ઉપરાંત બીટરૂટ કે તાડ-ખજૂરીમાંથી પણ બનાવી શકાય છે એટલે શેરડીની પેદાશ ઓછી થઈ હોય તો બીટરૂટ-માંથી અથવા તાડ-ખજૂરાંમાંથી બનવા માંડે.

(૧૦) લાકડાંના કોલસા કરીને વેચી શકાતા હોય તો લાકડાંની માગણી ઘટે ત્યારે તેના કોલસા પાડવામાં આવે.

(૧૧) એક જ વસ્તુમાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ બની શકતી હોય તો ગમે તે એકની છત વધી પડે તો બીજી બનવા માંડે. દા. ત. દૂધનો માવો, દહીં, માખણ કે ઘી બને.

(૧૨) દહીં વલોવે તો જ છાશ થતી હોય તો છાશની છતનો આધાર વલોણું ચાલે તે ઉપર રહે.

આમ માંગ અને છતના નિયમોની અસર વિચારતી વખતે કઈ વસ્તુની માંગ અને છતનો વિચાર કરવાનો છે તે ખાસ કરીને જોવું જોઈએ.

૬

ઇજારો

ઇજારો એટલે કોઈ પણ વસ્તુનો એકહથ્થુ ઉદ્યોગ કે વેપાર. ઇજારાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : (૧) કોઈ વસ્તુનો કાયદાથી અપાતો ઇજારો (૨) બધા એક ધંધાવાળા માણસો ભેગા થઈ, સંપ કરીને ઇજારા જેવી પરિસ્થિતિ કરી મૂકે તે. દા. ત. બધા ભાડાની મોટરવાળા ભેગા મળી નક્કી કરે કે બે આનાથી ઓછું ભાડું લેવું જ નહીં અને હરીફાઈ નાબૂદ થયા પછી બધા બે આના જ લે તો એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેપારી પણ કોઈ માલની બજારમાં ઇજારા જેવી સ્થિતિ કરી શકે છે. આવો વેપાર પહેલાં એક વખત સુરતી વેપારી પ્રેમચંદ રાયચંદે ઈ. સ. ૧૮૬૫–૬૬માં કર્યો હતો. અને શ્રી ચૂનીલાલ સરૈયાએ ૧૯૧૩માં કર્યો હતો. આમાં આખું બજાર એક વ્યક્તિ ઉપર અવલંબી રહે છે.

કોઈ પણ વસ્તુનો છૂટક વેપાર ઇષ્ટ ન હોય તો સરકાર તેનો ઇજારો આપે છે. દા. ત. દારૂ, અફીણ, ગાંજો વગેરેનું અવ્યવસ્થિત વેચાણ નુકસાનકારક છે. એટલે સરકાર તેનો ઇજારો આપે છે. તે જ પ્રમાણે નવી વસ્તુના શોધકને કે નવું પુસ્તક લખનારને સરકાર પેટન્ટ કે કૉપીરાઈટ કરવાનો કાયદેસર ઇજારો આપે છે.

इजारो कया संजोगोमां इष्ट छे?—જે સ્થિતિમાં ઇજારો રાખનારનું હિત અને ગ્રાહકનું હિત એ બેનો વિરોધ ન થતો હોય એવી વસ્તુનો ઇજારો આપવો જોઈએ; અને જેની છત વધવાથી નકામો વ્યય થતો હોય તેનો ઇજારો આપવો જોઈએ. દા. ત. રેલવે, ટપાલ ઑફિસ વગેરેનો ઇજારો હોવો જોઈએ. વીજળીનો ઇજારો ન હોય અને કોઈ એક જણ એ ધંધો કરતો હોય તો બીજો કોઈ તેની હરીફાઈ કરનાર નીકળે. અને શહેરમાં નકામા બેવડા થાંભલા, તાર વગેરે નાંખે; જમીનનો નકામો વ્યય થાય અને ધનનો પણ ખોટો વ્યય થાય. વળી બેમાંથી એક ભાંગી પડે તો થાંભલા અને દોરડાં વગેરે નકામાં જાય. અને જોકે હરીફાઈ ચાલે ત્યાં સુધી લોકોને સસ્તો માલ મળે, પણ પછીથી અગાઉની ખોટ સરભર કરવા ભાવ વધારી મૂકવામાં આવે. તેથી એની હરીફાઈ ઇચ્છવાજોગ નથી. એટલે તેનો પહેલેથી જ ઇજારો આપી દેવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ રેલવે, ટપાલ ઑફિસો જેવાં કામોનો ઇજારો આપવો ઇષ્ટ છે. તે બેવડાવાથી નકામો વ્યય થાય છે.

આમ ઇજારો આપવાથી વાપરનારને માલ મોંઘો પડે કે કેમ તે નક્કી કહી શકાય નહીં. કારણ કે, જેમ વસ્તુની વધારે કિંમત તેમ તેનો નફો પણ વધુ એમ નથી હોતું. દા. ત. મોટરનો ઇજારો આપ્યો હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો ઇજારદાર મોટરનું ભાડું વધારી દેશે એમ હંમેશાં નહીં બને. જો ભાડું વધારશે તો કેટલાક બેસનારા ખરી પડશે. અને ખર્ચ પહેલાંના જેટલો જ થશે; કલીનરનો અને ડ્રાઇવરનો પગાર, મશીન ઘસારો, સુધરામણી વગેરે ખર્ચ ચાલુ જ રહેશે. એવું બને કે ભાવ વધારવાથી બેસનારા ખૂબ ઘટી જાય અને પહેલાંના કરતાં અડધી આવક પણ ન થાય. એટલે પરિણામે ભાવ વધારતાં ખોટ જાય. માટે તે ભાવ વધારતાં અચકાશે.

ઇજારાવાળાનું ચાલે તો તે ભાડું વધારે લે એ સાચું છે; પણ કેટલીક વખત ઇજારો આપવાથી ભાડાનો દર ઓછો થવા પણ સંભવ છે, કારણ કે ઇજારદારને મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરવાનું હોય છે અને તેથી માલ સસ્તો પડે છે. દા. ત. એક છાપખાનું છાપાની ૨૫ હજાર નકલો કાઢે છે. હવે તે ૩૫ હજાર કાઢે તો વધુ નકલોના પ્રમાણમાં તેનો ખર્ચ વધશે નહીં. કારણ કે વધારાની ૧૦ હજાર નકલો છાપવા માટે તેને નવું યંત્ર નહીં લેવું પડે કે નવા માણસો નહીં રાખવા પડે. ફક્ત કાગળ શાહી વગેરેનો ખર્ચ જ વધશે. પરિણામે છાપાની પડતર કિંમત પહેલાં કરતાં ઓછી પડશે અને તેથી પહેલાં જો તે એક આને વેચાતું હોય તો હવે ત્રણ પૈસે વેચી શકાશે. આમ ગ્રાહક વધે તો ફાયદો વધારે થાય.

ઇજારો થવાથી એ ધંધામાં વ્યવસ્થા બરાબર ન રહે અને બેદરકારી વધે એવો સંભવ છે.

ત્યારે ઇજારો ક્યારે આપવો અને ક્યારે ન આપવો જોઈએ? જેનો ઇજારો આપવામાં આવે તે ધંધા ઉપર રાજ્ય અંકુશ રાખી શકે તો તેનો ઇજારો આપવો સારો, પણ અંકુશ ન રાખી શકે તો તેનો ઇજારો ન આપવો જોઈએ. દા. ત. દૂધના ઇજારા પર રાજ્ય કે સુધરાઈ અંકુશ રાખી શકે તો ઠીક, પણ ન રાખી શકે તો દૂધમાં ભેળસેળ થાય, કારણ ઇજારદારને ખાતરી હોય કે પોતાના સિવાય બીજા પાસેથી દૂધ મળી શકશે નહીં. દેખરેખ રાખનાર અમલદારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોખ્ખા ન હોય ત્યાં પણ ઇજારો નહીં આપવો જોઈએ. એટલે જેનો ઇજારો આપવાથી પ્રજાને સસ્તો અને સારો માલ મળી શકે તેમ હોય અને પેદાશ પર અંકુશ મૂકીને કાર્યક્ષમતા જળવાઈ રહેતી હોય, તેનો જ ઇજારો આપવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે ખાવાની વસ્તુમાં હરીફાઈ નહીં હોવી જોઈએ. તેમાં હરીફાઈ થાય તો માલ ખરાબ મળે. વેપારી વધુ કમાવા માલ બગાડે. આ કારણોથી એનો ઇજારો આપવાની અને સાથે સાથે અંકુશ પણ મૂકવાની જરૂર છે. તે શક્ય ન હોય તો સુધરાઈ કે સરકારે તેનું ખરીદ-વેચાણ પોતાના હાથમાં લેવું જોઈએ.

ટૂંકમાં પૂરતા અંકુશ અને દેખરેખ સાથે, ઇજારો એવા માલનો આપવો જોઈએ કે —

(૧) જેમાં હરીફાઈ થવાથી સામાજિક શક્તિનો બગાડ થતો હોય, દા. ત. રેલવે, વીજળી.

(૨) જેમાં હરીફાઈ તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક હોય; દા. ત. દૂધ, દહીંનો ધંધો.

(૩) જેનો વપરાશ અટકાવવાની જરૂર હોય; દા. ત. દારૂ, અફીણ.

(૪) જેનો ઇજારો આપવાથી માલ સસ્તો થાય તેમ હોય, દા. ત. છાપાં, પુસ્તકો, મોટરો.

(૫) જેના શોધકને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર હોય; દા. ત. પ્રાયમસ, ગ્રામોફોન.

૭

ભાવની વધઘટની જુદા જુદા વર્ગો ઉપર અસર

બજારમાં વસ્તુઓના ભાવ અવારનવાર વધે છે. તેમાં કેટલાક થોડી મુદ્દત માટે વધે છે તો કેટલાક કાયમી વધે છે. જે કાયમી વધે છે તેની સમાજના જુદા જુદા વર્ગો ઉપર જુદી જુદી કેવી અસર થાય છે તે જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેડૂત ને શાહુકાર

પ્રથમ આપણે ખેડૂત શાહુકારનો દાખલો લઈએ ને જોઈએ કે ભાવની વધઘટથી કોને કેવા સંજોગોમાં કેટલું વેઠવું પડે છે. દા. ત. એક ખેડૂતે કાંઈ કામ પ્રસંગે શાહુકાર પાસેથી રૂ. ૧૦૦ વ્યાજે લીધા. આ વખતે કપાસનો ભાવ ૪ રૂ. મણ હોય, તો તે વખતે ખેડૂત ૨૫ મણ કપાસ વેચે તો શાહુકારનું દેવું વાળી શકે. પણ તે દેવું તે દશ વર્ષ પછી પાછું આપવા જાય અને તે વખતે કપાસનો ભાવ વધીને ૪ ને બદલે ૮ રૂ. થયો હોય તો ખેડૂત પોતાની પેદાશમાંથી માત્ર ૧૨ાા મણ કપાસ વેચીને શાહુકારનું દેવું પતાવી શકે. એટલે શાહુકારને ૨૫ મણને બદલે ૧૨ાા મણ કપાસ મળે. આ દેખીતી ખોટ શાહુકારને લાગે પણ જો તે કપાસ બજારમાં વેચી દે તો તેને પૂરા સો રૂપિયા ઊપજી જાય. તેથી ઊલટું ખેડૂતે પૈસા મોંઘવારીમાં લીધા હોત ને સોંઘવારીમાં પાછા આપ્યા હોત તો ખેડૂતને ખોટ જાત. એટલે એકંદરે કોઈને તો ખોટ જાય છે. એવી જ રીતે **જમીન મહેસૂલ** બાબતમાં પણ બને છે. મોંઘવારીમાં ખેડૂતો ખૂબ કમાય તોપણ સરકારને તો અમુક જ મહેસૂલ મળે છે; એટલે સરકારને ખોટ જાય છે. તેથી ઊલટું સોંઘવારીમાં ખેડૂતને નુકસાન જાય છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે મોંઘવારી બહુ ચાલતી નથી, અને મોંઘવારી દરમ્યાન મહેસૂલ વધારવામાં આવી હોય તે સોંઘવારીના વખતમાં પણ ચાલે છે. એટલે સોંઘવારીમાં ખેડૂત પીડાય છે.

દેવાદાર

ઉપરની માફક દરેક દેવાદારનું પણ થાય છે. કારણ કે કોઈએ અમુક સાલમાં શાહુકાર પાસેથી રૂ. ૫૦૦ લીધા હોય ને તે વખતે કપાસનો ભાવ રૂ. ૧૦ હોય તો ૫૦૦ રૂ. એટલે ૫૦ મણ કપાસ થયો. તે પૈસા પાછા આપતી વખતે ભાવો બેસી ગયા હોય તો દેવાદાર તે વખતે ૧૫૦ મણ કપાસ વેચે ત્યારે તેનું દેવું પતે. એટલે તેને ૧૦૦ મણ કપાસની ખોટ લાગે. કારણ કે મોંઘવારીમાં ૫૦ મણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કપાસના રૂ. ૫૦૦ ઊપજતા, પણ હવે તો ૧૫૦ મણ કપાસના ૫૦૦ ઊપજે. આ રીતે દેવાદારને ખૂબ નુકસાન થાય. આવી રીતે ઘણા દેવાદારો સોંઘવારીમાં ખૂબ પકવે, પણ ભાવ બેસી ગયેલા હોવાથી દેવાં પૂરાં કરી શકતા નથી.

સરકારી નોકરો

સરકારી નોકરોનો પગાર તેમના દરજ્જા પ્રમાણે નક્કી થયેલો હોય છે. તેમને સોંઘવારીમાં લાભ થાય છે કારણ કે તેમનો પગાર કાયમનો નક્કી થયેલો હોય તે સોંઘવારીમાં ઓછો થતો નથી. પણ તેમને મોંઘવારીમાં મુશ્કેલી પડે છે. દા. ત. એક સરકારી નોકરને રૂ. ૫૦ પગાર મળે છે અને બાજરીનો ભાવ મણના ૨ રૂપિયા છે એમ માનો. પણ સોંઘવારી આવે અને તેને બાજરી ૧ રૂપિયે મણ મળે તો તેનો પગાર ૫૦ રૂ.ને બદલે ૧૦૦નો થયો ગણાય. કારણ કે તે વખતે તેટલી જ રકમનું અનાજ બમણું મળે છે. પણ તેથી ઊંધો દાખલો લઈએ તો સોંઘવારીમાં ૫૦ મળતા હોય તેને મોંઘવારીમાં ૧૦૦ મળે તો જ તેનું ગાડું બરાબર ચાલે; નહીં તો તેને ભારે મુશ્કેલી પડે.*

મજૂરો

મોંઘવારીમાં મજૂરોને શરૂઆતમાં નુકસાન થાય છે. કારણ કે જે વસ્તુ ખરીદવાને આઠ આના જોઈએ, તે વસ્તુનો ૧ રૂ. થઈ જાય. એટલે મજૂરને જો મહિને ૧૫ રૂ. મજૂરીના મળતા હોય તો પછી ૭॥ રૂ. મહિને દહાડે મજૂરીના મળે છે એમ થાય. આ સ્થિતિ પગાર વધે તો જ સુધરે.

---

* અમદાવાદમાં ૧૯૩૯ની સાલના ભાવને હિસાબે વસ્તુઓના ભાવ લગભગ ત્રણથી ચાર ગણા વધી ગયા છે. તે હિસાબે મિલમાં કામ કરનારને મોંઘવારી મળે છે. પણ બીજા કોઈને મૂળ પગારના ૫૦ ટકા કરતાં વધુ મોંઘવારી મળતી નથી. કેટલાકને તો ૨૦ થી ૩૦ ટકા જ મળે છે. એ સ્થિતિમાં એમને કેટલી હાડમારી પડતી હશે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવ વધવાથી ઉદ્યોગધંધામાં તેજી આવે અને વધારે માણસોને કામ મળે એટલો લાભ થાય.

સરકાર

મોંઘવારીમાં સરકારને પણ શરૂઆતમાં નુકસાન થાય, કારણ કે અમુક રૂપિયા મહેસૂલ નક્કી હોય અને ભાવ વધી જાય, તો ખરીદમાં વધારે ખર્ચ કરવું પડે. પણ પ્રજાની આબાદી વધે એટલે પછી કરવેરામાં વધારે પૈસા મળે.

આયાત-નિકાસ

મોંઘવારીમાં, દેશના નાણાનો ભાવ પરદેશના નાણાની સરખામણીમાં ઘટે, એટલે કે ૧ રૂ.ના ૧૮ પેન્સને બદલે ૧૬ પેન્સ મળે, તો પરદેશથી આવતો માલ મોંઘો પડે. જે માલનો પહેલાં ૧ રૂ. પડતો હોય તેના ૧૮ આના આપવા પડે. તે જ પ્રમાણે જે માલ પરદેશ ચડે તેના વધારે પૈસા મળે. જે માલનો રૂ. મળતો તેના નિકાસ કરનારને ૧૮ આના મળે. આ પ્રમાણે પરદેશનો માલ મોંઘો પડે અને જે માલ પરદેશ ચડે તેના બદલામાં નિકાસ કરનારને એટલે કે ખેડૂતને વધારે પૈસા મળે.*

આવી રીતે જુદા જુદા વર્ગો ઉપર ભાવની વધઘટની સામાન્ય અસર થાય છે.

૮

ભાવની વધઘટની ટકાવારી

ભાવોમાં થતી વધઘટ દર્શાવવાની અમુક રીત હોય છે. જો બધી વસ્તુઓના એકસરખા ભાવ વધી જાય તો ગણવામાં કંઈ મુશ્કેલી આવે નહીં. પરંતુ એમ સામાન્ય રીતે બનતું નથી. માલની છત અછત અને બજારની જુદી જુદી પરિસ્થિતિને લીધે ભાવની વધઘટની અસર બધા માલ ઉપર સરખી થતી નથી, પણ ઓછીવત્તી

* આની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ, પ્રકરણ છ, ખંડ ૪-નાણાવ્યવહાર અને હૂંડિયામણ, પૃ. ૧૦૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય છે. તે ઉપરથી એકંદરે મોંઘવારી સોંઘવારી કેટલી થઈ તે જોવાનું હોય છે. તે જોવા માટે સામાન્ય રીત એવી છે કે, સર્વ-સામાન્ય ઉપયોગની કેટલીક વસ્તુઓ પસંદ કરવામાં આવે. અને તે વસ્તુઓના કોઈ સામાન્ય વરસના ભાવ લેવામાં આવે. સામાન્ય વરસ એટલે એવું વરસ કે જ્યારે દુકાળ, અતિવૃષ્ટિ કે યુદ્ધના સંયોગો ન હોય અને ભાવો સામાન્ય હોય. કેટલીક વખત કોઈ એક વરસ સામાન્ય વરસ ન ગણતાં પાંચ કે દસ વરસના ગાળાના સરેરાશ ભાવો સામાન્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે. તે સામાન્ય વરસના ભાવ ૧૦૦ ગણીને તેની સરખામણીમાં જેટલી વધઘટ થઈ હોય તે ટકામાં દર્શાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે :

	૧૯૦૦	ટકામાં	૧૯૪૦	વધારો ટકામાં
ઘઉંના મણના રૂ.	૨	૧૦૦	૩	૧૫૦
ઘાસલેટ ડબાના	૩	૧૦૦	૪॥	૧૫૦
ઘરભાડું	૪	૧૦૦	૮	૨૦૦
બળતણ	૨	૧૦૦	૩	૧૫૦
ઘી	૨	૧૦૦	૪	૨૦૦
	૧૩	૫૦૦	૨૨॥	૮૫૦

રૂ. માં ભાવને હિસાબે ૧૩ ના ૨૨॥ થયા અને ટકાને હિસાબે ૫૦૦ ના ૮૫૦ થયા. એટલે ૧૦૦ ના ૧૭૦ થયા. એટલે કે ભાવમાં ૧૯૦૦ ની સાલની સરખામણીમાં ૭૦ ટકા વધારો થયો ગણાય.

ઉપર પાંચ વસ્તુઓ લીધી છે તેને બદલે સામાન્ય વપરાશની પચીસ ત્રીસ વસ્તુઓ લઈ તેના ભાવમાં કોઈ સામાન્ય વરસની સરખામણીમાં વધઘટ કેટલી થઈ તે કાઢવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી મોંઘવારી કેટલી થઈ કે સોંઘવારી કેટલી થઈ તે કહેવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે છે. તે આંક ઉપરથી કામદારોની રોજીમાં વધારોઘટાડો કરવાની જરૂર છે કે કેમ, અગર પગારદાર માણસોના પગારમાં વધઘટ કરવા જેવી પરિસ્થિતિ થઈ છે કે કેમ, તે નક્કી કરવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જીવનની રહેણીકરણીનું સામાન્ય ધોરણ અગર પ્રજાના નિર્વાહનું ધોરણ ઊંચું ગયું છે કે નીચું ગયું છે તે પણ જોવામાં આવે છે.

જેમ ઘણી વસ્તુઓના ભાવની ભેગી વધઘટ ટકામાં કાઢવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કોઈ સામાન્ય વરસની સરખામણીમાં અલગ અલગ વસ્તુઓના ભાવમાં થયેલા ફેરફારો પણ ટકામાં દર્શાવવામાં આવે છે. દા. ત. ઘઉંનો ભાવ ૧૯૦૦ની સરખામણીમાં ૧૯૨૦માં ૫૦ ટકા વધ્યો.

પણ ઉપર બતાવેલા દાખલામાં બધી વસ્તુઓને સરખું મહત્ત્વ આપીને સરાસરી કાઢવામાં આવી છે, તેથી મોંઘવારી સોંઘવારીનું સાચું માપ નીકળતું નથી એમ કેટલાકનું કહેવું છે. ઘીના ભાવમાં વધારો થાય અને બાજરી કે ઘઉંના ભાવમાં વધારો થાય, તેની ઘર-ખર્ચ ઉપર સરખી અસર ન થાય. ઘીના અને બાજરીના વપરાશનું પ્રમાણ સરખું નથી હોતું. એટલે જુદી જુદી વસ્તુઓના વપરાશનું મહત્ત્વ જોઈ તે પ્રમાણે ભાવની વધઘટ કાઢવાની બીજી પદ્ધતિ છે. તેમાં જે વસ્તુનો જેટલો વપરાશ હોય તે પ્રમાણે આંકડામાં તેને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઉપરના જ દાખલાની વસ્તુઓને મહત્ત્વ આપીને તેના ભાવમાં થયેલી વધઘટ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:

	ભાવ ૧૯૦૦	ટકા મહત્ત્વ પ્રમાણે	ભાવ ૧૯૪૦	વધારો મહત્ત્વ પ્રમાણે
ઘઉં મણના રૂ.	૨	૫૦૦	૩	૭૫૦
ઘાસલેટ ડબાના	૩	૨૦૦	૪॥	૩૦૦
ઘરભાડું	૪	૩૦૦	૮	૬૦૦
બળતણ	૨	૪૦૦	૩	૬૦૦
ઘી	૨	૧૦૦	૪	૨૦૦
		૧૫૦૦		૨૪૫૦

અ--૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫૦૦ના ૨૪૫૦ થયા એટલે ૧૦૦ના ૧૬૩ થયા. એ રીતે ભાવમાં ૬૩ ટકા વધારો થયો. સાદી પદ્ધતિએ ગણતાં ૭૦ ટકા વધારો થયો હતો એટલે આ પદ્ધતિએ ૭ ટકાનો ફેર પડ્યો.

આમાં ઘી કરતાં ઘાસલેટને બમણું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. અને ઘઉંને બધા કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ દાખલામાં તો ગમે તેમ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ રીતે અનુભવપૂર્વક જુદી જુદી વસ્તુઓને વપરાશના પ્રમાણમાં મહત્ત્વ આપીને હિસાબ કરવામાં આવે તો, સાદી પદ્ધતિ કરતાં આમ મહત્ત્વ આપીને ગણવાની પદ્ધતિ વધારે ચોક્કસ ખ્યાલ આપે છે એમ કહી શકાય.*

એકંદરે તો બધીય ગણતરી અંદાજી છે. જેમ સરેરાશ એ કોઈને લાગુ પડતી નથી, તેમ આ રીતે કાઢેલો મોંઘવારી કે સોંઘવારીનો આંક કોઈ વર્ગને ચોક્કસ લાગુ પડતો ન હોય એમ બનવાજોગ છે. છતાં તે અમુક વખતે સમાજમાં થયેલા ફેરફારોનો ખ્યાલ આપે છે અને કઈ દિશામાં કેવો પવન વાય છે તે બતાવે છે. વધારોઘટાડો ૬૦ ટકા બતાવ્યો હોય કે ૭૦ ટકા બતાવ્યો હોય તે કદાચ ચોક્કસ ન હોય. આંકડાની દૃષ્ટિએ તે તદ્દન સાચો ન હોય એમ બને. પણ બજારમાં ખરેખર સોંઘવારી થઈ હોય ને આ આંક મોંઘવારી બતાવે એવું તો ન જ બને. વધઘટના પ્રમાણમાં થોડોઘણો ફેર પડે ખરો. માણસને લગતી બધીય ગણતરીઓ અંદાજી હોય છે, ચોક્કસ હોતી નથી, તેમ આ આંકનું પણ છે. તે દિશાસૂચન કરે છે. થરમૉમીટરની ગરમીની માફક ભાવના આંક તદ્દન ચોક્કસ તેજી-મંદી બતાવતા નથી.

* અમદાવાદના મિલમજૂરોને મોંઘવારી ભથ્થું આપવા માટે ખોરાકી, કપડાં વગેરેને લગતા ખર્ચને મજૂરના એકંદર ખર્ચમાં નીચે પ્રમાણે ઓછું-વત્તું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે :

ખાધાખોરાકીની ચીજો	૫૮	ઘરભાડું	૧૨
બળતણ – દીવાબત્તી	૭	બીડી, સાબુ વગેરે પરચૂરણ	૪
કપડાં	૧૦		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

વાયદો અને સટ્ટો

માલનો વેપાર બે રીતે ચાલે છે :

૧. માલની કિંમત નક્કી કરી તરત જ માલ જોખી લેવામાં આવે છે.

૨. આજે માલની કિંમત નક્કી કરી અમુક મુદત પછી લેવાનો કરાર કરવામાં આવે છે.

બીજી રીતના વેપારમાં (રૂ, ચાંદી, સોનું, કાપડ, અનાજ) જે માલ જલદી સડી ન જાય એવો હોય, ટકાઉ હોય, એવા જ માલનો વેપાર થઈ શકે છે. જોકે કેટલીક વખત શેરડી જેવી વસ્તુનો પણ આવી રીતે વેપાર થાય છે ખરો.

હાલ આ રીત વધારે પ્રચલિત છે. એને વાયદાનો વેપાર કહે છે. આ વેપાર કાયદેસર ચાલે છે. જો કોઈ માલનો વેપાર કરી ફરી જાય તો તેના ઉપર કેસ પણ કરી શકાય છે. આ વેપાર કેવી રીતે થાય છે તે જોઈએ.

ધારો કે क અને ख બે જણ સોનાનો વેપાર કરે છે. क સોનું વેચનાર છે અને ख ખરીદનાર છે. खને લાગે કે, હવે સોનાના ભાવ વધવા જોઈએ. એટલે તે નક્કી કરેલા વાયદા પ્રમાણે, અમુક ભાવથી સોનું ખરીદશે. આમાં તેને નુકસાન પણ જાય અને નફો પણ થાય. સોનાનો ભાવ અને મુદત નક્કી કર્યા પછી વાયદાની મુદતને અંતે ભાવની જે વધઘટ થાય તે क અગર खને સહન કરવી પડે છે. વેપારીને ભાવ સુધરવાની આશા હોય તો વાયદાના ભાવે માલનાં નાણાં આપીને માલ જોખી પણ લે છે. આ પ્રમાણે આ વેપાર ચાલે છે.

આવા વાયદાના વેપાર માટે મહાજનો બંધાય છે. આ મહાજનોમાં અમુક મોટા વેપારીઓ જે દાખલ થયા હોય તે જ આવી શકે છે. આનો ફાયદો એ છે કે, કોઈ પણ વેપારીને કોઈ બીજા વેપારીને મળવું હોય તો ત્યાં મળી શકે, અને વેપાર સંબંધી વાતચીત કરી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે બધા ભેગા મળે ત્યારે તેઓ અંદર અંદર માલની લે–વેચ કરી શકે છે, જેથી આડતના પૈસા બચે છે. આ મહાજનમાં તેના સભ્ય સિવાય બીજા આવી શકતા નથી. પણ સામાન્ય રીતે દલાલો ત્યાં જઈ શકે એવું હોય છે. આ મહાજનમાંના કોઈ વેપારીને નામે કોઈ બહારના માણસને વેપાર કરવો હોય તો કરી શકાય છે. પણ તે વેપારીને પેલા માણસમાં વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે જો નુકસાન જશે તો તે ભરશે. કેટલીક વખત આવો વેપાર કરાવવા માટે વેપારી અનામત રકમ મુકાવે છે.

આ મૂળ વાયદાનો વેપાર મોટે ભાગે સટ્ટાના રૂપમાં ફરી ગયો છે. કારણ કે ખરો વેપાર કરનાર ઓછા હોય છે. સટ્ટામાં નહિ માલ લેવાનો કે નહિ આપવાનો. ફક્ત માલનો ભાવ કર્યા પછી નફો ખોટ આપવા લેવાની વાત હોય છે.

આગળ આપણે क તથા ख ના વાયદાના વેપાર વિશે વાત કરી. હવે તે જ વેપાર સટ્ટો કેવી રીતે થાય તે જોઈએ. क પાસે સોનું છે નહિ, ને ख ને લેવું નથી. પણ ફક્ત ભાવ ઉપરથી નફો ખોટ લેવાં છે. क નામનો શખસ ख ને અમુક તોલા સોનું વેચવા માટે ભાવ નક્કી કરે. ધારો કે ભાવ ૩૨ રૂપિયા અને સોનું તોલા ૫૦૦ નક્કી કર્યું. મુદત એક માસની કરી છે. હવે જ્યારે મુદત પૂરી થાય ત્યારે જો સોનાનો ભાવ ઘટીને ૩૧ રૂપિયા થઈ ગયો હોય તો ख ૧ રૂપિયા લેખે રૂ. ૫૦૦ क ને આપી દે અને જો ભાવ વધીને ૩૩ થાય તો क, ख ને ૫૦૦ રૂપિયા આપી દે. મુદત દરમ્યાન પણ ભાવની વધઘટ પ્રમાણે, માલ આપ્યા લીધા વગર, અધ્ધર આપ–લે થઈ શકે છે. આ સટ્ટો છે. કારણ કે તેમાં માલ લેવા મૂકવાનું કંઈ જ નથી, ફક્ત મોંએ બોલીને જ વેપાર થાય છે. આનાં ઘણાં અનિષ્ટો છે છતાં પણ તે વેપાર બંધ કરી શકાતો નથી કારણ કે તે કાયદેસર ગણાય છે. આ તો આળસુનો ધંધો છે. કારણ કે માલ લીધા દીધા વગર એકલા થોડાઘણા રૂપિયા આપી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લઈને પતાવવાનું હોવાથી કેટલાક મજૂરી કરનારા આ તરફ ખેંચાય છે અને તેમાં ખુવાર થાય છે. આમાં કેવળ કલ્પના કરીને વેપાર કરવાનો હોય છે. જો ખરેખર માલ લેવાનો હોય તો માલને છૂટક વેચીને નુકસાન ઓછું કરી શકાય. પણ આમાં તો બીજો કાંઈ ઉપાય જ નહીં. હા, જો આશા હોય કે હજુ ભાવ વધશે, તો અઠવાડિક પખવાડિક વલણ વખતે નુકસાન ભરીને માલનો સોદો ઊભો રાખી શકાય છે. તેમ કરતાં ભાવ સુધરે અને ખોટ પુરાય, નહીં તો વધારે પણ જાય. પણ આવું તો જે મોટા વેપારી હોય તે જ કરી શકે, કારણ કે પૈસાદાર જ નુકસાન ભરી ભરીને સોદો ઊભો રાખી શકે. કોઈ સાધારણ માણસ એવું કેવી રીતે કરી શકે ? જો એ એમ કરવા ધારે તોપણ વેપારીઓ તેને ડરાવશે અને સોદો બંધ કરાવી દેશે. આમ આ ધંધામાં સાધારણ લોકો ખુવાર થાય છે અને સમાજની પેદાશમાં ઘટાડો કરે છે.

આ ધંધો કાયદેસર ગણાય છે, કારણ કે તેથી મોટા પાયા પર માલ તૈયાર કરવામાં કેટલીક સગવડ મળે છે અને ભાવની વધઘટ સરખા કરી શકાય છે. તેને આધારે અમુક મુદત પછી અમુક કિંમતે આટલો માલ પૂરો પાડીશું એવા કરાર ઉત્પાદક વેપારી અગાઉથી કરી શકે છે. क વેપારી ख ને ચાર માસ પછી ૫૦૦ ગાંસડી કાપડ આજના રૂના ભાવે આપવાનું નક્કી કરે અને ચાર માસને વાયદે તે જ ભાવથી રૂ ખરીદી શકતો હોય તો તેને કરાર કરવામાં સગવડ મળે છે. તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં પાક ઓછોવત્તો થવાનો હોય તો આજથી તેના ભાવ ઉપર વાયદાના બજારમાં અસર થવાથી, તેજી-મંદીની અસર એકદમ થતી અટકાવી શકાય છે. પણ આ તાત્વિક સગવડને બહાને આ વેપારમાં ઘણાં અનિષ્ટો પેસી ગયાં છે. તે ધંધાના પ્રમાણભૂત વેપારીઓમાં જ તે ધંધો મર્યાદિત રહે તો આજના અર્થ-તંત્રમાં ઉપર બતાવેલી કેટલીક સગવડો ઉત્પાદકોને મળે ખરી. વીમામાં જેમ જોખમ વહેંચાઈ જાય છે તેમ એ રીતે પણ જોખમ વહેંચી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકાય ખરું. પણ તે કામ નિયંત્રિત ધોરણે યોગ્ય મર્યાદામાં ચાલે તો જ એમ બને. વીમામાં જોખમ કેવી રીતે વહેંચાય છે તે હવે જોઈશું.

૧૦
વીમો

વીમો પણ એક જાતનો સટ્ટો છે. પણ તેમાં ભવિષ્યને માટે વ્યવસ્થિત રીતે જોગવાઈ કરવાની યોજના હોય છે અને જોખમ ઘણા માણસોમાં વહેંચી નાખવાની કલ્પના હોય છે. વિવિધ અકસ્માતો અને જોખમોથી ભરેલી આ દુનિયામાં તેને કાયદેસર રૂપ મળી ગયું છે. માણસ પોતાની જિંદગીનો વીમો ઉતરાવે કે પોતાના મકાનનો ઉતરાવે, પોતાના માલનો ઉતરાવે ઢોરનો ઉતરાવે, પોતાની નોકરીનો ઉતરાવે કે ધંધાનો ઉતરાવે, તે બધામાં અકસ્માત કે એકસામટું જે જોખમ આવી પડે તેને હળવું કરવાનો ખ્યાલ હોય છે. દા. ત. ખેડૂતનો બળદ મરી જાય તો તેને એકસામટું મોટું ખરચ આવી પડે. તેનો જો વીમો ઉતરાવેલો હોય તો વીમાના તેને જે પૈસા મળે તેમાંથી તે નવો બળદ સહેજે ખરીદી શકે. એવું જ માલ, મકાન વગેરેના વીમાનું છે. તેનું અલગ શાસ્ત્ર થયેલું છે અને અનુભવને આધારે તેના નિયમો નક્કી થયેલા છે. તે ઉપરથી જો ઢોરનો વીમો ઉતાર્યો હોય તો સરેરાશ કેટલાંના વીમા ચૂકવવા પડશે તે અંદાજે કહી શકાય છે. તે ઉપરથી વીમાવાળા પોતાને જેટલી રકમ મળે તેમાંથી વખતોવખત કેટલી ચૂકવવી પડશે તેનો ખ્યાલ કરી શકે છે.

વીમા કંપનીઓ પોતાને જે રકમ મળે તે તે બૅન્કોની માફક બીજાને ધીરે છે અને તેમાંથી વ્યાજ ઉપજાવે છે. બૅન્કોની માફક તેઓ પોતાના ઘરાકોને વ્યાજ આપે છે. પણ પોતે જેટલું ઉપજાવી શકે તેથી ઓછું આપે એ તો દેખીતું છે. નહીંતર તેમનો ખરચો નીકળે નહીં અને ધંધો ચાલે નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ બૅન્કોમાં પૈસા મૂકવા કે વીમામાં રોકવા એ લગભગ સરખું છે. કારણ બન્ને પૈસા વ્યાજ સાથે પાછા મળે છે. પણ બૅન્કમાં વ્યાજ વધારે ઊપજે અને પૈસા ગમે ત્યારે પાછા લઈ શકાય. ત્યારે વીમામાં પૈસા જલદી પાછા ન મળે અને તેનો વ્યાજનો દર ઓછો ઊપજે. પણ વીમામાં બીજી સગવડ છે કે વીમો ઉતરાવ્યો હોય તો મુદ્દત થયે તેનો ફરજિયાત હપતો ભરવો પડે. એટલે મધ્યમ વર્ગના લોકોને તે નિમિત્તે બચત કરવાની ટેવ પડે છે. વિશેષમાં અકસ્માતનો લાભ વીમામાં મળે. આમ બૅન્કમાં રકમ મૂકવી અને વીમા કંપનીમાં મૂકવી તેમાં કેટલોક તફાવત છે. એકંદરે જેને ફરજિયાત બચત કરવાની જરૂર ન હોય અને જેને અકસ્માતનો લાભ લેવો ન હોય અથવા એકસામટું ખરચ આવી પડે તેની જેને ચિંતા ન હોય તેને વીમા કંપની કરતાં બૅન્ક કે ઉદ્યોગમાં પૈસા રોકવામાં લાભ છે. પણ સામાન્ય માણસને માટે આજની પરિસ્થિતિમાં વીમાનો આશરો લેવાની જરૂર પડે છે.

વીમા કંપનીઓમાં જમા થતા પૈસા સીધા સરકારી લોનમાં અને શહેરમાં ખેંચાઈ જતા ન હોય અને તેનો લાભ ખેતી અને ઉદ્યોગ-ધંધાવાળાને મળતો હોય તો વીમા કંપનીઓ એક રીતે ગામડાંના શરાફનું કામ કરે છે એમ કહેવાય. પણ આજની વીમા કંપનીઓ એ રીતે કામ કરતી નથી. એટલે તેમાં જે પૈસા જમા થાય છે તેનો લાભ સામાન્ય જનતાને મળતો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ પાંચમું

નાણાવ્યવહાર

૧

નાણાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ

ઘણી વસ્તુઓ વાપરવા આપણે એવા ટેવાઈ ગયા છીએ કે તેનો ઉદ્ભવ શી રીતે થયો હશે, તેનો આપણને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. સગડી અથવા રેંટિયા જેવી વસ્તુની શોધ થતાં કેટલાં વર્ષો ગયાં હશે, એની આપણને ખબર પડતી નથી. પણ તે દરેક વસ્તુની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ હોય છે. નાણાનું પણ એમ જ છે. આપણે ગોળ સુંદર સફાઈદાર સિક્કા વાપરવા ટેવાયેલા છીએ. એટલે આપણને તે સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ એ સિક્કાની સ્થિતિએ પહોંચતાં સેંકડો હજારો વર્ષો ગયાં છે.

આનો ટૂંકમાં વિકાસક્રમ જોઈએ. પહેલાં માણસો ખેતી કરતા નહીં. તેઓ નદીને કિનારે રહેતા અને શિકાર કરીને ગુજરાન ચલાવતા. ધીમે ધીમે શોધખોળ કરીને અને કુદરતી અનુકૂળતાઓનો લાભ લઈને તેઓ ખેતી કરતા થયા. માણસો ઓછા હોવાથી તેઓ જમીન છૂટથી વાપરતા અને સારો પાક લેતા. તેઓ એક જ જમીનમાં દર વર્ષે ખેતી કરતા નહીં પણ ફરતા રહેતા. અત્યારની જેમ તે વખતે જમીન માલિકીની ન હતી. તે વખતે તો દરેક માણસ ગમે તે જમીનનો ઉપયોગ કરી શકતો; જમીન માટે લોકો લડાલડી કરતા નહીં. પણ ધીમે ધીમે વખત જતો ગયો, તેમ તેમ માણસો વધતા ગયા એટલે તેમને જમીન ઓછી મળતી ગઈ અને તે માલિકીની ગણાવા લાગી. હવે એકની એક જમીનમાં પાક લેવાથી કસ ઓછો થવા લાગ્યો, એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસોએ ખાતરની શોધ કરી અને ખાતર નાખી જમીનમાં કસ વધારવા લાગ્યા. આવી રીતે માણસો એક ડગલું આગળ વધ્યા.

ત્યાર પછી ખેતી કરવા માટે ઓજારની જરૂર પડી. પહેલાં તો તે જેમ તેમ કરી ઓજારો પોતે બનાવી લેતા. પણ વખત જતાં કામ વધવા લાગ્યું, તેમ તેમ તેનાં ઓજાર બનાવવા માટે જુદા જુદા માણસો કામે રોકાયા. લાકડાનું કામ કરનાર તે સુથાર અને લોઢાનું કામ કરનાર લુહાર કહેવાયા. આવી રીતે કામના ભાગ પડ્યા. સુથાર લુહાર તેમનો ધંધો કરતા પણ તે કંઈ લોઢું કે લાકડું ઓછું જ ખાઈ શકતા હતા? આ વખતે નાણાનું અસ્તિત્વ ન હતું કે પૈસા આપીને અનાજ લાવે. તે વખતે બદલો ચાલતો. બદલો એટલે સાટું. જે સુથાર કે લુહાર પાસેથી ઓજાર લે તે તેને અનાજ આપીને લઈ જતા. આમ બન્નેનું કામ ચાલવા લાગ્યું. પણ સાટાથી કામ બરાબર થઈ શકતું નહીં. એટલે પછી સાટાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવા લાગ્યા. અને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયા પછી ધાતુનું નાણું અસ્તિત્વમાં આવ્યું. નાણું (જે વસ્તુ આખા સમાજે સ્વીકારી હોય અને જે વસ્તુથી કોઈ પણ વસ્તુ લઈ શકાય તેવી હોય તેવું નાણું) અસ્તિત્વમાં આવ્યું એટલે વેપાર-રોજગાર સગવડભરી રીતે ચાલવા લાગ્યા અને બજાર ગોઠવાયું.

પહેલાં સારી રીતે અદલોબદલો કરવા માટે મેળાઓ અને ગુજરીઓ ભરાતી. તે વખતે જેની પાસે જે વસ્તુ વધારાની હોય તે આપીને, તેને બદલે તે પોતાને જરૂરી વસ્તુ લેતો. આવી રીતે પહેલાં મેળા અને ગુજરીનું મહત્ત્વ હતું. તે અત્યારે ફક્ત વેચાણ માટે જ ચાલે છે. છતાં હજી તેમાં પહેલાંનો થોડો અંશ રહી ગયો છે. તેમાં કેટલાક લોકો જૂની અને પોતાને ઉપયોગી નહીં તેવી વસ્તુઓ વેચવા લાવે છે, અને જેને તેની જરૂર હોય તે વેચાતી લઈ જાય છે. આવી રીતે મનુષ્ય વેપાર કરતો થયો અને ધીમે ધીમે નાણાનો વિકાસ થયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

નાણાને અભાવે આર્થિક વહેવારમાં શી મુશ્કેલીઓ નડે?

સાટાથી અદલોબદલો કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી આવે છે. જેમ કે મારે પાંચ મણ બાજરી આપીને બે મણ ઘઉં લેવા છે. પણ જેની પાસેથી હું ઘઉં લેવા માગું છું, તેને બાજરીની જરૂર નથી. તેથી બદલો થઈ શકશે નહીં. આમ બે માણસને કાંઈક વસ્તુઓ જોઈએ છે, પણ પરસ્પર મેળ ખાતો નથી; એટલે બદલો થઈ શકતો નથી.

આવી સ્થિતિમાં આપણી પાસે કોઈ વસ્તુ નાણાના રૂપમાં હોય તો તેની સાથે બદલો કરીને બીજી વસ્તુ લઈ શકીએ. દા. ત. મારી પાસે ૫૦ મણ બાજરી વધારાની છે ને તે બદલ મારે ૨૦ મણ ઘઉં ને ૧૦ મણ ચોખા જોઈએ છે. જો ઉપરના સાટાની રીતે જોઈએ તો મારે ત્રણ જણને ભેગા કરવા પડે ને તેઓ હા પાડે તો જ બને. પણ નાણું હોય તો ધારો કે, ૫૦ મણ બાજરી ૫૦૦ રૂ. માં વેચી નાખીને ૩૦૦ રૂ.ના ૨૦ મણ ઘઉં લઈ લઉં ને ૨૦૦ રૂ.ના ૧૦ મણ ચોખા લઉં.

આમ વધારાની વસ્તુ વેચીને નાણું ખરીદાય. નાણું એવી વસ્તુ છે કે જે બગડતી નથી, બાજરીની માફક સડી જતી નથી. તેના અભાવે આપલે કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડે છે. નાણું ન હોય તો મોટી લેવડદેવડ થઈ શકે નહીં, તેમ જ આજના જેવો વ્યાપક વેપાર પણ ન થઈ શકે.

નાણાના લાભાલાભ

દરેક વસ્તુની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં કંઈ ને કંઈ કહેવાનું તો હોય. તેવું જ નાણાનું છે. અહીં આપણે નાણાના મુખ્ય લાભાલાભ જોઈએ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાભ	ગેરલાભ
સાટાની મુશ્કેલી ટળે છે.	પૈસો જ ધન થઈ જાય છે.
વ્યવહાર ઝડપથી થાય છે.	પૈસાથી લોકો ચુસાય છે.
	નાણા-મૂલ્યની વધઘટથી નુકસાન થાય છે.
	ધાતુની ખેંચ ઊભી થાય છે.
	ચલણના ફેરફારોથી અવ્યવસ્થા થાય છે.

ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે 'જેની પાસે પૈસો હોય તે બીજાના પેટનો બધો રોટલો વેચાતો લઈ તેને ભૂખે મારી તે જ રોટલા માટે તેને ગુલામ બનાવી શકે. . . . . પૈસો એ ગુલામીનું નવું અને ભયંકર સ્વરૂપ છે. જૂની અંગત ગુલામીની માફક ગુલામ અને માલિક બંનેને તે પાડે છે. પરંતુ જૂની ગુલામી કરતાં તે વધારે ખરાબ એટલા માટે છે કે ગુલામ અને માલિકને પરસ્પરના અંગત માનુષી સંબંધમાંથી તે ભ્રષ્ટ કરે છે.'

નાણાના મૂલ્યમાં ફેરફારો થતાં, અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે સમાજના જુદા જુદા વર્ગોને સહન કરવું પડે છે. નાણું દાખલ થવાથી સાટા પદ્ધતિની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે અને માલની લેવડદેવડ વધે છે. પણ સાથે સાથે અનેક જાતનાં દૂષણો તેમાંથી જન્મે છે. એમ કહેવાય છે કે અત્યારની દુનિયાનાં ઘણાં આર્થિક દુ:ખોનું કારણ નાણું છે. ચલણની વધઘટ અને તેની કિંમતના ફેરફારોને લીધે અપાર અગવડો ઊભી થાય છે. વેપારરોજગાર, દેશ દેશ વચ્ચેનો વ્યવહાર, દૈનિક જીવન એ બધા ઉપર ચલણના ફેરફારોની અસર થાય છે. તેજી, મંદી વગેરે લાવનાર ચલણ જ છે. ચલણ છે તેથી ગરીબો પાસે વૈતરું કરાવી શકાય છે અને તેથી પૈસાની મહત્તા વધી પડે છે. ખરું ધન પૈસો જ થઈ પડે છે. એને લીધે સોનારૂપાના સંગ્રહ માટે ખેંચતાણ થાય છે અને તેના ભાવો ઊંચા રહે છે. વખતોવખત બજારોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતી ઊથલપાથલના મૂળમાં પણ પૈસો જ છે. આ રીતે જોતાં નાણાને કે પ્રચલિત ચલણને દુનિયાનાં આર્થિક દુઃખોનું કારણ કહ્યું છે એમાં તથ્યાંશ છે. તે બાબતનો સંતોષકારક નિવેડો આવે તો ઘણી આર્થિક વિટંબણાઓ ઓછી થાય એ નિઃસંશય વાત છે.

૩

નાણાનું કાર્ય અને તેમાં જરૂરી ગુણો

ઉપર બતાવી તેવી સાટાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે નાણું અમુક પ્રકારનું હોવું જોઈએ. તે મુખ્યત્વે વિનિમયના સાધન તરીકે કામ કરે છે તે ઉપરાંત તે દ્વારા વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી થાય છે અને તેનો બચતના સાધન તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તેમ જ તે દ્વારા લાંબા સમયની લેવડદેવડ થાય છે.

આ રીતે નાણું ચાર કામ બજાવે છે:

(૧) વિનિમયના સાધન તરીકે,

(૨) મૂલ્ય ઠરાવવાના સાધન તરીકે,

(૩) સંગ્રહના સાધન તરીકે

(૪) લાંબી મુદતની લેવડદેવડના સાધન તરીકે.

આ કાર્ય બજાવવા માટે નાણાની ધાતુની કિંમત તેની કાયદેસર ઠરાવેલી કિંમત બરાબર હોવી જોઈએ. પણ હાલના વખતમાં સરકારની શાખને લઈને અને કાયદાને લીધે, સિક્કો પૂરી કિંમતનો ન હોય અગર કાગળની નોટો જ ચાલતી હોય તોપણ તેવું નાણું ઉપરનાં બધાં કામ બજાવી શકે છે — જેમ રૂપિયામાં ૧૬ આનાની ચાંદી નથી, છતાં તે ઉપરનાં બધાં કામ માટે વપરાય છે તેમ.

આ રીતે ગમે તેવો રૂપિયો આજે ચાલે છે. પણ તે સારું નાણું નહીં ગણાય. સારા નાણામાં કેવા ગુણો હોવા જોઈએ તે જોઈએ:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાણામાં કેવા ગુણો જોઈએ?

નાણામાં જરૂરી પ્રથમ ગુણ તે ઉપયોગિતા અને મૂલ્ય છે; કારણ કે, જે વસ્તુને હજારો વસ્તુઓના મૂલ્ય રૂપ બનવાનું છે અને જેનાથી હજારો વસ્તુઓની અદલાબદલી થઈ શકે છે, તે વસ્તુની ઉપયોગિતા અને તેને અનુરૂપ મૂલ્ય તેમાં હોવાં જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. નાણા તરીકે જે જે વસ્તુઓ અગાઉ વાપરવામાં આવતી, તે વસ્તુઓમાં તે વખતના સમાજની અવસ્થાને અનુરૂપ જ ઉપયોગિતા હતી. મૃગયાવૃત્તિવાળા સમાજમાં ચામડાનું નાણું હતું. તે કાળમાં ચામડું બહુ ઉપયોગી ગણાતું, કેમ કે ઠંડી અને વાયુથી શરીરનો બચાવ કરવાનું તે એક તાત્કાલિક સાધન હતું. ગોપાલવૃત્તિવાળા સમાજમાં ઢોરઢાંખર ઉપયોગી હતાં તેથી તે સમયે ઢોર નાણા તરીકે વપરાતાં. સારાંશ કે, જે જે વસ્તુઓનો નાણા તરીકે ઉપયોગ થયેલો છે, તે તમામ વસ્તુઓમાં થોડેઘણે અંશે પણ ઉપયોગિતા અને સ્વતંત્ર મૂલ્યનો ગુણ હતો જ.

નાણામાં બીજો ગુણ સુવાહ્યતાનો હોવો જોઈએ. એટલે આપણે ગમે ત્યાં તેને સત્વર લઈ જઈ શકીએ તેવું હોવું જોઈએ. અર્થાત્, થોડા વજનમાં અને થોડા કદમાં તેનું મૂલ્ય પુષ્કળ હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી લઈ જવા લાવવામાં તાંબું અને લોઢું સોનારૂપા કરતાં વધારે અગવડવાળાં હોઈને તેનો નાણા તરીકે બહુ ઉપયોગ થતો નથી. આજના સમાજમાં તો સોનારૂપાનું નાણું પણ લઈ જવા લાવવામાં અગવડવાળું લાગે છે; અને આથી જ કાગળના ચલણનો કિંવા વેપારીઓની હૂંડીઓનો કે બૅન્કના ચેકનો નાણા તરીકે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. આનું કારણ એમ છે કે, એકાદ કાગળના ટુકડાની કિંમત હજારો રૂપિયાની હોય છે. વર્તમાન સમયમાં એક મનુષ્ય પોતાના ખીસામાં એક લાખ રૂપિયા રાખીને પ્રવાસ કરી શકે છે, કારણ કે આ નાણું માત્ર ચલણી કાગળિયાંનું હોય છે.

નાણાનો ત્રીજો ગુણ અવિનાશિત્વનો ગણાય છે. નાણું ટકાઉ હોવું જોઈએ કેમ કે, મનુષ્ય તેનો પોતાની પાસે લાંબા કાળ સુધી સંગ્રહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી રાખે છે. વળી બચતનું સાધન પણ એ જ હોય છે. કાળાન્તરે પૂર્ણ થનારા વ્યવહારનું પરિણામ પણ તે જ હોઈ તે નશ્વર તો ન જ હોવું જોઈએ, માત્ર આવા દોષને લીધે જ પૂર્વકાળમાં પુષ્કળ દ્રવ્યોની નાણા તરીકે ગણના થતી બંધ પડી હતી. આ બાબતમાં ધાતુ ધાતુમાંયે ફરક છે. દાખલા તરીકે, લોઢું એ નાણાના દ્રવ્ય માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે તે કટાઈને ખરાબ થાય છે.

નાણાનો ચોથો ગુણ સમરસતાનો છે. જેનું નાણું બનાવવાનું હોય તે દ્રવ્ય બધું સમરસ હોવું જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે, તે દ્રવ્યનો કોઈ પણ ભાગ લઈએ તો તે તદ્દન સમાન હોવો જોઈએ; એટલે કે, સરખા દ્રવ્યની કિંમત હંમેશાં સરખી હોવી જોઈએ. ઢોર-ઢાંખર, ગુલામ, ધાન્ય વગેરે જેવાં નાણાના દ્રવ્યમાં એ બાબતનો અભાવ હોવાથી જ તે નાણા તરીકે ગણાતાં બંધ થયાં હતાં.

નાણાનો પાંચમો ગુણ સુવિભાજ્યતાનો છે. તેના જોઈએ તેટલા નાના નાના ટુકડા કરી શકાય, એવું તે હોવું જોઈએ. આમ હોવાથી વસ્તુનું મૂલ્ય ઠરાવવાનું સહેલું થઈ પડે છે; તેમ જ નાણાના જુદા જુદા વજનના અને આકારના ઓછીવત્તી કિંમતના સિક્કા થઈ શકે છે. આમ કરવાથી વસ્તુનો વિનિમય કરવાનું પણ સુલભ થઈ પડે છે.

નાણાના દ્રવ્યનો છટ્ટો ગુણ મૂલ્યની સ્થિરતા છે. તે બીજી બધી વસ્તુઓનાં મૂલ્યની કસોટી છે; અને તેથી તેની કિંમત સ્થિર હોવી જોઈએ. લંબાઈ માપવાનો ફૂટ જેમ એક જ હોવો જોઈએ, તે પ્રમાણે જેનાથી કિંમત માપવાની છે તે નાણું પણ બની શકે તેટલા સ્થિર મૂલ્યવાળું હોવું જોઈએ, એ સ્પષ્ટ જ છે.

નાણાના દ્રવ્યનો સાતમો અને છેલ્લો ગુણ તેની અભિજ્ઞેયતાનો છે. પૈસો એ હંમેશાં વ્યવહારમાં વપરાતી વસ્તુ છે. આથી તે ખરો છે, કિંવા ખોટો તેની તરત ખબર પડવી જોઈએ. અર્થાત્ તેને નજરે દેખીએ કે તરત જ ખરાખોટાની ખબર પડે તેવો ગુણ તેમાં હોવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ; અને જો તેમ હોય તો જ તે દ્રવ્ય નાણા તરીકે ઉત્તમ કામ કરી શકે. ઉપર જણાવેલા ગુણો થોડેઘણે અંશે પણ નાણાના દ્રવ્યમાં હમેશાં હોવા જ જોઈએ. આ ગુણો ધાતુમાં જેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં ન હોઈ શકે. તેથી જ નાણાનાં ધાતુમય દ્રવ્યોએ બીજાં સર્વ દ્રવ્યોને પાછળ હઠાવી દીધાં છે.

પૃથ્વી પર જેટલી ધાતુઓ આજ દિન સુધીમાં મળી આવી છે, તેમાંથી કેટલીકનો પૈસાનાં દ્રવ્યો તરીકે અમુક અમુક કાળે, અમુક અમુક દેશે ઉપયોગ કર્યો છે. લોઢું, સીસું, કથીર, તાંબું, રૂપું, સોનું, અને નિકલ, આટલી ધાતુઓનાં કિંવા તેમના મિશ્રણનાં નાણાં જુદા જુદા દેશમાં પાડવામાં આવેલાં છે. પરંતુ આ બધીયે ધાતુઓમાં સોનું અને રૂપું સૌથી અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આનું કારણ એ છે કે, ઉપર જણાવેલા ગુણો આ બે ધાતુઓમાં જેટલા પ્રમાણમાં દેખાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં બીજી કોઈ પણ ધાતુમાં નથી.

૪

નાણાના પ્રકાર

મુખ્ય નાણું : મુખ્ય નાણું એને કહેવાય કે, જેના વડે ગમે તેટલી હદ સુધી લેવડદેવડ થઈ શકે. આ તો જ બને જો તે બધાને ઉપયોગી હોય અને તેના ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ હોય. મુખ્ય નાણાથી ઊલટું પેટા નાણાનું છે. પેટા નાણું એક રૂપિયાથી અથવા અમુક રૂપિયાથી વધારેની લેવડદેવડમાં વાપરી શકાતું નથી. સામાન્ય રીતે એક રૂપિયાનું પરચૂરણ — પેટા નાણું — લેવડદેવડમાં વપરાય છે. પણ તેના કરતાં વધારેની લેવડદેવડમાં કોઈ વાપરે તો લેનારને લેવાની ફરજ ન પાડી શકાય. પણ મુખ્ય નાણું ગમે તેટલા પ્રમાણમાં હોય તોપણ લેનાર એમ નહીં કહી શકે કે, મારે પેટા નાણું જ જોઈએ અથવા નોટ જોઈએ. તેણે તે લેવું જ જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટા નાણું : મુખ્ય નાણાની સાથે વ્યવહારમાં પેટા નાણું રાખવાનું કારણ એ છે કે, તેથી સામાન્ય વ્યવહાર સારી રીતે ચાલી શકે છે. જો પેટા નાણું ન હોય તો ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે. ધારો કે આપણે શેર દૂધ જોઈએ છે. આ વખતે દૂધનો ભાવ ૧૫ શેરનો એક રૂપિયો હોય તો એક શેર દૂધ લેવા માટે આપણે એક રૂપિયાનો પંદરમો ભાગ કરીને આપીશું? તે શક્ય જ નથી. એવો નાનો વ્યવહાર કરવા માટે પેટા નાણું ખાસ ઉપયોગી છે.

સંકેત નાણું : કાયદાથી જેની કિંમત વધારે ઠરાવેલી હોય અને જેની ધાતુની કિંમત ઓછી હોય તે સંકેત નાણું કહેવાય છે. દા. ત. રૂપિયો. કાયદા મુજબ તેનું મૂલ્ય ૧૬ આના છે. પણ તેમાં રહેલી ધાતુની કિંમત ઓછી છે એટલે તે સંકેત નાણું કહેવાય. સંકેત નાણાની ધાતુની કિંમત તે તેની ખરી કિંમત છે. જ્યારે તેની કાયદાથી ઠરાવેલી કિંમત એ તેની ચલણી કિંમત છે.

આ ઉપરાંત ચલણી નોટો, ચેક અને હૂંડી પણ એક પ્રકારનું નાણું છે. નોટો એ સરકારી કે કાયદેસર નાણું છે અને ચેક, હૂંડી, એ બિનકાયદેસર શરાફીનાણું છે. બજારનો વ્યવહાર તે બધાથી ચાલે છે, માટે તે બધાં નાણાના પ્રકારોની ગણતરીમાં આવી જાય. તે પ્રકારો વિષે આગળ ઉપર વધુ કહેવામાં આવશે.

૫

નાણાનું મૂલ્ય

નાણાના મૂલ્યનો આધાર (૧) તેમાં વપરાયેલી ધાતુના બજારભાવ ઉપર, (૨) દેશમાં પેદા થતી વસ્તુઓની પેદાશ ઉપર અને (૩) નાણાની સંખ્યા ઉપર રહે છે.

મુખ્ય નાણામાં જે ધાતુ (સોનું કે રૂપું) વપરાઈ હોય, તેના બજારભાવમાં વધઘટ થાય તેની અસર નાણાના મૂલ્ય ઉપર થાય છે; અને દેશમાં વસ્તુઓની પેદાશમાં વધઘટ થાય અને તેથી નાણાની છતઅછત વર્તાઈ પડે તેની અસર પણ નાણાના મૂલ્ય ઉપર થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે અમુક નાણાથી જેટલી વસ્તુઓ ખરીદી શકાતી હોય તેટલી વસ્તુઓ નાણાના મૂલ્યમાં ફેરફાર થતાં મળતી નથી; ઓછીવત્તી મળે છે.

નાણાના મૂલ્ય ઉપર અસર કરનાર મહત્ત્વની વસ્તુ તેની સંખ્યા છે. નાણાની સંખ્યા સાથે મૂલ્યનો સંબંધ કેવી જાતનો છે તે જોઈએ.

નાણાંની સંખ્યાનો સિદ્ધાંત

નાણાંની સંખ્યા મનુષ્યકૃત છે, જ્યારે અનાજ જેવી વસ્તુ કુદરતકૃત છે. એટલે નાણાંની સંખ્યામાં કાંઈ ફેર કરવો હોય તો માણસ કરી શકશે, પણ અનાજમાં અમુક હદ ઉપરાંત અનાજ ઉત્પન્ન નહીં કરી શકે; થોડોઘણો ફેર જરૂર કરી શકશે પણ તેમાં મુખ્યત્વે કુદરત ઉપર આધાર રહે છે. એટલે તેની પેદાશ ક્યારે વધશે કે ઘટશે તે કહી ન શકાય અને માણસ તેને ગમે ત્યારે વધારી નહીં શકે.

જેમ વસ્તુની પેદાશ વધે તેમ તેની કિંમત ઘટે. તેમ જ નાણાંનું પણ છે. જેમ ચલણમાં નાણાંની વધઘટ થાય, તેમ તેમ તેના મૂલ્ય ઉપર અસર થાય. જો ચલણમાં નાણું વધે તો નાણું સસ્તું થાય અને બીજી બધી વસ્તુઓ મોંઘી થાય. જેમ ચલણમાં નાણું ઘટે તેમ નાણાંનું મૂલ્ય વધે અને વસ્તુ સસ્તી થાય. આને નાણાંની સંખ્યાનો સિદ્ધાંત કહે છે. હવે નાણાંની સંખ્યા કેવી કેવી રીતે વધે છે તે જોઈએ.

નાણાંની સંખ્યા ત્રણ રીતે વધે છે : (૧) ચલણમાં પ્રત્યક્ષ સંખ્યા વધે; (૨) ચેક, હૂંડી વગેરેનો વ્યવહાર વધે (અને વસ્તુઓની પેદાશ સરખી જ રહે) તો તે નાણાંની સંખ્યા વધ્યા બરાબર છે; (૩) જો નાણાંની હેરફેર વધારે ઝડપથી થાય તોપણ તેમાં ફેર પડે છે. આમ થાય તો નાણાંનો ' ચલણવેગ ' વધ્યો એમ કહેવાય છે.

ચલણવેગ

નાણાંની જેટલી ઝડપથી લેવડદેવડ થાય તેટલો તેનો ચલણવેગ થયો કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચલણવેગ વધે તો નાણું ઓછું જોઈએ. કોઈ ફેરિયો મૂડીની ઊથલપાથલ વધારે કરે તો થોડી મૂડીમાં તે વધારે વેપાર કરી શકે છે. કોઈ માણસને અમુક ગામડાં ફરવાનાં હોય; તે માણસ ગામડે ગામડે ન રોકાતાં જલદીથી ફરે તો ઓછા દિવસોમાં વધુ ગામડાં ફરી શકે છે. તે જ પ્રમાણે નાણાંની આપ-લે (એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફેરબદલી) જલદીથી થાય તો ઓછાં નાણાંથી વધુ વ્યવહાર ચાલી શકે છે. ચેક અને હૂંડીનો વ્યવહાર વધે તોપણ ઓછાં નાણાંથી વ્યવહાર ચાલી શકે છે. કારણ કે ચેક હૂંડીનો વપરાશ વધે, તેટલા પ્રમાણમાં રોકડ નાણું કે નોટો ઓછી જોઈએ.

આ રીતે ચલણવેગની અને ચેક હૂંડીના વ્યવહારની અસર નાણાંની સંખ્યા પર પડે છે. નાણું પ્રત્યક્ષ રીતે ન વધ્યું હોય છતાં ચલણવેગ વધવાથી નાણું વધ્યું હોય એમ લાગે; તે જ રીતે નાણું પ્રત્યક્ષ રીતે વધ્યું હોય છતાં ચલણવેગ ઓછો થઈ જાય કે ચેક હૂંડીનો વ્યવહાર ઘટી જાય તો નાણાંની સંખ્યા ઘટી હોય એમ લાગે.

આમ વ્યવહારમાં ઊલટાસૂલટી ઘણી અસરો કામ કરતી હોય છે. એટલે ઘણી વખત નાણું વધે છતાં વસ્તુઓની કિંમત ઉપર તેની અસર થતી નથી અને કેટલીક વખત નાણું ન વધ્યું હોય છતાં કિંમત વધે છે.

ઉપર બતાવેલી ત્રણે રીતે નાણું વધ્યું હોય, છતાં વસ્તી વધી હોય અને તેથી નાણાંની જરૂર વધી હોય, અથવા તો વેપારધંધો વધ્યો હોય અને તેથી નાણાંની માંગ વધી હોય તો નાણાંના વધારાની વસ્તુઓની કિંમત પર અસર થતી નથી. એમાં, ટૂંકામાં માંગ અને છતનો નિયમ જ કામ કરતો હોય છે. છત વધી હોય અને સાથે માંગ પણ વધી હોય તો વસ્તુની કિંમત ન ઘટે એ દેખીતું છે. તે જ પ્રમાણે નાણાના મૂલ્યનું પણ સમજવું.

આ સંબંધમાં એક બાબત નોંધવી જોઈએ કે, અનાજ અગર બીજી વસ્તુઓની છત વધવાથી તેના ભાવ ઘટવા માંડશે. પણ જો તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસ્તુઓની છત બમણી કે ત્રણ ગણી થશે, તો તેની કિંમતમાં અડધો અડધ કે ત્રણ ગણો ઘટાડો નહીં થાય. કારણ કે તે વસ્તુઓનો સતત ઉઠાવ હોતો નથી. નાણાનો ઉઠાવ સતત હોય છે માટે નાણું જેટલા પ્રમાણમાં વધશે કે ઘટશે, તેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓના ભાવ ઉપર અસર થશે. આ રીતે નાણું અને વસ્તુઓના ઉઠાવમાં ફેર છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. નાણાનો ઉઠાવ પણ જેટલે અંશે સતત ન હોય, તેટલે અંશે તેની અસર ભાવ પર ઓછીવત્તી થાય એ દેખીતું છે.

૬

તેજીમંદીની અસર

તેજી—જ્યારે દેશમાં નાણું ઊભરાય છે, ત્યારે વસ્તુઓ મોંઘી થાય છે અને વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરવાનાં કારખાનાં વધે છે. આથી ધંધો વધે. ધંધો વધે એટલે મૂડી વધે અને વ્યાજના દર ઓછા થાય. વ્યાજનો દર ઓછો થાય એટલે વળી વધુ કારખાનાં થાય; અને સરકારને કર પેટે આવકમાં વધારો થાય. વેપારીઓ મોટાં મોટાં જોખમો ખેડી મોટા નફાઓ કરે. મજૂરી વધે અને પગારો વધે. જો આવે વખતે દેવાદાર પોતાનું દેવું ચૂકવી દે તો તેને ફાયદો થાય અને લેણદારને ગેરલાભ થાય. આ બાબત ભાવોની ફેરફારીની અસર સમજાવતી વખતે અગાઉ સમજાવેલી છે.

મંદી—જ્યારે નાણાની અછત હોય છે ત્યારે મંદી આવે છે. સાધારણ રીતે તેજી પછી મંદી આવે છે. અને તેજી વખતે જે સ્થિતિ હોય છે, તેના કરતાં બિલકુલ ઊલટી સ્થિતિ થઈ જાય છે. કારખાનાં તૂટે છે, પગાર ઘટે છે, અને મજૂરોને રજા મળે છે. લેણદાર દેવાદાર પાસેથી પૈસા માગે એટલે કેટલાક દેવાળાં કાઢે છે, અને બજારમાં અંધાધૂંધી ઊભી થાય છે.

વસ્તુઓના ભાવોમાં દર વરસે બહુ ફેરફાર થતો નથી. પણ ધીમે ધીમે વધઘટ થાય છે. આથી ટૂંકી મુદતનાં કરજ હોય તો તેજીમંદીથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહુ લાભાલાભ થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. વળી મોંઘવારી થાય છે ત્યારે થોડા વખત સુધી મજૂરીના દર વધતા નથી, પણ જ્યારે મોંઘવારી સ્થિર થાય છે ત્યારે મજૂરીના દર વધારવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે સોંઘવારી આવે ત્યારે મજૂરીનો દર ઘટવાનો સંભવ છે. સાધારણ રીતે અનુભવ એવો છે કે મોંઘવારી થયા પછી જલદી મજૂરીના દર વધતા નથી; અને જે દર વધે છે તે સોંઘવારી થયા પછી સહેલાઈથી ઘટાડી શકાતા નથી. આમ તેજીમંદીથી સમાજ ઉપર જુદી જુદી અસર થાય છે.

૭

ગ્રેશામનો નિયમ

રાણી ઇલિઝાબેથના વખતમાં એક જાતનું ઘસાયેલું નાણું ચાલતું હતું. તે વખતે ત્યાંના નાણામંત્રી ગ્રેશામે નવું નાણું કાઢ્યું. આ નવું નાણું વ્યવહારમાં બહાર દેખાયું જ નહીં. તે ઉપરથી નાણામંત્રીને સમજાયું કે માણસ સ્વભાવ જ વધારે કિંમતવાળું નાણું સંઘરવા પ્રયત્ન કરે છે અને જૂનું નાણું જો ઓછી કિંમતવાળું હોય તો, નવા કીમતી નાણાને જેમ બને તેમ જલદી લોકોના ભંડારોમાં ધકેલી મૂકે છે. એટલે કે 'ખરાબ નાણું સારા નાણાને ચલણમાંથી હાંકી કાઢે છે.' આ સિદ્ધાંત ગ્રેશામના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે.

જો સમાજમાં બે જાતનાં નાણાં ચાલતાં હોય તો જેનો ભાવ વધારે હોય તે લોકો સંઘરશે અને બાકીનાને સંઘરશે નહીં. દા ત. કોઈની પાસે થોડા ઘસાયેલા સિક્કા આવે તો તે માણસ જે ખરાબ સિક્કા હશે તેની વહેલામાં વહેલી તજવીજ કરશે અને લાગ જોઈને બીજાને આપી દેશે. આ રીતે ખોટું નાણું કોઈ સંઘરતું નથી અને નવું નાણું લોકો ભેગું કરે છે. છેવટે સમાજમાં ચલણ તરીકે ખોટું નાણું જ રહે છે અને નવું અદશ્ય થઈ જાય છે. આ નિયમની અસર જ્યારે હલકું અને ભારે નાણું, અગર ઘસાયેલું નાણું અને સારું નાણું બન્ને સાથે સાથે ચલણમાં પ્રચલિત હોય ત્યારે દેખાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ દેશમાં બે ધાતુનાં નાણાં નક્કી કરેલા પ્રમાણથી મુખ્ય નાણાં તરીકે ચાલતાં હોય, અને તેમાં કોઈ એક ધાતુની કાયદેસર કિંમત અને બજારુ કિંમતમાં ફેર પડે, ત્યારે પણ આ નિયમનો અમલ થતો જણાય છે. જે ધાતુની કાયદેસર કિંમત કરતાં બજારની કિંમત વધી ગઈ હોય, તે ધાતુનું નાણું લોકો સંઘરી રાખે છે અને તે ચલણ-માંથી અદૃશ્ય થાય છે, અને ઓછી કિંમતનું નાણું ચલણમાં વપરાય છે. એટલે કે હલકું નાણું ભારે નાણાને ચલણમાંથી ધકેલી મૂકે છે. આ બાબત હવે પછીની દ્વિચલણની ચર્ચામાં વધારે સ્પષ્ટ થશે.

૮

એક ધાતુ વિ૦ બે ધાતુનું ચલણ

એક ધાતુના ચલણમાં મુખ્ય નાણું એક જ ધાતુનું હોય. હાલ ઘણા દેશો એક ધાતુના ચલણવાળા છે અને ત્યાં પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં મુખ્યત્વે નોટો ચાલતી હોય તોપણ સોના નાણું કે રૂપા નાણું જ મુખ્ય ચલણ ગણાય છે.

બે ધાતુના ચલણમાં મુખ્ય નાણું બે ધાતુના અલગ અલગ સિક્કાનું હોય. તે બન્નેની એકબીજાને બદલે સરકારે ઠરાવેલા દરથી અમર્યાદિતપણે લેવડદેવડ થઈ શકતી હોય; અને બેંક તથા ટંકશાળ પણ તે જ દરથી એક નાણું લઈને બદલામાં બીજું નાણું આપવા બંધાયેલી હોય.

જ્યાં આવું ચલણ હોય ત્યાં બજારમાં હંમેશાં જે ધાતુના ભાવ ઓછા હોય એના સિક્કા જ વધારે બહાર ફરતા હોય છે. દરેક માણસ ઓછી કિંમતનું નાણું કાઢી નાખી તેને બદલે મોંઘું નાણું લેવા ઇચ્છે છે. સોનું અને રૂપું બન્નેના સિક્કાનું કાયદેસર મુખ્ય ચલણ હોય અને બજારમાં સોનાના સિક્કાનો ભાવ તેના કાયદેસર ભાવ કરતાં વધારે ઊપજતો હોય તો, લોકો ટંકશાળમાં રૂપિયા આપીને સોના-નાણું જ ખૂબ લેશે અને તે બજારમાં વેચશે. જો એ જ સોનાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સિક્કાના બજારભાવે ઓછા રૂપિયા આપવા પડતા હોય તો, લોકો રૂપિયા વેચીને બજારમાંથી સોનું લેશે અને તે ટંકશાળમાં આપીને રૂપિયા માંગશે. એટલે જેમાં ભાવની વધઘટને લીધે નફો જણાય તે નાણું લોકો સંઘરશે ને વ્યવહારમાં ઓછી કિંમતનું હલકું નાણું વાપરશે.

આ બાબત સમજવા માટે ધારો કે, ૧૫ રૂ. ની એક ગીની હોય અને તેનું વજન અડધો તોલો હોય અને તોલા સોનાનો ભાવ રૂ. ૩૦ હોય. જો ૩૦ રૂ. ને બદલે બજારમાં સોનાનો ભાવ તોલાનો રૂ. ૩૨ થાય તો લોકો સરકારી ટંકશાળમાં ૧૫ રૂપિયા આપીને ગીની માગશે અને તે ગીનીના બજારમાં રૂ. ૧૬ ઉપજાવશે. એ ક્રિયા મોટા પાયા પર થતાં, બજારમાં સોનું વધશે અને તેનો ભાવ ઘટશે. એટલે ૩૨ રૂ. ના પાછા ૩૦ રૂ. થઈને રહેવાના. તેવી જ રીતે રૂપાનું છે. જો રૂપાનો ભાવ ચડી જાય અને એક તોલાના ૧૬ આનાને બદલે ૧૮ આના મળતા હોય તો લોકો ગીની વેચી રૂપિયા લેશે અને રૂપિયા ગાળી નાખીને એક રૂપિયે બે આના વધારે ઉપજાવશે.

આ ક્રિયા ગ્રેશામના નિયમ પ્રમાણે થાય છે એમ કહેવાય છે. એમ થવાથી એક લાભ થાય છે કે, મોંઘી થયેલી ધાતુ અમુક વખત પછી બજારમાં તેની છત થતાં પાછી સસ્તી થાય છે, અને સરવાળે નાણાનો ભાવ સ્થિર રહે છે. વળી ભાવની હરીફાઈમાં, બદલામાં ધાતુનું મુખ્ય નાણું જ લેવાનું હોય, એટલે કોઈને નફો-ખોટ બહુ ન જાય. જ્યારે એક ધાતુનું ચલણ હોય, ત્યાં નફો-ખોટ વધુ થવા સંભવ છે. વળી આવે ઠેકાણે ખસી ગયેલો ભાવ જલદી સ્થિર થતો નથી. બે ધાતુના ચલણમાં થોડા જ વખતમાં ભાવ ફરી જઈ સરખો થઈ રહે છે. ટૂંકમાં, ટૂંકે ગાળે જોતાં, બે ધાતુના ચલણમાં ચલણ-ભાવમાં અસ્થિરતા લાગે, પણ લાંબે ગાળે તો સ્થિરતા જ હોય. જ્યારે એક ધાતુના ચલણમાં લાંબે ગાળે સ્થિરતા નથી થતી; અને તેથી તેવું ચલણ લોકોને ખોટમાં નાખે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મૂલ્યની સ્થિરતાની દૃષ્ટિએ બે ધાતુનું ચલણ સારું છે. પરંતુ એક જ દેશમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે ધાતુનું ચલણ હોય તો ભાવ સ્થિર થતો નથી. મોંઘી થયેલી ધાતુ બીજા દેશોમાં ઘસડાઈ જાય અને એ ધાતુના ચલણવાળા દેશને ભારે નુકસાનીમાં ઊતરવું પડે. આથી દુનિયાના મુખ્ય દેશો એ સ્વીકારે તો જ બે ધાતુના ચલણમાં ભાવની સ્થિરતા સચવાય.

૯

બેંકો અને દેશી શરાફો

હિંદમાં ધીરધારનો વહેવાર બે રીતે ચાલે છે: (૧) બેંકો દ્વારા (૨) દેશી શરાફો દ્વારા.

શરાફીનો વહેવાર એ આપણો બહુ જૂનો વહેવાર છે અને તે હજુ પણ ચાલે છે. પણ આજે તેમાં મંદી આવી ગઈ છે. આ ધંધો ઘણું કરીને વાણિયાઓ જ કરે છે. તેઓ લોકો પાસેથી પૈસા જમા લે છે અને લોકોને જ વ્યાજે આપે છે. અને એ રીતે પોતાનું કામ પોતાની જવાબદારી પર કરે છે. આ શરાફોને આપણે એક નાની બેંક જ કહી શકીએ, કારણ એનું બધું કામકાજ બેંકોના જેવું છે.

આજે આ શરાફીનો ધંધો મંદ પડતો જાય છે, અને તેની જગ્યાએ બેંકો વધે છે. બેંકનો લાભ થોડા જ માણસો લઈ શકે છે, કારણ કે તેનો વહેવાર કંઈક અટપટો હોય છે. તેનું બધું કામકાજ અંગ્રેજીમાં ચાલે છે; તથા તાત્કાલિક પૈસાની જરૂર હોય તોપણ તેના નિયમ પ્રમાણે જ મળે છે. આ બધાં કારણોથી તેનો લાભ ભણેલાગણેલાઓ જ લઈ શકે છે. જ્યારે દેશી શરાફો પાસેથી તો સહેલાઈથી પૈસા મળે છે. આ કારણોને લઈને, દેશી શરાફનો ધંધો વધારે સગવડવાળો જણાય છે. ઉપરાંત તેમને મોટાં મોટાં મકાનો અને સંખ્યાબંધ કારકુનોની જરૂર પડતી નથી. એટલે તે કામ ઓછા ખર્ચમાં થઈ શકે છે.

બેંકનાં મુખ્ય કામ ચાર છે: (૧) પૈસા વ્યાજે લાવવા, (૨) વ્યાજે આપવા, (૩) પૈસા લાવવા લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવી, આ ઉપરાંત (૪) અમુક બેંકોને નોટો કાઢવાનો હક મળે છે. ઉપરનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાર કામોમાંથી પહેલાં ત્રણ કામ તો શરાફો પણ કરે છે. બૅન્કનો ચેક હોય છે, તેમ શરાફની હૂંડી હોય છે. આમ બૅંકો અને દેશી શરાફોનો ધંધો ઘણી રીતે મળતો આવે છે.

આપણા દેશમાં શરાફીનું કામ કરનાર સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે :–

(૧) રિઝર્વ બૅન્ક (સરકારી)

(૨) ઇમ્પિરિયલ બૅન્ક (અર્ધસરકારી)

(૩) હૂંડિયામણની (નાણાવટી) બૅન્કો (પરદેશી)

(૪) સંયુક્ત મૂડીની વેપારી બૅન્કો (દેશી)

(૫) સહકારી બૅન્કો

(૬) ટપાલખાતું (લેવડ પૂરતું)

(૭) દેશી શરાફો

બૅંકોનું કામ

બૅંકોમાં મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ જાતનાં ખાતાં રાખવામાં આવે છે : (૧) બચત ખાતાં, (૨) ચાલુ ખાતાં, અને (૩) મુદતી ખાતાં.

बचत खातुं--આ ખાતાની અંદર ચેક નથી લખી શકાતો. અને અમુક નક્કી કરેલી હદ સુધીની રકમ મૂકી શકાય છે. અઠવાડિયામાં અમુક જ રૂપિયા ઉપાડી શકાય છે. જો મોટી રકમ ઉપાડવી હોય તો અગાઉથી તેની ખબર આપવી પડે છે. મહિનાની અમુક તારીખે જો પૈસા મૂકચા હોય, તો જ વ્યાજ મળે છે, નહીંતર નથી મળતું. સામાન્ય વ્યાજના દર કરતાં આ ખાતામાં વ્યાજનો દર વધુ હોય છે.

चालु खातुं--આ ખાતામાં વ્યાજનો દર નહીં જેવો જ હોય છે અને ચેક લખી શકાય છે. શરૂઆતમાં અમુક રૂપિયા તો રાખવા જ જોઈએ. ગમે ત્યારે ગમે તેટલી લેવડદેવડ કરી શકાય છે. આવાં ખાતાંઓ મુખ્યત્વે વેપારીઓ જ રાખે છે.

मुदती खातुं--આ ખાતામાં અમુક બાંધેલી મુદત માટે પૈસા મૂકી શકાય છે. ગમે ત્યારે પૈસા જોઈતા હોય તો નથી મળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકતા. પરંતુ આ ખાતામાં વ્યાજનો દર ઉપરનાં બંને ખાતાં કરતાં વધુ હોય છે.

ઘણી વાર સરકાર પોતે બેંકનું કામકાજ કરે છે. પોસ્ટ ખાતું લોકોના પૈસા લે છે અને તે ઉપર લોકોને અમુક વ્યાજ આપે છે. આ નાણું સરકાર વેપાર રોજગારમાં નહીં વાપરતાં સરકારી કામોમાં વાપરે છે.

બેંકો લોકો પાસેથી પૈસા વ્યાજે લઈને તે વેપારીઓ અને ઉદ્યોગવાળાને માલ-મિલકત પર અગર તેમની શાખ પર ટૂંકી મુદત માટે ધીરે છે અથવા તો સરકારી લોનોમાં રોકે છે.

૧૦
ચલણી નોટો

નાણાની સુવાહ્યતાને માટે સરકાર ધાતુના નાણાને બદલે કાગળની નોટો કાઢે છે. તેને ચલણી નોટો કહે છે. એ નોટો કાં તો સરકાર પોતે કાઢે છે, અગર તે કાઢવાનો અધિકાર દેશની મુખ્ય બેંકને આપે છે.

આ ચલણી નોટો બે પ્રકારની હોય છે: એક પરિવર્તનીય અને બીજી અપરિવર્તનીય. કેટલીક નોટો પ્રતિનિધિત્વવાળી હોય છે. નોટ નાણાની ધાતુના પ્રતિનિધિ તરીકે વ્યવહારમાં ચાલે છે. દા. ત. ૫ રૂપિયાની નોટ. આ નોટનું સોનું કે રૂપું પૂરેપૂરું જે બેંક નોટ કાઢે તે પોતાની પાસે રાખે. એટલે કે, જેટલી નોટો કાઢે તેટલી કિંમતનું સોનું તિજોરીમાં રાખી મૂકે ત્યારે એમ કહી શકાય કે તે સોનાના પ્રતિનિધિ તરીકે છે. તેવી નોટને પ્રતિનિધિત્વવાળું નાણું કહે છે.

પરિવર્તનીય નોટ--નોટની કિંમતનું નાણું જોઈએ ત્યારે પૂરેપૂરું બેંકમાંથી મળી શકે તે પરિવર્તનીય નોટ, અને જોઈએ ત્યારે ન મળી શકે તે અપરિવર્તનીય નોટ કહેવાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે લડાઈ ચાલતી હોય છે, ત્યારે પરિવર્તનીય નોટને અપરિવર્તનીય નોટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી નાખે છે. આવી અપરિવર્તનીય નોટના સિક્કા સામાન્ય રીતે મળે છે, પણ સરકાર પાસે ટંકશાળમાં ન હોય તો તે નથી મળી શકતા. તેને માટે કોઈ કાયદેસર હક કરી શકે નહીં.

આ પરિવર્તનીય નોટને 'રોકડગારી નોટો' અને અપરિવર્તનીયને 'બિનરોકડગારી' નોટો પણ કહી શકાય.

પહેલાં ઘણી બેંકો નોટો કાઢતી. તે નોટો કાયદેસર નહોતી. જો બેંકની શાખ હોય તો તે બેંકની નોટ ચાલે, નહીં તો ન ચાલે, અમુક વખત પછી ગમે તેમ નોટો નીકળવા લાગી, એટલે તેની બંધી થઈ. હિંદમાં પહેલાં મુંબઈ બેંક, મદ્રાસ બેંક વગેરે નોટો કાઢતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૧ પછી તે અધિકાર સરકારે લઈ લીધો હતો. હવે ૧૯૩૫થી રિઝર્વ બેંક જ નોટો કાઢી શકે છે. તેના સિવાય બીજી કોઈ બેંકને સરકારે અધિકાર આપ્યો નથી. આ બેંકમાં સરકારના અમુક માણસો રહેવા જ જોઈએ એવો નિયમ છે. નોટોને માટે કાયદાથી ઠરાવ્યા પ્રમાણે અમુક ટકા સોનું રૂપું અનામત રાખવું પડે છે અને તે ઉપરાંતની બચત રકમ નિયમથી ઠરાવ્યા પ્રમાણે સધ્ધર રીતે રોકવાની હોય છે. યુદ્ધકાળમાં આ નિયમો બધા શિથિલ થઈ જાય છે અને સરકારની મુન્સફી પ્રમાણે તંત્ર ચાલે છે.* શિથિલતાનો અતિરેક થઈ જાય તો છેવટે ટોપલો ભરીને નોટો આપવા છતાં એક મણ અનાજ ન મળે એવી સ્થિતિ આવે. માટે નોટોની સધ્ધરતા સચવાઈ રહે તે માટે કડક પ્રજાકીય અંકુશ હોવો જોઈએ.

---

* હિંદમાં ૧૯૩૮માં કુલ ૨૦૬ કરોડની નોટો ચલણમાં હતી તેને બદલે ૧૯૪૬માં ૧૨૦૦ કરોડ ઉપર આંકડો ગયો હતો. છતાં નોટોના અનામત સંગ્રહમાં સોનું રૂપું ખાસ વધ્યાં નહોતાં. પણ સરકારી લોનોનાં કાગળિયાં જ વધ્યાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ છઠ્ઠું

પરદેશ સાથેનો વેપાર

૧

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું સ્વરૂપ

જુદા જુદા દેશો વચ્ચેનો વેપાર એ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અગર જુદા જુદા પ્રાન્તો વચ્ચેના વેપારનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે એમ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કહી શકાય. એટલે કે પરદેશ સાથેનો વેપાર એ સમાજમાં પ્રચલિત શ્રમ-વિભાગનું વિસ્તૃત રૂપ છે. આ બાબત નીચેના દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે:

ધારો કે હિંદ અને ચીનમાં અમુક મૂડી અને મજૂરીથી અમુક કાપડ અને રેશમ પેદા થાય છે.

	રેશમ	કાપડ
ચીન	૮ વાર	૬ વાર
હિંદ	૮ ,,	૧૦ ,,

આ દાખલા પ્રમાણે બન્ને દેશો અલગ અલગ બન્ને વસ્તુ પેદા કરે તો કુલ ૧૬ વાર રેશમ અને ૧૬ વાર કાપડ તૈયાર થાય. તેને બદલે ચીન પોતાના કાપડમાં વપરાતી મજૂરી રેશમમાં એકઠી વાપરે અને તે પ્રમાણે હિંદ પોતાના રેશમમાં વપરાતી મજૂરી કાપડમાં એકઠી વાપરે, તો બન્નેના સંયુક્ત શ્રમથી કુલ ૧૬ વાર રેશમ અને ૨૦ વાર કાપડ તૈયાર થાય. એટલે આ જાતની કાર્યવહેંચણીથી એકંદરે ૪ વાર કાપડ વધારે તૈયાર થાય. હિંદુસ્તાનની રેશમ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ચીન કરતાં ઓછી નથી. પણ હિંદુસ્તાનની કાપડ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, રેશમ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે છે; એટલે કે હિંદને કાપડ ઉત્પન્ન કરવામાં અને ચીનને રેશમ ઉત્પન્ન કરવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુલનાત્મક લાભ રહેલો છે. તેથી એમ કહેવામાં આવે છે કે જુદા જુદા દેશો આ પ્રમાણે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પોતપોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે, તો સરવાળે વધારે માલ પેદા થાય અને સમાજની સંપત્તિ વધે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે અગર પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેના વ્યવહારનું આ વિસ્તૃત રૂપ છે, એમ માનવાને હરકત નથી. તો પછી સવાલ એ થાય છે કે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે જકાતનાં બંધનો નથી હોતાં, ત્યારે જુદા જુદા દેશો વચ્ચે એવાં બંધન શા માટે રાખવામાં આવે છે?

બે પ્રાંત વિ૦ બે દેશનો વેપાર

જેમ બે પ્રાંત વચ્ચે છૂટથી વેપાર થાય છે, તેમ બે દેશ વચ્ચે વેપાર થઈ શકે. આ વસ્તુ એક સિદ્ધાંત તરીકે બરાબર છે. પરન્તુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ બરાબર નથી.

આપણે બે ભાઈઓનો દાખલો લઈએ. બે ભાઈઓ જેમ એકબીજાને મદદ કરે છે તેમ બે જુદા જુદા માણસો શાથી એકબીજાને આર્થિક અથવા બીજી મદદ કરતા નથી? કારણ કે બે ભાઈઓ વચ્ચે વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંબંધ છે, જ્યારે બીજા સાથે એવો સંબંધ નથી. આની અંદર અપવાદ હોઈ શકે છે. બે મિત્રો એકસાથે રહી શકે છે. પરંતુ એથી એમ નહીં કહી શકાય કે બધા તેમ રહી શકે. બે ભાઈઓ લડ્યા હોય, છતાં તેમને એકબીજા પ્રત્યે જેવી લાગણી થાય છે, તેવી લાગણી બીજાને થશે નહીં. આ સગપણનો એક ગુણ છે. તેમાં સામાજિક અને આર્થિક કારણો રહેલાં હોય છે. અને તેથી જ જુદા જુદા માણસો વચ્ચે તેવી જાતનો સંબંધ દુર્લભ બને છે. આવો કંઈક ભેદ બે પ્રાન્તો અને બે દેશો વચ્ચે હોય છે. બે પ્રાન્તો બે ભાઈઓ જેવા છે, ત્યારે બે દેશો બે અજાણ્યા માણસો જેવા છે. બે પ્રાંત વચ્ચે ઉદ્યોગ ખીલે તો પોતાના દેશમાં જ પૈસા રહે છે અને જો બીજા દેશના ઉદ્યોગો ખીલે તો બીજા દેશમાં પૈસા જાય છે. એટલે એકંદરે જોતાં એમ લાગે કે બે પ્રાંત વચ્ચે વેપારઉદ્યોગ ખીલે તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે. તેથી લેવડ-દેવડ પોતાના દેશમાં જ થાય અને દેશ સમૃદ્ધ બને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટૂંકામાં બે પ્રાંત વચ્ચે વેપાર થાય તો, પૈસાની હેરફેર એક-બીજા પ્રાંત વચ્ચે થાય છે; અને જો બે દેશ વચ્ચે વેપાર થાય તો પૈસાની લેવડદેવડ જુદા જુદા દેશની થઈ જાય છે. બે દેશનો આપણે એક દાખલો લઈએ. ધારો કે જર્મની અને ઇંગ્લંડ બંને સહકારથી એકબીજા સાથે વેપાર કરે છે. પરંતુ ઇંગ્લંડ વધુ ધન કમાશે તો તે પૈસા જર્મનીમાં જવાના નથી; ને જર્મની જો વધુ કમાશે તો તે પૈસા ઇંગ્લંડને કદી મળવાના નથી. આ રીતે કોઈ બીજો દેશ વધુ કમાઈ જાય અને તેનો બીજી પ્રજાને લાભ મળે તે સાધારણ રીતે કોઈ ઇચ્છે નહી. વળી બન્નેની સરકાર જુદી હોવાથી બન્ને દેશમાં ત્યાંની સરકાર જે ખર્ચ કરે તેનો એકબીજાને લાભ મળે નહીં. બન્નેના નાણાચલણનો ભેદ તો હોય જ. મૂડી અને મજૂરીની ફેરબદલી પણ સહેલાઈથી થઈ શકે નહીં. આ ઉપરાંત ભાષાના ભેદ, રીતરિવાજના ભેદ, આવા આવા અનેક ભેદોને લીધે દેશનો આંતરિક અને બાહ્ય વેપાર એક જ ધોરણે ચાલી શકે નહીં.* આજની પરિસ્થિતિમાં દેશદેશ વચ્ચેના નાણાચલણનો ભેદ સ્વીકારીને ચાલવું પડે છે, તેમ આ ભેદો પણ ખ્યાલમાં રાખવા જોઈએ અને તે અનુસાર આર્થિક નીતિ ઘડવી જોઈએ.

૨

દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવું?

કેટલાક એમ કહે છે કે બધા દેશોનો વેપાર કંઈ પણ અંકુશ વગર ચાલવો જોઈએ. એટલે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ખુલ્લો હોવો જોઈએ. કેટલાક એમ કહે છે કે દેશના ઉદ્યોગોને જરૂર હોય તો રક્ષણ

* આપણા દેશમાં, પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાન એવા તદ્દન સ્વતંત્ર ભાગો પડી જવાથી તેમની વચ્ચેનો વેપાર પણ બે સ્વતંત્ર દેશો જેવો થઈ ગયો છે. ઉપરનાં કારણોને લીધે હવે તે બન્નેનો વેપાર આંતરિક વેપારની માફક ન થઈ શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપવું જોઈએ અને વેપાર અબાધિત ન હોવો જોઈએ. આ બન્નેના લાભાલાભ જોઈએ.

દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવા માટે દેશમાં બનતા માલ ઉપર જકાત ન હોય, પણ પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત હોય. આથી દેશના માલને ઉત્તેજન મળે. ઉપરાંત સરકાર દેશના ઉદ્યોગોને પૈસાની મદદ આપીને પણ તે ચાલુ રાખે. આવી મદદ માગનાર કારખાનાંને ખરેખર તેની જરૂર છે કે નહીં, અથવા છે તો કેટલી રકમ આપવી તે નક્કી કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણે ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળે તો દેશના ઉદ્યોગોની ચડતી થાય, અને કળાકૌશલ્ય વધે. વળી લડાઈ જેવા પ્રસંગોએ જ્યારે પરદેશી માલ આવતો બંધ થાય, ત્યારે આપણે હાથપગ પકડી બેસી રહેવાનું ન થાય. જોકે આવે વખતે જોઈતી વસ્તુઓ બનાવવા દેશમાં જ સાધનસામગ્રી હોય તો તેનાં કારખાનાં શરૂ કરી શકાય. પણ નવાં કારખાનાં શરૂ કરે એટલે તે કારખાનાં પૂરતું કામ ન આપી શકે અને મજૂરો પણ નવા હોવાથી તે કામ ઉપર તેમનો હાથ જલદી ન બેસાડી શકે, બગાડ ઘણો થાય, અને ખર્ચ વધારે આવે. પરિણામે તૈયાર થયેલો માલ મોંઘો પડે. આ મુશ્કેલી ભવિષ્યમાં ઊભી ન થાય તે માટે સંરક્ષણવાળી પદ્ધતિ સારી છે. જોકે તેમ કરવાથી શરૂઆતમાં માલની ઉત્પત્તિ જરૂર ઓછી થાય છે, અને માલ મોંઘો પડે છે.

દા. ત. હિન્દ દર વર્ષે અમુક ખાંડી રૂ અને તેથી ત્રીજા ભાગનું રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન હિંદથી ઊલટી પેદાશ કરે છે. હવે હિન્દને વધારે રેશમ જોઈએ તો વધારાનું રૂ ચીનને આપીને રેશમ લઈ આવે. એ જ પ્રમાણે ચીન પણ કરે. હવે બન્ને દેશો પોતે જે માલ પ્રમાણમાં વધારે કુશળતાથી પેદા કરી શકતા હોય, તેમાં જ પોતાની મહેનત ખર્ચે તો માલની પેદાશ વધે. એટલે કે હિન્દ ફક્ત રૂ પકવે તો રેશમની મજૂરી અને મૂડી રૂ પાછળ ખર્ચાય, તેથી રૂની પેદાશ વધે. ચીન રેશમ પકવે અને તે હિન્દને પૂરું પાડે. હિન્દ ચીનને રૂ પૂરું પાડે. આમ કરવાથી માલની પેદાશ વધે ખરી, પણ કાળક્રમે હિન્દ રેશમનો ઉદ્યોગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂલી જશે, અને બન્નેને એકબીજા પર આધાર રાખવો પડશે. જો લડાઈ થાય કે કોઈ બીજા સંજોગોમાં એકબીજાના માલની આપ-લે ન થઈ શકે, તો બન્નેએ તે માલ વગર ચલાવી લેવું પડે, અગર વધારે ખર્ચ કરી પોતાના દેશમાં તે ઉદ્યોગ શરૂ કરવો પડે.

વેપાર ખુલ્લો હોય તો દરેક દેશ કોઈ પણ જગ્યાએ છૂટથી વેપાર કરી શકે છે. તેથી જોકે માલની ઉત્પત્તિ વધે છે તથા ખર્ચમાં બચત થાય છે, પણ એથી દેશમાં કળાકૌશલ્યનો વધારો નથી થતો, પણ ઘટાડો થાય છે; અને તે માલ માટે દેશને પરાધીન રહેવું પડે છે. આથી દેશની એકંદર આબાદી માટે તો સંરક્ષણની પદ્ધતિ સારી છે. ખુલ્લા વેપારથી માલ સસ્તો પડે છે અને સંરક્ષણથી મોંઘો પડે છે, પણ એ મોંઘવારી પાછળ મોટો લાભ રહેલો છે. છેવટે મોંઘવારી એ સોંઘવારી થાય છે. એટલે દેશની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં લઈ ખીલતા ઉદ્યોગોને યોગ્ય લાગે તે રીતે અવશ્ય રક્ષણ આપવું જોઈએ. નાના બાળકને ચાલતાં શીખવા માટે શરૂઆતમાં થોડા ટેકાની જરૂર પડે જ છે. પગભર થયા પછી તે પોતાની મેળે ચાલી શકે છે. તે પ્રમાણે સંરક્ષિત ઉદ્યોગો માટે દેશમાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોય તો તે પગભર થઈ જાય અને લાંબે ગાળે પ્રજાને માલ મોંઘો નહીં પડે અને નુકસાન નહીં જાય.

રક્ષણની રીતો

દેશના ઉદ્યોગોને નીચે પ્રમાણે રક્ષણ આપી શકાય: (૧) પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાખીને પરદેશી માલ દેશી માલ કરતાં મોંઘો કરીને; (૨) દેશી માલને-તેનાં કારખાનાંને મદદ આપી પરદેશી માલ કરતાં તે સસ્તો વેચાય એમ કરીને; (૩) પરદેશી માલ ઉપર જકાત અને દેશી માલને મદદ-બન્ને રીતે રક્ષણ આપીને. રક્ષણની આ રીતો આપણે ટૂંકામાં તપાસીશું.

પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાખી દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાથી બીજા દેશો સાથે વેરઝેર વધશે અને લડાઈઓ થશે; આપણો માલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર તે જકાત નાખશે; દેશમાં તે જકાતી માલ મોંઘો વેચાશે. એટલે તે માલ વાપરનારને ખોટ જશે, એમ કેટલાક કહે છે.

દેશી માલને આર્થિક મદદ આપીને રક્ષણ આપવાથી દેશમાં ને દેશમાં ઝઘડા વધી જાય, ખોટી ચડસાચડસી થાય અને કેટલાકને નફો થતો હોય છતાં ખોટી બૂમો મારી અથવા ખોટા ચોપડા બતાવી નુકસાન જાય છે એમ કહે એવો પણ કેટલાકને ભય લાગે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં કોને મદદ કરવી અને કોને ન કરવી એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. કોઈ કહે કે અમને ખોટ જાય છે, તો તેની તપાસ કરાવવી પડે. અને એવી રીતે તપાસ કરવાનું ખર્ચ જ ખૂબ વધી જાય. એ ખર્ચ અને મદદની રકમ રાજ્યની તિજોરીમાંથી આપવી પડે. એટલે તેટલા પૈસા જનતાના ઉપયોગ માટે વાપરવા મળે નહીં. રક્ષણ આપવાની રીતો સામે આ મહત્ત્વના વાંધા છે. કોઈ પણ રીતે રક્ષણ આપવામાં મુશ્કેલી તો છે જ. છતાં યોગ્ય વિચાર કરીને રક્ષણ આપવું જોઈએ. આમાંથી કઈ રીતે રક્ષણ આપવું સારું છે તે પરિસ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે. જો દેશ બીજા દેશો સામે ટકી રહેવા સમર્થ હોય તો પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાખવી એ જ સારામાં સારું છે. તેમાં પૈસા ઓછા આપવા પડે. ફક્ત ચોકી રાખવી પડે એટલું જ.

જો દેશ સમર્થ ન હોય તો દેશના ઉદ્યોગોને આર્થિક મદદ આપવી જોઈએ, અને દેશનો ઉદ્યોગ વધારવો જોઈએ. ધીમે ધીમે ઉદ્યોગો પગભર થતા જાય તેમ તેમ મદદ કે રક્ષણ બંધ કરવું જોઈએ.

શાહી પસંદગી

પહેલાં બ્રિટન ખુલ્લા વેપારમાં માનતું હતું. તે વખતે ઇટલી, જર્મની, જાપાન, વગેરે સ્વતંત્ર દેશોએ બીજા દેશોમાંથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાખીને પોતાના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપી ખીલવ્યા, અને બ્રિટન સાથે હરીફાઈમાં ઊભા રહે તેવા કર્યાં. તેથી બ્રિટનને બીક લાગી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે પોતાના ઉદ્યોગો ભાગી પડશે. આ વખતે કેટલાક અંગ્રેજો કહેવા લાગ્યા કે વેપાર ખુલ્લો હોવો જોઈએ, પણ સામ્રાજ્યના માલને અરસ-પરસ પસંદગી મળવી જોઈએ. કોઈ બે જણ પરસ્પર સંબંધને કારણે એકબીજાને સસ્તે ભાવે વસ્તુ આપે તેમ બ્રિટનનું જ્યાં સામ્રાજ્ય (સંસ્થાન) હોય ત્યાં બીજા દેશોના માલ ઉપર જેટલી જકાત હોય તેના કરતાં સામ્રાજ્યના માલ ઉપર ઓછી નાખવી જોઈએ. એટલે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આવેલા દેશો હિંદ, કૅનેડા, ન્યૂઝીલૅંડ, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે એકબીજાના માલને પસંદગી આપે. આને શાહી પસંદગી કહે છે.

આ શાહી પસંદગીના ધોરણ અનુસાર ઓટાવા કરાર ૧૯૩૨માં થયો હતો. કૅનેડાના મુખ્ય શહેર ઓટાવામાં સભા મળી અને ત્યાં કરાર થયો. જુદાં જુદાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ તે સભામાં હતા. હિંદમાંથી તે વખતની વડી ધારાભાના પ્રમુખ સર ચેટી હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા. હિંદના નામે તેમણે તે ઠરાવ ઉપર સહી કરી. ત્યાંથી તે પાછા હિંદમાં આવ્યા અને ધારાસભામાં તે ઠરાવ મૂક્યો, પણ અહીં તેનો વિરોધ થયો અને હોહા થઈ ગઈ. છેવટે તે ઠરાવ જો બદલવો હોય તો ૭ માસની નોટિસ આપવી પડે એવી શરતે ત્રણ વરસ માટે પસાર થયો હતો. તેનું ત્રણ વરસમાં શું પરિણામ આવ્યું હતું તે જોઈએ. ઠરાવથી આપણને લાભ થયો નહોતો પણ બ્રિટનને લાભ થયો હતો. તે ઠરાવ મુજબ આપણો અહીંથી જે માલ બ્રિટન જાય તેને બ્રિટન પસંદગી આપે એમ હતું. હવે પસંદગી મળે એવો માલ હિંદમાંથી બ્રિટન ૧૯૩૧–૩૨માં, ટકાની ભાષામાં ધારો કે ૧૦૦ જતો હતો, તેને બદલે ૧૯૩૪–૩૫માં ૧૧૦·૨ ગયો. જ્યારે પસંદગી વિનાનો માલ ૧૯૩૧–૩૨માં ૧૦૦ જતો, તેને બદલે ૧૯૩૪–૩૫માં ૧૧૮·૫ ગયો. એટલે કે પસંદગીવાળો માલ જેટલો જતો, તેના કરતાં વધારે માલ પસંદગી વિનાનો ગયો. આ ઉપરથી એટલું જણાયું કે, આમાં આપણને લાભ નથી, કારણ કે આપણા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માલને પસંદગી ન મળે તોપણ તેટલો જ જવાનો હતો. હવે બ્રિટનને પસંદગી મળી તેથી શું થયું તે જોઈએ.

બ્રિટનને પસંદગી મળવાથી ૧૯૩૧-૩૨માં તેનો માલ હિંદમાં ૧૦૦ આવતો તેને બદલે ૧૯૩૪-૩૫માં ૧૩૪ ટકા થઈ ગયો; અને પસંદગી વિનાનો માલ ૧૯૩૧-૩૨માં ૧૦૦ આવતો તેને બદલે ૧૯૩૪-૩૫માં ૧૧૪·૪ ટકા આવ્યો.

બ્રિટનને પસંદગી મળવાથી તેનો માલ ૧૩૪ (ટકા) આવ્યો અને પસંદગી વિનાનો ૧૧૪·૪ આવ્યો. જ્યારે હિંદમાંથી પસંદગીવાળો માલ ૧૧૦·૨ અને પસંદગી વિનાનો માલ ૧૧૮·૫ ગયો. એટલે કે બ્રિટનનો પસંદગીવાળો માલ હિંદમાં આવ્યો તે પસંદગી વિનાના કરતાં વધારે છે. જ્યારે હિંદમાં તેથી ઊલટું છે. એટલે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે, તેમાં હિંદને લાભ થયો નહીં. એમ કરવાથી બ્રિટનનો માલ હિંદમાં સસ્તો આવે અને આપણા ઉદ્યોગો બરાબર જામે નહીં. વળી આપણો તો કાચો માલ પરદેશ જવાનો અને તેમનો પાકો માલ આવવાનો. એટલે પણ આપણા ઉદ્યોગોને નુકસાનકર્તા થાય. વિશેષમાં સામ્રાજ્ય બહારના દેશોના માલ ઉપર વધારે કર નાખવાથી તે દેશો સાથેનો સંબંધ બગડે અને તેમની સાથેના વેપારને નુકસાન પહોંચે. આથી આ ઠરાવનો પ્રજાકીય સભ્યોએ વિરોધ કરી ૧૯૩૬માં તે રદ કરાવ્યો હતો. હવે તો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આપણી ઇચ્છા અનુસાર વેપાર કરી શકીએ છીએ.

૩

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આયાત-નિકાસ

પ્રત્યક્ષ વેપાર (આયાત-નિકાસ) એટલે બંદરોએથી માલની અવર-જવર થાય તે. પરદેશથી કેટલો માલ આવે છે, અને કેટલો પરદેશ ચડે છે તે દેશની પ્રત્યક્ષ આયાત અને નિકાસ ગણાય. ફક્ત પ્રત્યક્ષ માલની લેવડદેવડ તેમાં આવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરોક્ષ આયાત-નિકાસ એટલે સીધી, દેખીતી રીતે આયાત-નિકાસ ન થતી હોય તે. દા. ત. પરદેશી લોકો અહીં આવીને ધંધો કરતા હોય અને નફો મોકલે; અહીં નોકરી કરી ગયા હોય તેમનું પેન્શન મોકલવું પડે; કોઈ પરદેશમાં ભણતો હોય અને પૈસા મંગાવે; કોઈ મુસાફર પરદેશમાં જઈને પૈસા ખરચે; બહારના લોકોને વ્યાજ, નફો, કમિશન, બેંક, વીમો, આગબોટ વગેરેમાંથી જે કમાણી થાય તે પોતાના દેશમાં મોકલે; આ બધું પરોક્ષ વેપારમાં ગણાય.

દેશની આર્થિક સ્થિતિનું માપ કાઢવું હોય તો એકલી પ્રત્યક્ષ આયાત-નિકાસ ઉપરથી ન કાઢી શકાય. તેની સાથે સાથે પરોક્ષ વેપાર પણ જોવો જોઈએ. એકલા પ્રત્યક્ષ વેપારનો હિસાબ કરતાં આયાત કરતાં નિકાસ વધુ થતી હોય તો 'વેપાર તુલા' દેશની તરફેણમાં છે એમ કહેવાય છે; અને નિકાસ કરતાં આયાત વધુ હોય તો 'વેપાર તુલા' વિરુદ્ધમાં છે એમ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રકારની આયાત-નિકાસ જોઈને એકંદરે કોને આપવા-લેવાનું થાય છે તેના તારણને 'વેપારનું સરવૈયું' કહેવાય. આ પ્રકારનું સરવૈયું એ જ ખરી રીતે દેશનું લેણ-દેણ સૂચવે છે અને તે ઉપરથી દેશને થતી લાભ-હાનિ જોઈ શકાય છે. ફક્ત પ્રત્યક્ષ આયાત-નિકાસ જોઈને દેશની સ્થિતિનું માપ કાઢવામાં આવે તો શું થાય તે જોઈએ.

આપણે હિંદુસ્તાનની આયાત-નિકાસ જોઈશું. આપણે કાચો માલ પરદેશ મોકલીએ છીએ અને પાકો માલ લાવીએ છીએ. આપણે જેટલો માલ મોકલીએ છીએ તેના કરતાં આયાત ઓછી કિંમતના માલની કરીએ છીએ. એટલે ફક્ત પ્રત્યક્ષ આયાત-નિકાસ ઉપરથી આપણે જોઈએ તો, હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ. પણ તેવું તો છે નહીં. તેનું કારણ એ છે કે આપણે પરોક્ષ રીતે વ્યાજ, કમિશન વગેરે ચૂકવવા ઘણો માલ પરદેશ મોકલવો પડે છે. એટલે આપણો નિકાસનો વધારો દેશમાં પાછો આવતો નથી પણ પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે. આથી પરદેશ સાથેના વેપારમાં એકંદરે આપણને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગેરલાભ થાય છે અને દેશ ગરીબ થાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે કોઈ પણ દેશની પરદેશ સાથેના વેપારની સ્થિતિનું માપ કાઢવું હોય તો, પ્રત્યક્ષ આયાત-નિકાસ ઉપરાંત પ્રરોક્ષ આયાત-નિકાસ કેટલી છે અને તે કયા પ્રકારની છે તે બધું જોવું જોઈએ.

૪

નાણા-વ્યવહાર અને હૂંડિયામણ

મુંબઈથી એક વેપારી અમદાવાદના વેપારીને માલ મોકલે. એ માલના પૈસા અમદાવાદવાળાએ મુંબઈવાળા વેપારીને મોકલવા જોઈએ. એમ મોકલવાના પૈસા તો વેપાર પ્રમાણે લાખો અને કરોડોની સંખ્યામાં થાય. એવી જ રીતે મુંબઈથી ઊલટા રૂપિયા પણ મોકલવાના હોય. અમદાવાદથી મુંબઈ મોકલેલી ચીજના અથવા બીજાં કારણોથી દેવા થયેલા રૂપિયા મુંબઈથી અમદાવાદ પરત કરવાના હોય. આ નાણાની લેવડદેવડ કરવાને સારુ હૂંડીની આપ-લે કરવાનો રસ્તો બહુ સસ્તો અને સગવડવાળો થઈ પડે છે. આ હૂંડીનો વહેવાર દેશ માટે મર્યાદિત હોય, ત્યાં સુધી તો તે રૂપિયાને હિસાબે ચાલી શકે, બધી હૂંડીઓ રૂપિયામાં જ લખી હોય, એટલે કોઈ જાતનો ગૂંચવાડો થવા ન પામે.

પણ આજે એક દેશનો વેપાર એ જ દેશમાં મર્યાદિત નથી રહેતો. આજે તો આપણો દેશ દુનિયાના ઘણા દેશો જોડે વેપાર કરે છે. ઇંગ્લંડને આપણે કરોડો રૂપિયાનો કાચો માલ વેચીએ છીએ. ત્યાંથી કરોડોનો તૈયાર માલ લાવીએ છીએ. ફ્રાંસ, જર્મનીથી માલ આવે છે, અમેરિકાથી આવે છે. આમ આપણે અનેક દેશો જોડે વેપાર ખેડીએ છીએ. તેમાં ઓછુંવત્તું લેવું-દેવું થાય. આને માટે પણ હૂંડીનો રસ્તો સુગમ પડે છે. પણ આ હૂંડીનો વ્યવહાર એક દેશના હૂંડીના વ્યવહારથી વધારે અટપટો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે જોયું કે, આપણા પોતાના દેશની અંદર આપ-લેનો વહેવાર રૂપિયાના સિક્કામાં થાય છે. ફ્રાંસનો ત્યાંના ફ્રેંક સિક્કામાં, જર્મનીનો માર્ક સિક્કામાં થાય છે. ઇંગ્લન્ડનો પાઉંડમાં, અમેરિકાનો ડૉલરમાં થાય છે. એટલે એકના એક દેશમાં સિક્કો એ જ રહેવાથી ટાવની જરૂર ન રહે. પણ જ્યારે એક દેશનો વ્યવહાર બીજા દેશ જોડે થાય, ત્યારે એ સિક્કાનો વટાવ નક્કી કરવો પડે. હિંદમાં રૂપિયો વટાવીને ૧૬ આના લઈ આવું. પણ રૂપિયો આપીને અમેરિકામાં મને કેટલું ડૉલર-નાણું મળે એ નક્કી કરવું જ જોઈએ, તો જ અમેરિકા જોડે હિંદ વેપાર કરી શકે. એટલે પરદેશની હૂંડીની આપ-લેમાં, એટલે કે પરદેશી હૂંડિયામણમાં આ એક નવી વાત આવી.

બીજું, એક જ દેશમાં સરકાર એક હોય. એટલે કાગળ–નાણું પણ ચાલે અને ગમે તેવું નાણું પણ ચાલે. પણ બહારના દેશો તે ન જ સ્વીકારે. તેઓ નગદ સોનું જ લે, કેમ કે દુનિયામાં બધે સોનાને આધારે ભાવતાલ અંકાય છે. આપણે મન જે સોળ આનાનો રૂપિયો છે તે બહારના દેશના લોકોને મન તો તેમાં જે ચાંદી હોય, તેટલી જ કિંમતનો છે. એટલે દેશ દેશ વચ્ચેની લેવડદેવડમાં જો સિક્કા સોનાના હોય તો એક સિક્કાને બીજા સિક્કામાં વટાવીએ તો શું મળે તે સહેલાઈથી નક્કી કરી શકાય છે. આ એક સિક્કાના બીજા સિક્કા સાથેના સંબંધને 'હૂંડિયામણનો દર' કહે છે, જેમ કે ૧ પાઉંડ = ૪ ડૉલર અથવા જે હોય તે.

આ દર બે સોનાના સિક્કાનો નક્કી કરવો સુગમ છે. પણ હિંદમાં તો સોનાનો સિક્કો નથી. આપણું નાણું અંગ્રેજી પાઉંડની સાથે જોડેલું છે. રૂપિયામાં ધાતુની કિંમત તો જૂજ છે. પણ સરકારે કાયદો કરીને રૂપિયાની કિંમત પાઉંડમાં કેટલી ગણવી તે નક્કી કરેલી છે. બજારમાં રૂપિયાની સરકારી કિંમત ૧૬ આના છે. અને પાઉંડની સરખામણીમાં તેની કિંમત ૧૮ પેન્સ છે. એટલે રૂપિયો તો માત્ર ૧૬ આનાના સંકેત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપે જ છે. એથી એને સંકેત-નાણું ('ટોકન કોઈન') કહે છે. પરસ્પર વિશ્વાસ રાખીને લોકો રૂપિયા દ્વારા પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. બાકી તેની ધાતુની કિંમત જુઓ તો કોઈ રૂપિયાના ૧૬ આના ન આપે. આમ રૂપિયો એ પૂરી કિંમતનું નાણું નથી, છતાં આપણો બધો વ્યવહાર તે નાણાથી થાય છે. આ રીતે આપણું કાયદેસર મુખ્ય નાણું તો રૂપિયો જ છે. પરંતુ પરદેશ સાથેના વેપારની લેવડદેવડ રૂપિયો = ૧૮ પેન્સના ભાવથી થઈ શકે છે. રૂપિયાની સાથે આંતરિક લેવડદેવડની સગવડ માટે કાગળની નોટો ચલાવવામાં આવે છે. તેનો વહીવટ ૧૯૩૫ની સાલ સુધી હિંદી સરકાર કરતી. હવે તે કામ હિંદી રિઝર્વ બૅંક સંભાળે છે. નોટોના પૈસા લોકોને જોઈએ ત્યારે મળી શકે, તે માટે તેનું જુદું અનામત ફંડ રાખવામાં આવે છે. નોટો ઉપરાંત નાની રકમના વ્યવહારની સગવડ મળે તે માટે પાઈ, પૈસો, આની, બે આની, પાવલી ચલણમાં રાખવામાં આવી છે. તેનો ઉપયોગ કાયદાથી ઠરાવેલી મર્યાદામાં જ થઈ શકે છે. કોઈને ગમે તેટલી રકમ આપવી હોય તો, તેટલી રકમનું પરચૂરણ કાયદા પ્રમાણે આપી શકાય નહીં. પણ ગમે તેટલી રકમના રોકડા રૂપિયા અગર નોટો આપી શકાય. આ રીતે હિંદુસ્તાનમાં નાનામોટા વ્યવહાર માટે નાણાચલણની સગવડ છે. અને દેશ બહારના વ્યવહાર માટે રૂપિયાનો ૧૮ પેન્સનો ભાવ સરકારે કાયદાથી ઠરાવેલો છે, તે અનુસાર પરદેશ સાથે વ્યવહાર ચાલે છે. આ ભાવ પહેલવહેલો સને ૧૮૯૮માં નક્કી કરવામાં આવ્યો ત્યારે ૧૬ પેન્સનો રાખવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછી તે ભાવ બદલીને ૨૪ પેન્સ રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ તેથી ભારે ઊથલપાથલ થવાથી તે ભાવ ટકી શક્યો નહીં. ત્યાર પછી ૧૯૨૭માં ૧૮ પેન્સનો ભાવ ઠરાવવામાં આવ્યો ત્યારથી તે દર પ્રમાણે પરદેશ સાથેની લેવડદેવડ ચાલે છે. ૧૯૪૭માં સ્વરાજ મળ્યા પછી પણ એ દરથી વહેવાર ચાલુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હૂંડિયામણની વધઘટ

એક જ દેશમાં હૂંડીઓનો વ્યવહાર કરવાનો હોય તો વ્યવહાર એક જ સિક્કામાં થાય છે. પણ જ્યારે પરદેશ સાથે હૂંડીઓનો વ્યવહાર કરવાનો હોય છે ત્યારે સિક્કા જુદા જુદા હોય છે. આથી એક જ દેશના વ્યવહારમાં અંતર, છત, અછત, મથક અને સમય ઉપર હૂંડિયામણનો ભાવ અવલંબી રહે છે. જ્યારે પરદેશના વ્યવહારમાં હૂંડિયામણનો ભાવ જુદા જુદા સિક્કાઓ હોવાને કારણે, ઉપરનાં કારણો ઉપરાંત એ નાણાંમાં રહેલી ધાતુના મૂલ્ય ઉપર અવલંબી રહે છે. આ બાબત જરા વિગતથી જોઈએ.

अंतर : જો અંતર વધારે હોય તો લાવવા લઈ જવાનું ખર્ચ વધારે પડે એટલે હૂંડિયામણના દર વધારે હોય. દા. ત. આપણે અહીંથી સુરત હૂંડી લખીએ તો અંતર થોડું છે અને મુંબઈ લખીએ તો અંતર વધારે થાય. એટલે સુરત કરતાં મુંબઈની હૂંડીનો અંતરની દૃષ્ટિએ જોતાં દર વધુ હોવો જોઈએ.

छत, अछत, मथक : કોઈ શહેર નજીક હોય તોપણ સંભવ છે કે, તેની હૂંડીનો દર વધારે હોય; કારણ કે તે શહેરની સાથે વ્યવહાર ધમધોકાર ચાલતો ન હોય; અને તેથી તે શહેરની હૂંડી વધારે પ્રમાણમાં મળતી ન હોય. ધારો કે એક હૂંડી વડોદરાની અને બીજી અમદાવાદની હોય. જો આપણે અંતરની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મુંબઈ–વડોદરાની હૂંડીનો ભાવ ઓછો હોવો જોઈએ. પણ જો મુંબઈ અને વડોદરા વચ્ચે મુંબઈ-અમદાવાદ જેટલો વ્યવહાર ચાલતો ન હોય તો અમદાવાદ અને મુંબઈ વચ્ચેનું અંતર વધારે હોવા છતાં વડોદરા કરતાં અમદાવાદનો દર ઓછો રહેશે.

समय : જો અમુક પ્રદેશમાં અમુક સમયે નાણાંભીડ હોય તો ત્યાં હૂંડી મોકલનારને ઊલટો વટાવ મળે એવો સંભવ છે. કંઈ નહીં તો આવી સ્થિતિમાં વટાવનો દર ઘણો ઓછો રહે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં કેમ ચાલે છે તે જોઈએ. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જો એક જ ચલણવાળા દેશ હોય તો મુશ્કેલી આવતી નથી. પણ જ્યાં જુદી જુદી ધાતુનું ચલણ હોય ત્યાં એક ધાતુની બીજી ધાતુમાં કિંમત કરવી પડે છે. પછી પૈસાની આપ-લે થાય છે. દા. ત. ઇંગ્લન્ડમાં સોનાનું ચલણ હોય અને આપણે તેમને પૈસા આપવાના હોય અથવા લેવાના હોય ત્યારે આપણે ચાંદીના તેમ જ સોનાના ભાવના આંકડા મૂકવા પડે. અને પછીથી એક પાઉંડ બરાબર કેટલી ચાંદીના સિક્કા આપવા પડશે કે લેવા પડશે તે નક્કી કરવું પડે. આમ કરવાને બદલે સરકારે ૧ રૂપિયો=૧૮ પેન્સ એમ બદલાનો ભાવ નક્કી ઠરાવ્યો છે. બીજા દેશોમાં પણ હવે ધાતુના સિક્કાનું ચલણ બંધ થતાં, કાં તો સરકાર નાણાંના બદલાનો ભાવ ગોઠવી આપે છે, અગર બજારમાં હૂંડીઓની છત અછત ઉપરથી તે ભાવ ગોઠવાય છે.

જેમ પરદેશથી હૂંડીઓ મોકલનારા વધારે તેમ હૂંડિયામણના દર વધારે હોય. દેશાવરથી હૂંડી મોકલનારા વધારે તેમ દેશાવરથી અહીં નાણું વધારે આવવાનું અને દેશાવરથી હૂંડી મોકલનારા ઓછા તેમ દેશાવરથી અહીં નાણું ઓછું આવવાનું. હૂંડીઓ ઓછીવત્તી હોય તેમ તેનું હૂંડિયામણ ઓછુંવત્તુ હોય.

આ ઉપરથી આપણે કયો દેશ માલ વધારે નિકાસ કરે છે અને કયો દેશ વધારે આયાત કરે છે તે જરૂર જાણી શકીએ. કોઈ દેશના નાણાનું હૂંડિયામણ વધારે હોય તો પરદેશથી વધારે નાણું આવે અને ત્યાંની બેંકોમાં નાણાંભીડ રહે નહીં.

હૂંડિયામણ વધે ત્યારે માલ મંગાવનારને લાભ થાય અને મોકલનારને ખોટ જાય. લાભ થવાનું કારણ એ કે, આપણે જેટલા માલની આયાત કરી, તેટલા માલના પૈસા આપણે પરદેશ મોકલવાના હોય છે. એટલે હૂંડિયામણ વધે ત્યારે તે પૈસા મોકલવા માટે ખર્ચ ઓછું થાય છે અને પરિણામે નફો થાય છે. તેથી ઊલટી અસર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હૂંડિયામણ ઘટે ત્યારે થાય છે. આ વધઘટની ઓછામાં ઓછી અને વધારેમાં વધારે મર્યાદા હોય છે. તેને ‘હૂંડિયામણની મર્યાદા’ કહે છે. તે મર્યાદાની અંદર હૂંડીનો ભાવ ઉપર જણાવેલાં વિવિધ કારણોને લીધે ઓછોવત્તો થાય છે. વધઘટની મર્યાદા, દેશના વ્યવહારમાં, રૂપિયા મનીઑર્ડરથી મોકલવાના ખર્ચથી અગર માણસ મારફત મોકલવાના ખર્ચથી નક્કી થાય છે, તેમ પરદેશી હૂંડિયામણ પણ નાણું બીજી રીતે મોકલવામાં થતા ખર્ચ ઉપરથી નક્કી થાય છે. એટલે કે મુંબઈથી ૧૦૦ રૂ. મોકલવાનું મનીઑર્ડર-ખર્ચ રૂ. ૧-૮-૦ થતું હોય તો હૂંડીનો વટાવ સામાન્ય રીતે કોઈ દોઢ રૂપિયાથી વધુ નહીં આપે. તે જ પ્રમાણે પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં પણ બને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ સાતમું

વહેંચણી

૧

ઉત્પન્નની વહેંચણી

માલના ઉત્પન્નમાંથી જે આવક થાય તે માલ ઉત્પન્ન કરવામાં જેમણે જેમણે ફાળો આપ્યો હોય તેમને ભાગે પડતી મળે તે સ્વાભાવિક છે. જમીનવાળાને સાંથ મળે, મૂડીવાળાને વ્યાજ મળે, કામદારને મજૂરી અગર મહેનતાણું મળે અને યોજકને નફો મળે.

કેટલીક વખત એક જ માણસ જુદાં જુદાં કામ પોતે જ બજાવતો હોય છે. એટલે ઘર પોતાનું વાપરે, મૂડી પોતે રોકે, કામ પણ પોતે કરે અને વ્યવસ્થા પણ પોતે કરે. આમ એક જ માણસ એક અથવા વધુ કામ પોતે કરે ત્યારે એ જુદા જુદા પ્રકારની આવકનો હકદાર થાય છે. મૂડીદાર પોતે જ વ્યવસ્થા કરતો હોય તો તે મૂડીનું વ્યાજ અને વ્યવસ્થા અગર યોજનાનો નફો એ બન્નેનો હકદાર થાય છે. આ રીતે જુદા જુદા કામની જુદી જુદી આવક ગણવાને બદલે ઘણી વખત બધી આવક મહેનતાણા અગર નફા તરીકે ગણી લેવામાં આવે છે. આથી દરેક કામના ખરા હિસ્સાનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. નફાની ગણતરીમાં આવું ખાસ કરીને થાય છે. મૂડીનું વ્યાજ અને વ્યવસ્થાનો નફો ઘણા લોકો જુદો પાડતા નથી. આ ગણવાની રીત અચોક્કસ છે. દરેક કામની આવક જુદી જુદી ગણવી જોઈએ. તેમ કરવામાં આવે તો કેટલીક વખત નફાનું પ્રમાણ અતિશય વધારાપડતું લાગે છે તે ન લાગે.

આ બધું માંગ અને છતના નિયમોને આધારે નક્કી થાય છે. જેની જેવી જરૂરિયાત તેવો તેનો ભાવ. જમીનની તાણ હોય તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમીનના ભાવ વધે અને માણસની તાણ હોય તો માણસના ભાવ વધે. તાણ ઓછી થાય ત્યારે ભાવ ઓછા થાય. પહેલાંના વખતમાં અંગ્રેજી ભણેલાની જેટલી કિંમત હતી તેટલી આજે રહી નથી. આફ્રિકા કે પરદેશ જનારને જેટલી કમાણી થતી, તેટલી આજે થતી નથી. તેવું જ બધી વસ્તુઓનું છે. ફક્ત યોજકનો હિસ્સો તેમાંથી જુદો પડે છે. તેમાંય છત, અછત, સાધારણપણું, અસાધારણપણું, વિવિધતા અને નવીનતાની અસર જણાય છે. છતાંય તે આવક વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. યોજકને પોતાની યોજનાશક્તિને બળે, બધુંય ખર્ચ બાદ કરતાં જે બચે તે મળે છે. તેમાં તેની વિશિષ્ટ શક્તિ અને આવડત વિશેષ ભાગ ભજવે છે. એ જાતની શક્તિ અને આવડતની છત વધી પડે, એટલે નફાનું પ્રમાણ ઓછું થાય એ તો સાચું છે.

ઉત્પન્નની આવકમાંથી ભાગ પડાવનારાઓમાં વાહનવ્યવહાર ચલાવનારા, દલાલો અને વેપારીઓ પણ હોય છે. તેઓ પણ જેટલે અંશે માલનું ઉત્પન્ન વધારવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ કરે છે, તેટલે અંશે તેઓ આવકના ભાગીદાર છે. પણ હાલના જમાનામાં કેટલીક વખત એમ બને છે કે, મૂળ ઉત્પાદકો કરતાં દલાલો અને વેપારીઓનો જ હિસ્સો વધી પડે છે. યોગ્ય સમાજવ્યવસ્થામાં આમ ન બનવું જોઈએ. જેવી રીતે કોઈ પણ સંસ્થા ચલાવવામાં પ્રચાર ખર્ચ અમુક ટકા જ યોગ્ય ગણાય, તેમ માલની વેચાણ કિંમતમાં પ્રચાર ખર્ચ અમુક ટકા જ યોગ્ય ગણાય. એટલે કે વેચાણ કિંમતનો મોટો ભાગ મૂળ ઉત્પાદકોને મળે તે જ વાજબી છે. માલ ઉત્પન્ન થાય અને વાપરનારને વેચાય, તેની વચ્ચેના વ્યવહારમાં વધારેપડતી ખરાજાત ચડે છે, તે દૂષિત અર્થવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. તે જ પ્રમાણે ખરી મજૂરી કરનારને પૂરતી રોજી ન મળે અને વ્યવસ્થા કરનાર કે મૂડી રોકનાર તાગડધિન્ના કરે એ પણ દૂષિત અર્થ-વ્યવસ્થાનું પરિણામ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

સાંથ અને નફો

સાંથ : સાંથ જમીન ઉપર લેવાય છે. કોઈ માણસને જમીન ખેડવા આપીએ અને તે બદલ જે લઈએ તેને સાંથ કહે છે. (તેને અંગ્રેજીમાં Rent કહે છે. સાંથ એટલે Rent, પણ Rent એટલે સાંથ જ એમ નહીં. તેને માટે ગુજરાતીમાં જુદા જુદા શબ્દો છે. દા. ત. સાંથ, ભાડું વગેરે.)

જ્યારે શરૂઆતમાં નવી જમીન ખેડવાની હોય, ત્યારે જે જમીન વધારે સગવડવાળી લાગે તે લોકો પહેલાં ખેડે છે. તે વખતે બધાને જોઈએ તેટલી પૂરતી જમીન મળતી હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જમીનની સાંથ હોતી નથી. પણ વસ્તી વધવાને કારણે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણે જ્યારે ઓછા કસવાળી જમીન ખેડાણમાં આવે છે, ત્યારે વધારે કસવાળી જમીનની સાંથ લેવાય છે. આ બાબત નીચેના દાખલા ઉપરથી સમજાશે :

દા. ત. ૪,૦૦૦ વીઘાં જમીન છે. તેમાંથી

૧	નંબરની	૨,૦૦૦
૨	,,	૧,૦૦૦
૩	,,	૧,૦૦૦

પહેલા નંબરની જમીન જો આપણે ૨૦ વીઘાં લેખે વહેંચીએ તો ૧૦૦ માણસોને પૂરતી જમીન મળી રહે. આ સ્થિતિમાં સાંથ લેવાશે નહીં. પણ પછી ૧૦૦થી વધીને ૧૫૦ માણસો થાય, ત્યારે ૫૦ માણસોને બીજા નંબરની જમીન ખેડવી પડશે. સારી જમીન માટે હમેશાં માગણી વધારે રહે એ નક્કી છે. સારી જમીનની માગણી વધી ગઈ અને જમીન એટલી ને એટલી જ છે. એટલે તેની સાંથ હવે લેવાશે. તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ વસ્તી વધતી જાય, તેમ તેમ હલકા કસની જમીન ખેડાણમાં આવે અને વધારે કસવાળી જમીનની સાંથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધે. એટલે કે જેમ જેમ હલકા કસની જમીન ખેડાણમાં આવે, તેમ તેમ વધુ ફળદ્રુપ નંબરોની સાંથ તેના ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં વધે.

સાંથ નક્કી કરવામાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે :—(૧) કુદરતી ફળદ્રુપતા, (૨) સુધારવાનું ખર્ચ, (૩) આજુ-બાજુની પરિસ્થિતિ. ત્રીજી બાબત આપણે પહેલી લઈએ. અમુક જગ્યાએ જમીન હોય તો કમાણી વધારે થાય અને સાંથ પણ વધારે લે. દા. ત. એક ખેતર શહેરની નજીક જ હોય, તો તેને માલ ખપાવતાં વાર નહીં લાગે. પાક જલદી શહેરમાં લઈ જઈ શકાય, અને ભાવ વધારે મળે. લાવવા લઈ જવાનો ખર્ચ ઓછો આવે એટલે તેની સાંથ વધુ લે. બીજું કુદરતી ફળદ્રુપતાને લીધે જે જમીનમાં વધારે પાકે, તેની સાંથ વધારે અને ઓછું પાકે તેની સાંથ ઓછી. વળી જે જમીન સુધારવાનું ખર્ચ કર્યું હોય તેના પૈસા તો વધુ લે જ. દા. ત. ખેતરમાં કૂવો કર્યો હોય, ખાતર પૂરતું નાખ્યું હોય, તો તેની સાંથ વધુ લેવાશે.

જમીનના જેમ વર્ગ હોય છે તેમ માલિકના પણ વર્ગ હોય છે. અને તે પ્રમાણે તેમને નફો મળે છે. જમીનમાં કુદરતી ફળદ્રુપતાને કારણે સાંથ વધારે મળે છે. જ્યારે માલિકને સાહસ અને આવડત પ્રમાણે નફો મળે છે. આમ બન્ને વચ્ચે સરખાપણું છે.

નફો ચાર રીતે કરી શકાય: (૧) સટ્ટો ખેલીને, (૨) લુચ્ચાઈ કરીને કે માલ બગાડીને, (૩) સાધનોની માલિકી — મૂડી — પોતાની હોવાથી, (૪) વ્યવસ્થાશક્તિ કે સાહસને લીધે. પહેલી બે રીતે નફો કરવાથી સમાજને નુકસાન છે. ત્રીજા માટે વ્યાજ મળે અને ચોથા માટે નફો મળે, તેમાં સમાજને નુકસાન નથી. સાધનો સારાં હોય અને સાહસ તથા આવડત વધુ હોય તેથી જે વધારે નફો થાય તે યોગ્ય નફો કહેવાય. આ કુદરતી નફો કહેવાશે. એટલે કુદરતી ફળદ્રુપતા તથા કુદરતી સાહસ અને આવડત એ બેથી સામાન્ય રીતે સાંથ અને નફો ઉત્પન્ન થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આજુબાજુની પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી સાંથ વધે તો તેનો હકદાર જમીનનો માલિક નથી પણ સમાજ છે. તે જ પ્રમાણે બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી વધુ નફો થાય તો તેનો હકદાર મૂડીદાર નથી પણ સમાજ છે. એટલે કે એ રીતે વધેલી સાંથ અને નફાનો સમાજને લાભ મળવો જોઈએ. હાલમાં કોઈ ઠેકાણે રેલવે થવાથી કે બીજી જાહેર સગવડો વધવાથી જમીનના ભાવ વધે તો સરકાર તેમાંથી હિસ્સો પડાવે છે.

સમાજમાં પોતાની આવડતને બળે સાચી રીતે નફો કરનાર બહુ ઓછા હોય છે. તેવા મૂડીદારોથી એકંદરે સમાજને નુકસાન થતું નથી. પણ જેઓ લુચ્ચાઈથી કે બીજી રીતે કમાય છે તે સમાજને નુકસાન કરે છે.

૩
વ્યાજનો દર

વ્યાજનો દર નક્કી કરવામાં નીચેની બાબતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે: (૧) નાણાંભીડ, (૨) પૈસા લેનાર આસામીની શાખ, (૩) મુદત, (૪) ધીરધારનું ખર્ચ.

નાણાંભીડ : નાણાંભીડ એટલે નાણાંની અછત. હરીફાઈના જમાનામાં નાણાંની છત-અછતની અસર બધી જગ્યાએ જણાય છે. સામાન્ય રીતે મૂડીની છત વધારે હશે તો વ્યાજનો દર ઓછો હશે અને મૂડી ઓછી હશે તો દર વધારે રહેશે. મૂડીની છત એટલે વ્યાજે ધીરવા માટે કેટલી મૂડી છે તે. તેમાં પણ કેટલાક ઓછા વ્યાજે ધીરવા તૈયાર હોય; કેટલાક વધુ વ્યાજ આવે તો જ ધીરવા તૈયાર થાય. આવા લોકોમાં ધીરધાર માટે હરીફાઈ થાય અને છેવટે વ્યાજનો દર નક્કી થાય.

આસામીની શાખ : મૂડી એકની એક જ રહે, છતાં લેનાર આસામીની સધ્ધરતા પ્રમાણે વ્યાજના દરમાં ફેરફાર થશે. જો આસામી સધ્ધર હશે, તો તેને ઓછા વ્યાજે નાણું ધિરાશે અને ગરીબ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે તો તેની પાસે વધુ વ્યાજ લેવાશે. સધ્ધર આસામી જોઈએ ત્યારે પૈસા પાછા આપે, ત્યારે સધ્ધર ન હોય તેની પાસેથી જોઈએ ત્યારે ન મળે.

મુદત અને ખર્ચ : જેઓ ધીરધારનો ધંધો કરતા હોય, તેમને પૈસા વસૂલ કરવા ફેરા ખાવા પડે, ઉઘરાણી કરવી પડે તો તે વ્યાજ વધારે લેશે. વળી તે ટૂંકી મુદતવાળા પાસેથી પણ વધારે વ્યાજ લેશે. કારણ કે થોડા સમયમાં જ મૂડી પાછી આવે અને તે વખતે મૂડી તરત બીજાને ધિરાય નહીં અને તેનું વ્યાજ ઉપજે નહીં. વિશેષમાં ધીરનાર પોતાની મહેનતનો અને પોતાના ખર્ચનો પણ વિચાર કરશે. તે પોતાની મહેનતનું ખર્ચ તેમાંથી મળી રહે તેટલું વ્યાજ લેશે.

વ્યાજ અને ભાડું

વ્યાજ ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કરેલ વસ્તુઓમાંથી બચાવી રાખેલ મૂડી ઉપર લેવાય છે. એટલે કે માણુસને તે મૂડી ઉત્પન્ન કરવા માટે પહેલાં મહેનત કરવી પડે છે. નાણાં ધીરીને વ્યાજ ન મેળવતાં તે નાણાંનો ઉપયોગ મકાન બાંધવામાં કરે અને તેમાંથી ભાડા રૂપે વ્યાજ મેળવે તો તેને આપણે વ્યાજ કહીશું; અને જમીન રીતે ખરીદી સાંથે વાવવા આપે તોપણ વ્યાજ મેળવે છે એમ કહીશું. આ વ્યક્તિની આવકની દૃષ્ટિએ આ બધી આવક સરખા પ્રકારની લાગે છે. પણ જમીનનું ભાડું અગર સાંથ એ જમીનના સ્વાભાવિક અને કાયમી ગુણોના ઉપયોગ માટે આપવામાં આવે છે. જમીનને બનાવવા માટે માણુસને મહેનત નથી કરવી પડતી. તે તો માણુસને કુદરત તરફથી તૈયાર મળે છે. પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન કરીને મૂડી ઊભી કરવા માટે માણુસને મહેનત કરવી પડે છે. ઉપર આપણે જોયું કે ભાડું અને વ્યાજ સરખાં લાગે છે. એ રીતે જોતાં, માણુસ જમીનમાં મૂડી રોકે તો ભાડું અને વ્યાજ વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ સરખાં છે. પણ સમાજની દૃષ્ટિએ બેમાં ફેર છે. જમીન મોટે ભાગે કુદરતી બક્ષિસ છે. માણસે તેને તોડી ફોડીને તૈયાર કરી હોય કે સુધારો કર્યો હોય, છતાં જમીનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રચનામાં માણસનો હિસ્સો જૂજ છે, ત્યારે મૂડીની ઉત્પત્તિ સર્વાંશે માનવી પ્રયત્નનું પરિણામ છે.

૪

મહેનતાણું કેવી રીતે નક્કી થાય છે ?

જુદા જુદા ધંધા માટે મહેનતાણું જુદું જુદું હોય છે. બે દેશના મહેનતાણા વચ્ચે પણ ફેર રહે છે અને એક જ ધંધાના જુદા જુદા માણસો માટે પણ કેટલીક જગ્યાએ મહેનતાણું જુદું જુદું હોય છે; અને સમયાનુસાર તેમાં ફેરફાર થાય છે.

સુથાર અને અમલદારને મહેનતાણું સરખું નથી મળતું. તે ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે જુદા જુદા ધંધા માટે મહેનતાણું જુદું જુદું હોય છે. વળી હિંદમાં એક માણસ કલેક્ટર હોય અને બીજો ઇંગ્લંડમાં હોય તે બેના પગારમાં ઘણો તફાવત હશે. એક જ ધંધો કરનાર બે સુથારને પણ સરખું મહેનતાણું નથી મળતું. કારણ કે તેમનું કામ સરખું થતું નથી અથવા સરખું સારું થતું નથી કે તેમની શાખ સરખી હોતી નથી વગેરે.

આ ઉપરથી આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે, મહેનતાણું બધે એકસરખું નથી હોતું, અને તેના દર પણ કાયમને માટે નક્કી નથી હોતા.

હવે આપણે મહેનતાણું કેવી રીતે નક્કી થાય છે તે જોઈએ. બજારમાં મૂલ્ય જે સિદ્ધાંતો અનુસાર નક્કી થાય છે તે જ સિદ્ધાંતો અનુસાર મહેનતાણું નક્કી થાય છે. જેમ માંગ વધારે અને છત ઓછી, તેમ મહેનતાણું વધારે, અને માંગ થોડી અને છત વધારે તેમ મહેનતાણું ઓછું મળે છે. જુદા જુદા ધંધામાં, જુદા જુદા સમયે અને જુદા જુદા દેશમાં મહેનતાણું જુદું જુદું હોય છે તે આ જ કારણે. તેમાં છેવટનો દર નક્કી કરવામાં મૂલ્યનો વિચાર કરતી વખતે બતાવ્યા પ્રમાણે કિનારા ઉપરના માણસો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ સુથાર કારખાનું ચલાવતો હોય તો એક વધુ માણસ લેવાથી ઉત્પાદનમાં કેટલો વધારો થશે તેનો ખ્યાલ કરીને તેને મહેનતાણું આપશે. તે જ પ્રમાણે કોઈ છાપખાનામાં નવો કારીગર લેવાનો હોય તો તેને લેવાથી કેટલું વધારે કામ ઊતરશે તેનો ખ્યાલ કરીને તેને મહેનતાણું આપવામાં આવશે. જો નવા માણસને લેવાથી બે રૂપિયાનું વધારે કામ થતું હોય તો તેને બે રૂપિયા સુધી મજૂરી આપશે. જો તેવા કારીગરો વધુ હશે તો ઓછું આપવાનો પ્રયત્ન પણ થશે. અને તે ઉપરથી તે કોટિના બીજા કારીગરોનું મહેનતાણું પણ ગોઠવાશે.

આ રીતે ઉત્પાદનના પાયા ઉપર મહેનતાણું ગોઠવાય છે. એ કારણે, એક જ ધંધામાં પણ મજૂરીના દર જુદા જુદા હોય છે. દરેકની આવડત અને ઉત્પાદન શક્તિ ઓછીવત્તી હોય છે. એટલે તે પ્રમાણે મહેનતાણાના દરમાં પણ ફેર હોય છે. કલાકમાં બે પાનાં ટાઇપ કરનાર અને કલાકમાં ચાર પાનાં ટાઇપ કરનારના મહેનતાણાના દર સરખા ન જ હોઈ શકે.

આ ઉપરાંત મહેનતાણાની કેટલીક વિશેષતાઓ હોય છે તે આપણે જોઈએ.

૫

મહેનતાણાની વિશેષતાઓ

(क) મુદતબંધી અને (ख) ઊધડું કામ.

मुदतबंधी काम: કોઈ પણ માણસને અમુક મુદત સુધીનું વેતન નક્કી કરીને રાખવામાં આવે તેને મુદતબંધી કામ કહે છે. દા. ત. એક ખેતરમાં કામ કરવા જનાર મજૂરને સવારમાં અમુક મજૂરી આપવાનું નક્કી કરી આખા દિવસ માટે કામે લઈ જાય, એટલે દિવસ પૂરો થાય ત્યારે તેને નક્કી કરેલ મજૂરી આપવાની રહે છે. કામ કેટલું કર્યું તે ઉપર આધાર રખાતો નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ ખેડૂતે ચાકર (આખા વરસ માટે) રાખ્યો હોય, તો તેને વરસ પૂરું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય ત્યારે પગાર આપે. તે જ પ્રમાણે મિલમજૂરને મહિનો પૂરો થયે પગાર મળે. તે બધાં મુદતબંધી કામ કહેવાય.

ઊધડું કામ: કામ કરનારને વખત પ્રમાણે મજૂરી ન આપતાં, અમુક કામ કરી આપે અને તેને અમુક મજૂરી આપવામાં આવે તે. દા. ત. દરજી પાસે એક કોટ સિવડાવીને તેને ૩ કે ૫ રૂપિયા આપી દઈએ તે. તેમાં તેણે કેટલો વખત કામ કર્યું તે જોવાતું નથી. સુથારની પાસે ખુરસી બનાવડાવીને તેને અમુક મજૂરી આપી દઈએ કે એક બેડું પાણી ભરાવીને ભોઈને પૈસો આપીએ, તે બધું આમાં ગણાવી શકાય.

મુદતબંધી કામ અને ઊધડું કામ એ બંનેમાં મજૂરીનો દર ખરી રીતે ઓછોવત્તો નથી હોતો. વખત અને કામ એ બંનેની મર્યાદા જોઈને જ તે નક્કી થાય છે. પણ મુદતબંધી કામમાં માણસ (મજૂર) વખત ગુમાવતો ધીમે ધીમે કામ કરે છે. જ્યારે ઊધડા કામમાં મજૂર કેમ કરીને કામ જલદી પૂરું થઈ જાય અને પોતે જતો રહે એમ ઇચ્છે છે. કામ સારું થાય છે કે નહીં તેનો વિચાર નથી કરતો. જલદી જલદી જેમ તેમ કરીને કામ પૂરું કરી નાખે છે અને કામ બગાડે છે, તે કામમાં ખેંચાઈ મરે છે ને કામમાં લુચ્ચાઈ કરે છે. દા. ત. ખેતરમાં ગોડ કરવાનો હોય અને ઊધડું આપીએ તો મજૂર ઉપર ઉપરથી ઘાસ ખોદશે, નાનું નાનું પડયું મૂકશે. બરોબર એ ઘાસને ભેગું કરીને બહાર નહીં કાઢી નાખે. અંદર ને અંદર વેરીને પહોળું કરી નાંખશે. તે કારણે એ ઘાસ પાછું ચોંટી જાય અને સાફ થાય નહીં વગેરે પરિણામ આવે. જ્યારે મુદતબંધી કામ હશે તો તે ધીમે ધીમે ખોદશે. થોડુંક ખોદશે અને પાણી પીવા જશે. પાછો થોડું ખોદીને બીડી પીવા જશે. બીડી કે પાણી પી રહ્યા પછી અમુક વખત સુધી બેસી રહેશે. આ પ્રમાણે બંને કામમાં ઢીલ કે બગાડ તો થવાનાં. પણ અમુક કામો મુદતબંધી સારાં અને અમુક ઊધડાં સારાં થાય. ખોદવાનું કે માટી પૂરવાનું કામ હોય તેમાં અમુક ફૂટ લાંબું, પહોળું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊંડું વગેરે માપીને જ પૈસા આપવાના હોય તો. તેવું કામ ઊધડું અપાય તો વાંધો ન આવે. તે જ પ્રમાણે સળંગ ચણવાનું કામ પણ માપથી આપી શકાય છે. પણ એટલું છે કે તે ઉતાવળ કરીને કામ બગાડશે. એટલે તે પૂરેપૂરું જોઈએ તેવું કરશે નહીં. કેટલાંક કામો રોજથી આપવાં જોઈએ; જેમ કે પ્લાસ્ટર કરવાનું. ટૂંકામાં જેમાં એકસરખું કામ કરવાનું હોય અને જેમાં ઝીણવટની જરૂર ન હોય તેવાં કામ ઊધડાં આપવાથી વાંધો ન આવે. પણ જેમાં કળાની અને ઝીણવટની જરૂર હોય તેવાં કામ ઊધડાં સારાં ન થાય. કેટલાક પ્રામાણિક કારીગરો ઊધડું અગર રોજથી, બંને રીતે સરખું કામ કરે છે, પણ એવા માણસો અપવાદરૂપ હોય છે. સામાન્ય રીતે માણસો ઉપર બતાવ્યા મુજબ વર્તે છે.

ચૂકવાતો પગાર અને ખરો પગાર

ચૂકવાતો પગાર: માણસને જે રોકડ નક્કી કરેલ રૂપિયા મુદત થયે મળે તે.

ખરો પગાર: ચૂકવાતા પગાર ઉપરાંત જે સગવડો અથવા બીજી રીતે પૈસા મળતા હોય તે બધું ભેગું ગણતાં જે પગાર થાય તે. તેને માટે એ ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે: શેઠ સૂવા બેસવાની સગવડો ઘર વગેરે આપે તે; જુદી જુદી જાતની કેટલીક વસ્તુઓ સોંઘી અને કેટલીક મફત મળતી હોય તે; રહેણીકરણીનું ધોરણ જુદી જાતનું હોય તે. આ ઉપરાંત કેટલોક ખર્ચ વધી જાય કે ઘટી જાય વગેરે ખ્યાલમાં લેવું જોઈએ. દા. ત. એક શેઠ હોય તે મજૂરને પોતાને ત્યાં રાખે છે. કપડાં, ખાવાનું બધું આપે છે, અને તે ઉપરાંત રૂ. ૧૦ પગારના આપે છે. જ્યારે બીજા માણસને બીજી જગ્યાએ ઉપરની સગવડો ન મળતી હોય, પણ પગાર ૩૦ રૂપિયા મળતો હોય તો આપણે એમ નહીં કહી શકીએ કે, બીજાને વધારે મળે છે. અલબત્ત ચૂકવાતો પગાર વધુ છે, પણ ખરો પગાર ઓછો છે. તે જુદો રહેશે તો ઘરનું ભાડું, ખાવાનું, કપડાંનું વગેરે ખર્ચ કરવું પડશે. એ રીતે રૂ. ૩૦માંથી તેને કાંઈ જ બચશે નહીં. ત્યારે પેલાને તો ૧૦ રૂપિયા ચોખ્ખા પડી રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેથી તેનો ખરો પગાર ગણીએ તો તે વધારે છે. આમ કોઈ જગ્યાએ ચૂકવાતો પગાર ઓછો હોય પણ સાથે સાથે તેને કેટલીક વસ્તુઓ મફત મળતી હોય અથવા સસ્તી મળતી હોય, તથા રહેણીકરણી જુદી જાતની હોય તો ખર્ચ ઓછો થાય. એટલે તેનો ખરો પગાર ઓછો નહીં થાય. વળી જ્યાં આગળ પગાર વધારે મળતો હોય, પણ અમુક રૂપિયા કોઈ ને કોઈ રૂપમાં દાન, દક્ષિણા કે લાંચ તરીકે પાછા આપવા પડતા હોય તો, ચૂકવાતા પગાર કરતાં ખરો પગાર ઓછો પણ થાય. આ રીતે કેટલાક લોકોનો ખરો પગાર, ચૂકવાતા પગાર કરતાં ઓછો કે વત્તો હોય છે.

પુરુષ–સ્ત્રીના પગાર

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોના પગાર વધુ હોય છે. તેનાં કારણ સ્પષ્ટ છે. જે બળવાન હોય તે સામાન્ય રીતે વધારે કામ કરે અને નબળું હોય તે ઓછું કામ કરે. જે વધારે કામ કરે તેને મજૂરી વધારે મળે અને ઓછું કામ કરે તેને મજૂરી ઓછી મળે.

પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. એટલે જેમાં અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર પડતી હોય તેવાં કામો અભણ સ્ત્રીઓ ન કરી શકે; અને અભણ સ્ત્રીઓ સારું કામ ન આપી શકે તેને લીધે તેમને મજૂરી ઓછી મળે.

આ ઉપરાંત સ્ત્રી અમુક અમુક વખતે કામ કરી શકશે નહીં: પ્રસૂતિ જેવા પ્રસંગોએ સ્ત્રીથી સતત અને નિયમિત કામ નહીં થઈ શકે. આ વખતે તેમને ચાલુ પગારે રજા આપવી પડશે. એટલે સ્ત્રી આ દિવસોમાં કામ નહીં કરે તેનો વિચાર કરીને જ મજૂરી નક્કી થશે.

સ્ત્રીઓ બધાં કામ કરી શકશે નહીં. દા. ત. મિલમાં ભારે સામાન સ્થળાંતર કરવાનો હોય તો તે કરી નહીં શકે. આથી નિશાળો, ઑફિસો, તાર ટપાલ વગેરે ખાતાંઓમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકંદરે જોતાં જેમાં પુરુષ વિશેષ કામ આપી શકે તેવી સ્થિતિ ન હોય, તેમાં બન્નેના પગાર વચ્ચે ફેર રહેવા કારણ નથી. કેટલાંક કામ સ્ત્રીઓ વધારે સારી રીતે કરી શકે છે. તેમાં તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને વધારે પસંદગી મળે અને પગાર પણ વધારે મળે. એટલે જે કામ માટે જેનો ઉપયોગ, તેવો તેનો પગાર.

૬

કાળબળની જુદી જુદી આવક ઉપર અસર

જેમ જેમ વખત જતો જાય તેમ તેમ વ્યાજ અને નફો ઓછો થતો જાય; સાંથ, મજૂરી અને કરવેરો વધે.

व्याज : મૂડીની છત અછત અને તેના ઉપયોગ ઉપર વ્યાજના દરનો આધાર રહેલો છે તે આગળ બતાવ્યું છે. મૂડીના ઉપયોગથી દેશમાં ધીમે ધીમે તેને વાપરવાના રસ્તા ઊભા થાય છે અને તેમાંથી વધારે મૂડી ઊભી થાય છે. પરિણામે મૂડી વધે અને વ્યાજના દર ઓછા થાય છે.

नफो : વ્યાજ ઓછું થતું જાય તેમ નફો પણ ઓછો થતો જાય છે. મૂડી વધે એટલે તેનો ઉપયોગ કરનાર પણ વધે છે. અને હરીફાઈ વધારે થાય એટલે માલ સસ્તો આપવો પડે. દા. ત. શરૂઆતમાં મિલ કાઢવાથી નફો વધારે થતો હોય. પછી ધીમે ધીમે બજારમાં ઓછા વ્યાજે મૂડી મળે, એટલે બીજો કોઈ માણસ મિલ ઊભી કરે. એ વચ્ચે હરીફાઈ થાય, એટલે માલ ઓછા ભાવથી વેચાય. પરિણામે નફો ઓછો થતો જાય.

सांथ : દિન પ્રતિદિન જમીનની આજુબાજુ સગવડો વધતી જશે, એટલે બાહ્ય કારણોથી તેની સાંથ વધશે. વસ્તી વધશે અને જમીનની તાણ પડશે એટલે પણ સાંથ વધશે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે સાંથ ઉપર અસર થવાની: (૧) શહેરો અને વાહનવ્યવહારની સગવડો વધવાથી, (૨) જમીનમાં સુધારાવધારા થવાથી, (૩) વસ્તી વધવાથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મજૂરી : દિવસે દિવસે ઉદ્યોગો વધશે અને મૂડી વધશે. મૂડી વધવાથી તેને વાપરવાના નવા રસ્તા નીકળશે. એટલે વધારે માણસોની જરૂર પડશે, અને હરીફાઈ થવાથી મજૂરીના દર વધશે. વધારે મજૂરોની જરૂર ન પડે તોપણ, મજૂરો સંગઠિત થઈને માલિકના નફામાંથી વધારે હિસ્સો પડાવશે અને મજૂરીના દર વધશે. મજૂરો પોતે સત્તાધારી થઈ બેસે તો તેમને વધારે મળશે જ.

કરવેરો : સરકારને કરવાનાં કામ હંમેશાં વધતાં જ જાય છે. એટલે નવા જમાનામાં કરવેરા વધારે પડવાના એ દેખાતું છે. તેનો લાભ સીધી કે આડકતરી રીતે કર ભરનારને જ મળશે એ જુદો સવાલ છે. કરનો બોજો વધતો રહેવાનો અને વેપારઉદ્યોગ વધવાથી સરકારની આવક પણ વધવાની.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ આઠમું

સરકારી આવક-ખર્ચ

૧

સરકારી ખર્ચનો હેતુ

કેટલાંક કામો એવાં છે, કે જે દરેક માણસ સ્વતંત્ર રીતે કરે કે કરાવે તો ખર્ચ ખૂબ વધી જાય. તેથી ઓછા ખર્ચમાં કામ કરવાના હેતુથી સમસ્ત પ્રજા તરફથી તે કામો સરકાર કરે છે. દા. ત. કેળવણી. બધા માણસો સ્વતંત્ર શિક્ષક રાખીને છોકરાંને ભણાવે તો ખર્ચ પોષાય નહીં. તેથી બધા વતી સરકાર ગોઠવણ કરી લે અને ખર્ચ માટે પ્રજા પાસેથી કર લે. પણ તેનો પૂરેપૂરો પ્રજાને લાભ મળે તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. વળી તે કામ સમૂહગત થાય એટલે થોડા પૈસામાં વધારે લાભ મળવો જોઈએ. આ જ ધોરણ રાજ્યનાં બધાં કામોને લાગુ પડે છે. સરકારનો ગુણ સૂર્યના જેવો હોવો જોઈએ. તે જેટલું લે તેના કરતાં વધારે પાછું આપે; જેમ કે સૂર્ય પાણી ચૂસે છે અને વરસાદ રૂપે વરસીને અનેક ગણો ફાયદો કરી આપે છે. તદનુસાર રાજ્યનો કર લેવાનો અથવા આવક કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રજાને વધારેમાં વધારે લાભ આપવાનો હોવો જોઈએ.

વ્યક્તિ અને સરકારનાં આવક-ખર્ચમાં તફાવત

વ્યક્તિ અને સરકારનાં આવક-ખર્ચમાં મોટામાં મોટો ફેર એ છે કે, વ્યક્તિને પોતાની આવક કેટલી છે તે જોઈને પછી ખર્ચ કરવાનું હોય છે; અને આવકના પ્રમાણમાં જ ખર્ચ કરવું પડે છે. વ્યક્તિને આવક અનુસાર ખર્ચની મર્યાદા રાખવી પડે છે. જ્યારે સરકાર પહેલાં કેટલું ખર્ચ કરવું તે નક્કી કરે છે અને પછીથી તે પ્રમાણે આવક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાનું વિચારે છે. પ્રજાની કર ભરવાની શક્તિની દૃષ્ટિએ સરકારને પણ થોડેઘણે અંશે વ્યક્તિનો નિયમ લાગુ પડે છે. પણ સરકાર વધારે આવક કરવા માટે પ્રજા ઉપર કર નાખી શકે છે એટલે અંશે તેનું ખર્ચ જુદું પડે છે. વ્યક્તિ ગમે ત્યારે પોતાની આવક વધારી શકશે નહીં. સરકાર પણ ગમે તેટલી હદ સુધી કર વધારી શકે નહીં. પણ તેની મર્યાદા વ્યક્તિના કરતાં જુદી જાતની છે. જો સરકારની જેમ વ્યક્તિ પોતાની આવક વધારી શકે તો બંનેનાં આવક-ખર્ચમાં ફેર રહે નહીં.

૨

સરકારી ખર્ચનું વર્ગીકરણ

સરકાર જે ખર્ચ કરે છે તે ચાર પ્રકારમાં વહેંચી શકાય: (૧) સર્વસામાન્ય ખર્ચ, (૨) વર્ગગત ખર્ચ, (૩) વ્યક્તિગત ખર્ચ, (૪) પસંદગીનું ખર્ચ.

सर्वसामान्य खर्च આ ખર્ચનો લાભ બધા પ્રજાજનોને મળે છે. આવાં ખર્ચ દરેક માણસ કરી શકતો નથી. તેથી રાષ્ટ્ર પોતે જ તે ઉપાડે છે. જેમ કે રસ્તા, પુસ્તકાલય, કેળવણી. આનો લાભ આખી પ્રજા ઉઠાવે છે. રક્ષણ જેવું કામ જો રાષ્ટ્ર ન ઉપાડે અને દરેક માણસને કરવું પડે તો તે ખૂબ મોંઘું પડે. સ્વતંત્ર ચોકીદારનું ખર્ચ વ્યક્તિને બહુ ભારે પડે. આવાં કામો સમસ્ત પ્રજા માટે રાષ્ટ્ર તરફથી થાય તે જ યોગ્ય છે.

એ જ પ્રમાણે પુસ્તકાલયોનું પણ છે. દરેક માણસ પોતાનું પુસ્તકાલય રાખે તો તેને બધી ચોપડીઓનું તેમ જ તેની વ્યવસ્થા માટે રાખેલા માણસ તથા મકાન વગેરેનું ખર્ચ ભારે પડે. માટે રાષ્ટ્ર સાર્વજનિક પુસ્તકાલય કરે તે સારું છે. જોકે રાષ્ટ્ર કોઈ પણ ખર્ચ પોતાની પ્રજા પાસેથી કરવેરા રૂપે પૈસા લઈને જ કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्गगत खर्च : આ ખર્ચ અમુક વર્ગ પાછળ કરવામાં આવે છે અને એનો લાભ જુદી રીતે સમસ્ત પ્રજાને મળે છે.

આંધળાં, ગાંડાં, લૂલાં, કોઢિયાં, રક્તપીતિયાં વગેરે માણસો કે જેનો એક વર્ગ જ છે તેમને માટે રાષ્ટ્ર ઇસ્પિતાલો, સદાવ્રતો વગેરે દ્વારા ખર્ચ કરે છે. આવા લોકો માટે વ્યવસ્થા કરવી એ રાષ્ટ્રની ફરજ છે.

જે લોકો કોઢ, રક્તપિત જેવા ચેપી રોગોથી પીડાતા હોય, તેઓને જો ઇસ્પિતાલમાં રાખી તેમની દવા કરાવવામાં ન આવે તો, તેમનો ચેપ બીજાને લાગે અને તેટલા પ્રમાણમાં બીજી પ્રજાને નુકસાન થાય. માટે રાષ્ટ્રે આ લોકો માટે કંઈ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

ગાંડાં માણસોને ભાન ઓછું હોય છે. એટલે તેઓ બગાડ વધારે કરે. વળી તેને સાચવવા ખાસ માણસ રોકવો પડે. એટલા માટે રાષ્ટ્ર તેવા લોકો માટે ઇસ્પિતાલો બંધાવી ત્યાં રાખી તેમની પાસે કરાવી શકાય એવું કામ કરાવે છે.

व्यक्तिगत खर्च : આ ખર્ચનો લાભ બધા નથી લેતા. પણ જે તે વસ્તુ ભોગવે તેને તેનો લાભ મળે. તેના બદલામાં તે માણસે અમુક ફી પણ આપવી પડે છે.

જેમ કે અદાલતો. આનો લાભ બધા લોકો નથી ઉઠાવતા. પણ જે લોકો કોર્ટમાં કેસ કરે, તેઓ જ તેનો લાભ ઉઠાવે છે. આના ખર્ચનો ભાર લાભ લેનાર વ્યક્તિ કે વર્ગ, અગર પ્રજા અને તે વર્ગ બન્ને ઉઠાવે છે. રાષ્ટ્રમાં સુલેહ જાળવવાનું કામ રાષ્ટ્રનું છે, તેથી ફોજદારી કોર્ટનું ખર્ચ રાષ્ટ્ર ઉઠાવે છે. જ્યારે દીવાની કોર્ટનું ઘણું ખર્ચ પક્ષકારો ભોગવે છે. રાષ્ટ્રે પ્રજામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા તેમ જ ન્યાય સસ્તો અને સારો આપવા તેનું કેટલુંક ખર્ચ ભોગવવું પડે છે.

पसंदगीनुं खर्च : આ ખર્ચ એવી જાતનું છે કે તે કોઈ એક ભાગમાં ચોક્કસ રીતે મૂકી શકાતું નથી. પહેલા ત્રણે ભાગમાં તે ખર્ચ મૂકી શકાય છે. રાષ્ટ્ર રેલવે અગર કારખાનું ચલાવતું હોય અને તે ખર્ચ સર્વસામાન્ય હિત માટે કરે તો પહેલા પ્રકારમાં આવે; જો તે વર્ગિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાભ માટે થાય તો બીજામાં અને અદાલતની માફક વ્યક્તિઓ માટે કરે તો ત્રીજા ભાગમાં આવશે. અને તેમાંથી આવક થાય તો ચોથા ભાગમાં ગણાશે. એટલે નહેરો, રેલવે જેવાં કામો આવક કરવાની દૃષ્ટિએ ચાલતાં હોય તો તે આમાં ગણાશે.

૩

કરનાં તત્ત્વો

આવાં અનેક પ્રકારનાં કામ કરવા માટે સામાન્ય રીતે સરકાર કરવેરા નાખે છે. તે કરવેરા કેવી રીતે નાખવા જોઈએ તે બાબતનાં મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે:

કરની સમતા: પ્રત્યેક દેશમાં પ્રજાજને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં પોતાની સરકારનું કાર્ય ચલાવવા માટે કર આપવો જોઈએ; અર્થાત્ સરકારના સુરક્ષિત છત્ર નીચે રહી, દરેક માણસ જે સગવડો ભોગવે છે, તેના બદલમાં તેણે કર આપવો જોઈએ. સરકારનું ખર્ચ એ એકાદ સંયુક્ત મિલકતની વ્યવસ્થા જેવું છે. તે મિલકતમાં જેનો જેટલો હિતસંબંધ હોય, તેટલું તેણે આપવું જરૂરનું ગણાય. કરના આ સિદ્ધાંતનું જો પાલન ન થાય તો કરમાં અસમતા આવે.

પરંતુ વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે, કે સમતા કેવી રીતે — શાને આધારે— ગણવી? આ સંબંધી અર્વાચીન કાળમાં ત્રણ ધોરણો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે: (૧) ત્યાગ, (૨) સામર્થ્ય, (૩) લાભ.

ત્યાગનું ધોરણ: દરેક માણસ સરકારને કર આપે છે. તેમાં તે થોડોઘણો આત્મત્યાગ કરે છે. આ ત્યાગ સર્વેએ સરખો કરવો જોઈએ. ત્યારે જ કરમાં સમતા આવી કહેવાય. અમુક રકમ સરકારને આપવા માટે શ્રીમંતને જેટલો આત્મત્યાગ કરવો પડે, તેના કરતાં ઘણો વધારે ત્યાગ ગરીબ મનુષ્યોને તેટલી જ રકમ આપતાં કરવો પડે. એટલે કર પેદાશના પ્રમાણમાં વધવો જોઈએ; એટલું જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહીં પણ મનુષ્યને ખાસ જરૂરિયાત પૂરતી જેટલી આવક જોઈએ, તેટલી આવક કરની આંકણીમાં ન લેવી જોઈએ. આ જ મુદ્દાસર ઘણે ભાગે બધે ઠેકાણે પેદાશ પર કર નાખવામાં અમુક મર્યાદા રાખવામાં આવે છે. અમુક હદ સુધીની પેદાશ જેની હોય, તેને એ કરમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવે છે. તેમ જ વધુ પેદાશ હોય તો કરનો દર પણ વધુ હોય છે. એટલે અમુક આવક કરતાં વધુ આવક હોય તો તે પર કરનો દર વધારે રાખેલો હોય છે. આ જ મુદ્દાસર સુધરેલા દેશોમાં જિંદગીની જરૂરી એવી વસ્તુઓ પર કર નાખવો ગેરવાજબી મનાય છે. કારણ જિંદગીની જરૂરિયાત ગરીબ તથા શ્રીમંતોની એકસરખી જ હોય છે, એટલે તે ઉપર ગરીબ અને શ્રીમંતને કર સરખા જ આપવા પડે છે. એ પદ્ધતિમાં ગરીબ અને શ્રીમંતોનો ત્યાગ સરખો રહેતો નથી. પણ કયો કર ભરવામાં કઈ વ્યક્તિને કેટલો ત્યાગ કરવો પડે છે એ નક્કી કરવું ઘણું કઠણ છે, કારણ ત્યાગ એ માનસિક બાબત છે. તેથી આ ધોરણમાં કાંઈ તથ્યાંશ હોય તોપણ સમતાની દૃષ્ટિએ બીજી રીતે વિચાર કરી લેવો આવશ્યક છે.

સામર્થ્યનું ધોરણ : આ પદ્ધતિમાં માણસે કરેલી પેદાશ ઉપરથી તેની કર ભરવાની યોગ્યતા ઠરાવવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ પ્રમાણે આવક ઉપરથી કરની રકમ નક્કી થાય, એટલે તે ત્યાગના ધોરણ પ્રમાણે જ થયું. જેની આવક વધારે તેની કર ભરવાની શક્તિ પણ વધારે એ સ્પષ્ટ જ છે. માટે આવક જેમ વધે તેમ કરની રકમ વધવી જોઈએ. અને અમુક આવક તો કરની આંકણીમાંથી મુક્ત થવી જોઈએ, એ પ્રમાણે આ ધોરણમાં પણ થાય. એ રીતે જોતાં, ત્યાગ અને સામર્થ્યનું ધોરણ એ પરસ્પર સંલગ્ન છે. પહેલું મનુષ્યની અંતઃસ્થિતિ એટલે કે મનનો વિચાર કરે છે; બીજું તેની બાહ્ય સ્થિતિ એટલે આવકનો વિચાર કરે છે. પહેલું કર ભરવામાં કેટલો ત્રાસ, કેટલો સ્વાર્થત્યાગ, કેટલો ઘસારો વેઠવો પડશે એવી માનસિક બાબતોનો વિચાર કરે છે; ત્યારે બીજું મનુષ્યની પાસે કર ભરવા માટે કેટલો પૈસો છે અથવા તેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલી આવક છે તેનો વિચાર કરે છે. બન્નેમાં સત્યનો અંશ છે, તોપણ સામર્થ્યનું ધોરણ વધારે વહેવારૂ છે. કારણ મનુષ્યનો આત્મત્યાગ શોધી કાઢવા કરતાં, મનુષ્યની વાર્ષિક આવક કેટલી છે એ શોધી કાઢવું વધારે સહેલું છે. છતાં આ ધોરણ બધે લાગુ કરવાથી પૂર્ણ સમતા સધાશે એવું કંઈ નથી. દા. ત., બે માણસોની આવક બરાબર સરખી હોય; પરંતુ એક કુટુંબ વિનાનો હોય, અને બીજો કુટુંબકબીલાવાળો હોય તો બન્નેનું કર ભરવાનું સામર્થ્ય સરખું ન જ ગણાય એ સ્પષ્ટ છે.*

લાભનું ધોરણ : સરકારને લીધે પોતાને જેટલો લાભ થાય તેટલો કર દરેકે સરકારને આપવો જોઈએ એ આ ધોરણનું તત્ત્વ છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રીમંત કરતાં ગરીબ લોકોને વધારે ફાયદો થાય છે, તેથી તેમણે શ્રીમંત કરતાં વધારે કર ભરવો જોઈએ એમ થયું. પરંતુ કેટલાક લોક આ તત્ત્વ ઉપરથી ઊલટું જ અનુમાન કાઢે છે. તેમની માન્યતા એવી છે કે, ખરી રીતે જોતાં શ્રીમંતોને સરકારથી વધારે લાભ થાય છે. કારણ કે તેમની માલમિલકત ઘણી વધારે હોય છે, અને તે લોકો જાનનું મહત્ત્વ પણ વધારે ગણે છે. આ બન્ને વસ્તુઓનું સંરક્ષણ સરકાર વધારે કરે છે, અને તેથી સરકારથી શ્રીમંતને વધારે લાભ થાય છે. તેટલા માટે શ્રીમંતોએ ગરીબ લોક કરતાં વધારે કર ભરવો જોઈએ. આ ઉપરથી આ તત્ત્વમાં તથ્યાંશ છે એમ કહી શકાય. આ જ મુદ્દાસર સરકાર પોતાનાં કેટલાંક કામ બદલ ફી લે છે. કારણ આ કામોથી પ્રત્યક્ષ લાભ કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને થાય છે. જે કામનો લાભ સમસ્ત પ્રજાને થાય છે, તે સંબંધી ખર્ચ માટે સરકાર કર લે છે. પરંતુ દરેક મનુષ્યને સરકારનાં કામથી કેટલો લાભ થાય છે તે દરેક બાબતમાં માપવું કઠણ છે. તેથી આ ધોરણ પૂરતું વહેવારૂ નથી.

---

* સરખાવો – 'પ્રજાની આવક અને તેનું ખર્ચ જોઈને રાજાએ તેઓના ઉપર કરનો બોજો નાખવો.' (મહાભારત – શાંતિપર્વ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પ્રમાણે સમતાની કસોટી સંબંધી ઉપરનાં ત્રણ ધોરણ બતાવવામાં આવ્યાં છે. આ પૈકી અમુક જ ધોરણ સાવ સાચું છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. દરેકમાં સત્યનો થોડોઘણો અંશ છે. વ્યાવહારિક રીતે જોતાં સામર્થ્યનું ધોરણ બધા કરતાં સારું છે, કારણ સામર્થ્યની કસોટી ઘણે અંશે દશ્ય અને સહેલાઈથી લાગુ કરી શકાય એવી છે. આથી સુધરેલા દેશોમાં આ તત્ત્વનો આધાર ઘણે ભાગે લેવામાં આવે છે.

करनी निश्चितता : "કર ભરવાનો વખત, કર ભરવાની રીત, કરની રકમ, આ સર્વ વાત કર ભરનારને અને બીજા દરેક માણસને સ્પષ્ટપણે અને ચોક્કસ રીતે જણાવેલી હોવી જોઈએ." આ તત્ત્વ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આનું રહસ્ય કરની નિશ્ચિતતામાં અને તેની પ્રસિદ્ધિમાં સમાયેલું છે. અમુક કર આપવાનો છે, એ કર ભરનારને ચોક્કસ ખબર હોવાથી, સરકારી અમલદારો જોરજુલમ કરી શકતા નથી. આ તત્ત્વ પ્રમાણે કિંમત પર ઠરાવવામાં આવતી આયાત-જકાત અનિશ્ચિત કહેવાય. આયાત કરનાર વેપારીને કેટલી જકાત ભરવી પડશે એની ખબર ન હોવાથી, એ વેપારી જકાતખાતાના અમલદારના પંજામાં પડે છે અને તેમાંથી લાંચરુશવતનું કારણ ઉત્પન્ન થાય છે. જમીન પર દર વરસની ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં નક્કી કરેલ કર પ્રજાને ઘણો ત્રાસદાયક થઈ પડે છે. આનું કારણ, તે પદ્ધતિમાં આ તત્ત્વનું પાલન થતું નથી એ છે. ફ્રાન્સમાં ઈ. સ. ૧૭૮૯ની રાજ્યક્રાંતિ પહેલાં ત્યાં જમીન પર કર દર વરસે બદલાતો હતો અને અનિશ્ચિત હતો. આને લીધે અમલદારોને ખેડૂત પર જુલમ કરવાની તક બહુ મળતી હતી.

कर भरवानी सगवड : "કર ભરવાની જ્યારે સગવડ હોય તે વખતે અને તેવી રીતે કર વસૂલ કરવો જોઈએ." આ તત્ત્વ પ્રમાણે પ્રજાને સગવડકારક થાય એવી રીતે કર વસૂલ કરવાની પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. તેથી કરમાંથી ઉત્પન્ન વિશેષ આવે છે. આ તત્ત્વ પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રત્યક્ષ કર કરતાં પરોક્ષ કર વધારે સગવડકારક છે એમ ઠરે છે. અને તેથી સુધરેલી સરકારનું આવા કર તરફ વિશેષ વલણ દેખાય છે. આવો કર એકદમ સામટો આપવો પડતો નથી. પણ ઘણા જ નાના હપતાથી અને પદાર્થોની કિંમતના એક ભાગ તરીકે, ન દેખાય એવી રીતે આપવામાં આવે છે. કર લેવાની આ રીત સગવડના તત્ત્વને અનુસરીને સ્વીકારવામાં આવી છે એ ઉઘાડું છે.

करमां करकसर : "પ્રત્યેક કરની એવી યોજના હોવી જોઈએ, કે જેથી લોકોના ખીસામાંથી નીકળેલી રકમમાં સરકારની તિજોરીમાં પહોંચતાં સુધીમાં ઓછામાં ઓછો ઘટાડો થાય." અર્થાત્ કર વસૂલ કરવાના ખર્ચમાં બને તેટલી કરકસર કરવી જોઈએ. કારણ કરનો ઉદ્દેશ સરકારને પેદાશ કરવાનો હોય છે. હવે કર વસૂલ કરવામાં ઘણું ખર્ચ થઈ જતું હોય તો લોકોના ખીસામાંથી પૈસા ખૂબ જાય અને તે પ્રમાણમાં સરકારની તિજોરીમાં રકમ ઓછી આવે. આ દૃષ્ટિએ કેટલાક કર ઘણા ખર્ચાળ હોવાથી ખરાબ ગણવામાં આવે છે. દા. ત., સાઇકલ પર કર વસૂલ કરવાનું ખર્ચ વધારે લાગે છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન બરાબર નથી થતું.

करनुं उत्पादकपणुं : સરકારને જોઈતી એકંદર રકમ ઘણા નાના નાના કરોમાંથી ઊભી કરવા કરતાં થોડાક મોટા કરોમાંથી પેદા કરવી એ તત્ત્વ કરકસરના તત્ત્વમાં રહેલું છે. કારણ આને લીધે કર વસૂલ કરવાનું ખર્ચ ઘણું ઓછું થાય છે. ૧૮૪૬ની સાલ પહેલાં ઇંગ્લંડમાં આયાત-જકાત ગૂંચવણભરેલી અને અનેક વસ્તુઓ પર હતી. પરંતુ કરની તથા જકાતની પદ્ધતિની આ ગૂંચવણ, અને વિવિધતા ત્યાંના મુત્સદ્દીઓએ કાઢી નાખી, અને તેને સરળ અને સાદું સ્વરૂપ આપ્યું.

करनी स्थितिस्थापकता : દેશમાં કરની પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે, "વધારે ખર્ચ માટે જરૂર પડ્યે નવો વેરો ન નાખતાં કરનું ઉત્પન્ન વધારીને નવું ખર્ચ કરી શકાય." આવક પરનો કર આવા પ્રકારનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. આ કર રૂપિયે અમુક પાઈ એ પ્રમાણે ઠરાવેલો હોય છે. હવે આવક વધારવાની જરૂર હોય તો આ દર વધારવાથી બધું પતી જાય છે. આ રીતે વસૂલ કરવાનું ખર્ચ ન વધારતાં કરનો દર વધારવાથી કરની આવક એક ગોદાથી વધારી શકાય છે. છેવટે કરની એકંદર પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે, સરકારની વધતી જતી જરૂરિયાત સાથે જ કરનું ઉત્પન્ન આપોઆપ વધતું જાય. પરોક્ષ કરમાં આ ગુણ સમાયેલો છે. લોકોને માલની જરૂર વધતાં આ પ્રકારના કરની પેદાશ પણ વધતી જાય છે.

ઉપરનાં બધાં તત્ત્વોમાંથી કોઈ એક તત્ત્વને આધારે વિચાર ન કરતાં, સમગ્રપણે વિચાર કરીને કરની ગોઠવણી કરવી જોઈએ.

૪

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કર

સરકાર પ્રજા પર જે કર નાખે છે તે બે પ્રકારના હોય છે: (૧) પ્રત્યક્ષ કર, (૨) પરોક્ષ કર. જે કરમાં કર આપનાર અને જેના ઉપર કરનો બોજો પડે તે અથવા કર સહન કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય તેને પ્રત્યક્ષ કર, અને જે કરમાં કર આપનાર અને કર સહન કરનાર વ્યક્તિ જુદી જુદી હોય તેને પરોક્ષ કર કહેવામાં આવે છે. જમીનમહેસૂલ, આવકવેરો, માલમિલકત પરનો કર, ઘરવેરો, કોઈ વિશિષ્ટ વર્ગ ઉપર નાખેલો કર, વિશિષ્ટ ધંધા પરનો કર, એ સર્વનો પ્રત્યક્ષ કરમાં સમાવેશ થાય છે. આ કર જેમની પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવે છે, તેમના ઉપર જ તેનો બોજો પડે છે, અથવા તેમ કરવાનો કર નાખનારનો ઇરાદો હોય છે. આયાત અને નિકાસની જકાત અથવા અન્તર્જકાત એ સર્વ પરોક્ષ કરના વર્ગમાં ગણાશે. નિકાસ થતા માલ પરની જકાતને નિકાસ જકાત, આયાત થતા માલ પરની જકાતને આયાત જકાત અને દેશમાં જ ઉત્પન્ન થતા અને દેશમાં જ વપરાતા માલ પરની જકાતને અન્તર્જકાત કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ જકાત આયાત કરનાર વેપારી, નિકાસ કરનાર વેપારી અથવા કારખાનદાર કે જથાબંધ વેપારી પ્રથમ તો આપે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. પણ છેવટે તો જુદા જુદા પ્રકારનો માલ ખરીદ કરનાર ગ્રાહકો પર તેનો બોજો પડે છે; તેથી આવા કરને પરોક્ષ કર કહેવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખત અમુક કર પ્રત્યક્ષ છે કે પરોક્ષ એ કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. કારણ હરીફાઈમાં ઘણે ભાગે કરનો બોજો બીજા ઉપર નાખવાની પ્રવૃત્તિ ચોમેર ચાલુ હોય છે. તેથી પરિણામે કયો વર્ગ પોતાનો બોજો બીજા ઉપર નાખવામાં સફળ થશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. સફળતાનો આધાર જુદા જુદા વર્ગની સ્થિતિ અને સંજોગો પર રહે છે. દાખલા તરીકે ઘરવેરો એ પ્રત્યક્ષ કરમાં ગણવામાં આવે છે. પરંતુ ઘરવાળાનો પ્રયત્ન વેરાનો બોજો ભાડૂત ઉપર નાખવાનો હોય છે, અને ભાડું આપનાર તે બોજો પોતા ઉપર ન પડે તેવો પ્રયાસ કરે છે; તેમાં જે ફાવ્યો તે ખરો. એ રસાકસીમાં ઘર માટે ભાડૂતોની માગણી, નવાં ઘર બાંધવાની સગવડ, ઘર બાંધવા માટે જોઈતી મૂડીની જોગવાઈ વગેરે બાબતો ઉપર કરનો બોજો કોની ઉપર પડશે તેનો આધાર હોય છે.

કોઈ કહે છે કે, પ્રત્યક્ષ કરતાં પરોક્ષ કર સારો, ત્યારે કેટલાક માને છે કે પરોક્ષ કર કરતાં પ્રત્યક્ષ કર સારો.

પહેલો મત પ્રતિપાદન કરનારા એમ માને છે કે, પરોક્ષ કર વસૂલ કરવાનું સહેલું પડે છે. તે ઉપરાંત આવા કરો ભેગા કરવામાં સખતી ઘણી ઓછી કરવી પડે છે. નિદાન, તે લોકોની આંખ આગળ તરી આવતી નથી. કારણ આ કર પદાર્થોની વધારેલી કિંમતના રૂપમાં આપવામાં આવે છે. અને વિશેષમાં જો કર ન આપવો હોય તો કર નાખેલ માલ ન લેવાથી, પોતે કર આપવામાંથી મુક્ત થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ પરોક્ષ કર એ સરકારને અને પ્રજાને એમ બન્નેને સગવડકારક નીવડે છે એમ તેઓનું કહેવું છે. તેથી જે સરકારને પ્રત્યક્ષ કર નાખીને અમુક વર્ગની ઇતરાજી વહોરી લેવાની ઇચ્છા ન હોય, તે સરકાર આવા કર પસંદ કરે છે. બીજા મતવાળા એમ માને છે કે, બધા કરો જો પરોક્ષ જ પસંદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં આવે તો પરોક્ષ કરનો બોજો ખરી રીતે માલ ખરીદનાર ઉપર પડતો હોવાથી, ગરીબ લોકો ઉપર તેમની શક્તિ ઉપરાંત બોજો વધી પડે; અને કર આપી શકે એવા પૈસાદાર માણસો કરથી વિમુક્ત રહી જાય. તે ઉપરાંત હાલના વખતમાં મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગને લીધે અને મૂડીદારોના હાથમાં ઉદ્યોગનું તંત્ર હોવાને લીધે, પૈસાદાર અને ગરીબ એવા બે વર્ગ પડી ગયા છે. તેથી ગરીબ ઉપર કરનો બોજો નહીં નાખતાં, જો તે સશક્ત પૈસાદાર વર્ગ ઉપર નાખવામાં આવે તો, હાલની અસમતા અને ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે પ્રત્યક્ષ કરની પદ્ધતિ મદદગાર થઈ પડે. આ બન્ને પક્ષની દલીલો વિચારવા જેવી છે. એકંદરે જોતાં, કોઈ એક પ્રકારનો કર સારો એમ કહેવું બરાબર નથી. પ્રજાહિત ધ્યાનમાં લઈને, કુશળ નાણાશાસ્ત્રીએ બન્ને પ્રકારના કરનું યોગ્ય મિશ્રણ કરવું જોઈએ, જેથી કોઈ વર્ગ પર અયોગ્ય બોજો ન પડે.

૫

મહેસૂલની વસૂલાત કેવી રીતે કરવી જોઈએ?

મહેસૂલ ભરવાના સંબંધમાં, અનાજ અથવા પૈસામાં ગમે તેમાં મહેસૂલ ભરવાની ખેડૂતને છૂટ હોવી જોઈએ. અનાજમાં ભરવા ઇચ્છે તો અનાજમાં અને પૈસામાં ભરવા ઇચ્છે તો પૈસામાં ભરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. અને સરકારે, તેવી સગવડ આપવા માટે પહેલેથી અનાજના દર બહાર પાડવા જોઈએ. એટલે તે દર પ્રમાણે જેને અનાજમાં મહેસૂલ ભરવું હોય તે ભરી શકે.

અત્યારની પદ્ધતિ રોકડા પૈસા ભરવાની છે. તેને કારણે ખેડૂતોને ઘણું સહન કરવું પડે છે. ખેડૂતના ખેતરમાં પૈસા પાકતા નથી કે તે પૈસા લણીને સરકારને આપી શકે. તેના ખેતરમાં તો અનાજ પાકે છે. તેમાંથી તેને પૈસા કરવા પડે છે. એટલે કે, અનાજ વેચીને પૈસા કરવા પડે છે. અને પછીથી તે મહેસૂલ ભરે છે. આને લીધે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેડૂતને ઘણે ઓછે ભાવે પાક વેચી દેવો પડે છે. આમાં ખેડૂતને બે રીતે ગેરલાભ થાય છે: એક તો એ કે તે વખતે બધાને અનાજ પાક્યું હોય છે. માટે વેચનારા ઘણા હોવાથી ભાવ ઓછો મળે છે; અને બીજું એ કે મહેસૂલ ભરવા માટે તેને પૈસાની ગરજ હોય છે. એટલે બજાર કરતાં પણ ઓછા ભાવે અનાજ વેચી દેવાની તેને ફરજ પડે છે. આથી ખેડૂતને તેની સગવડ મુજબ પાકમાં અગર પૈસામાં મહેસૂલ ભરવાની સગવડ હોવી જોઈએ.

પરંતુ પાકનો અમુક ભાગ ઉઘરાવવાની પદ્ધતિ ઠીક નથી. ભાગ ઉઘરાવવામાં સરકારી નોકરોનું કામ ખૂબ વધી જાય અને દગો તથા લાંચનું પ્રમાણ પણ વધી જાય. આપણે એક દાખલો લઈએ. કોઈ ગામમાં પાક ઊભો હોય તે વખતે જોઈને ધારવાનું કે આ ખેતરમાં આટલો પાક થશે અને તે ખેતરના માલિકે તેનો ત્રીજો ભાગ આપવાનો. આ ધારણા ખોટી પડે તો ખેડૂતને નુકસાન જાય. આ રીતે બધાં ખેતરોમાં કડદો કરવા માટે સમય જોઈએ અને માણસો પણ રોકવા પડે. પોતાના ખેતરમાં થાય એવું હોય તેના કરતાં આંકણી અમલદાર ઓછું લખે તે માટે લોકો લાંચરુશવતો આપે, જમણ આપે, ભેટો આપે. આને કારણે કડદો કરનાર ઓછો અંદાજ કરે. આ રીતે અપ્રમાણિકતા વધે. અમલદારો સાથે ગામના કેટલાક મોટા માણસો ફરે, તેમને પણ પ્રજાએ ખુશ રાખવા જોઈએ, કારણ કે સલાહ આપનારા કહે તેમ અમલદારો કરે. જો કોઈ વિરોધી હોય તો તેના ખેતરમાં વધારે થવાનું છે એવો કડદો કરાવે. તેથી ખેડૂતને નુકસાન વેઠવું પડે. આ પ્રમાણે ખેડૂત તેમનાથી દબાયેલો જ રહે. આ કારણે આ યોજના સારી નથી. તેથી કરીને, મહેસૂલ લેવાની પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે મહેસૂલ નક્કી હોય, પણ પાક કે રોકડમાં ભરવાની છૂટ હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬

આપણી જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિઓ

આપણા દેશમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિઓ છે : (૧) જમીનદારી, (૨) મહાલવારી કે ગામવારી અને (૩) રૈયતવારી. મહેસૂલ વસૂલ કરવાના સંબંધમાં સરકારનો સંબંધ કોની સાથે છે એ દૃષ્ટિએ આ વિભાગો પાડેલા છે. જમીનદારી પદ્ધતિમાં જમીનદાર સરકારને મહેસૂલ ભરે છે અને ખેતી કરનાર ખેડૂતો જુદા હોય છે. આ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર પ્રદેશના કેટલાક ભાગમાં અને ઉત્તર મદ્રાસમાં છે. તે ઉપરાંત બીજા પ્રાન્તોમાં પણ થોડા પ્રમાણમાં છે. મહાલવારી કે ગામવારી પદ્ધતિમાં આખા ગામનું મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવે છે અને તે, ગામ સમસ્ત તરફથી ભરવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત ખેડૂતને સરકાર સાથે સીધો સંબંધ હોતો નથી. આ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ અને પંજાબમાં થોડે થોડે અંશે છે. રૈયતવારી પદ્ધતિમાં દરેક ખેડૂતને સરકાર સાથે સીધો સંબંધ હોય છે. તે પદ્ધતિ ખાસ કરીને મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં છે; પંજાબમાં પણ છે અને મધ્ય પ્રદેશમાં થોડા પ્રમાણમાં છે. આ રીતે કોઈ આખા પ્રાન્તમાં અમુક પદ્ધતિ ચાલતી હોય તેવું નથી. પરંતુ એકંદરે બંગાળ, બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ જમીનદારીનું ધામ ગણાય છે, પંજાબ મહાલવારી પદ્ધતિનું મુખ્ય મથક છે અને મુંબઈ અને મદ્રાસ રૈયતવારી પદ્ધતિ માટે જાણીતા છે. આખા દેશમાં થઈને કુલ ૫૧ ટકા જમીન રૈયતવારી ધોરણે છે અને બાકીની જમીનદારી અને મહાલવારી ધોરણે છે. રૈયતવારી પદ્ધતિ બધી મુદતબંધી હોય છે. એટલે કે ૧૫–૨૦ કે ૩૦ વરસ માટે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવે છે અને મુદત પૂરી થયે ફરી આંકણી કરવામાં આવે છે. જમીનદારી અને મહાલવારીમાં બે પ્રકાર હોય છે : કેટલોક ભાગ કાયમી હોય છે અને કેટલોક ભાગ મુદતબંધી હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકાર નરવાની જમીનનો છે. તે પદ્ધતિ મહાલવારી પદ્ધતિને ઘણે અંશે મળતી છે. તેમાં આખા ગામની મહેસૂલનો ચોક્કસ આંકડો સરકારને ભરી દેવાનો હોય છે. આ પદ્ધતિને નરવાદારી કહે છે અને આખા ગામને નરવાનું ગામ કહે છે. કેટલીક જમીન 'બારખલી' જમીન કહેવાય છે. તે સનંદિયા કે ઇનામી જમીન જેવી હોય છે. તે ઉપર સરકાર ધારો ઓછો લેવામાં આવે છે, અને ગીરો કે વેચાણ થાય તો તેને સામાન્ય જમીનનો દર લાગુ પડે છે.

આ પ્રમાણે મહેસૂલની દૃષ્ટિએ જમીનના મુખ્ય પ્રકાર પડે છે.

જમીનદાર જે રીતે જમીન વાવવા આપે છે, તેના પણ કેટલાક પ્રકાર છે. કેટલાક જમીનનું ભાડું અગર સાંથ ઠરાવીને વાવવા આપે છે, તો કેટલાક અડધ ભાગે વાવવા આપે છે. ભાગે વાવવા આપવામાં કોઈ જગ્યાએ જમીનદાર બી પોતે આપે છે અને કોઈ નથી આપતા. કોઈ જગ્યાએ અડધું મહેસૂલ આપે છે અને કોઈ જગ્યાએ નથી આપતા. તે ધોરણ બધે એકસરખું હોતું નથી. આ રીતે જમીન વવડાવનારા પોતે બહાર રહીને જમીનની સાંથ કે ભાગ લીધા કરે અને જમીન ઉપર રહીને દેખરેખ રાખે નહીં તો તે અનિવાસી જમીનદાર કહેવાય. તેવા જમીનદારો વધુ હોય તો જમીનની પૂરતી દરકાર લેવાતી નથી અને જમીન બગડે છે. તેઓ બહાર રહીને જમીનની આવક ખાધા કરે કે બહાર વાપરે, તેથી તેટલા પૈસા બહાર ચાલ્યા જાય છે અને તે આવકનો જમીનવાળા પ્રદેશને લાભ મળતો નથી. એટલે આવા અનિવાસી જમીનદારો ઇષ્ટ નથી. ખરી રીતે તો ખેતી કરનાર પોતે જ જમીનનો માલિક હોય એ ઇષ્ટ છે. આ હેતુથી બિન-ખેડૂતના હાથમાં જમીનો ન ચાલી જાય અને ખેડે તેના હાથમાં જમીન રહે તેવા કાયદાઓ કરવામાં આવે છે. સાથે સાથે જમીનદારી, તાલુકદારી, મેવાસી વગેરે જમીનના હકો મર્યાદિત કરવા અગર નાબૂદ કરવા પણ કાયદાઓ કરવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭

સરકારી કરજ

હાલના સમયમાં કેટલુંક ખર્ચ સરકાર કરજ કરીને કરે છે. દેવું અત્યારે દરેક રાષ્ટ્રને હોય છે. ને દેવાવાળું રાષ્ટ્ર જાણે વધારે આગળ પડતું હોય એમ માનવામાં આવે છે.*

અત્યારે રાષ્ટ્રોને દેવું જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા પ્રમાણમાં જૂના જમાનામાં નહોતું. તે વખતે રાજાઓને દેવું કરવાના પ્રસંગો બહુ ઓછા આવતા. કોઈ વખત લડાઈના ખર્ચ માટે પૈસા ખૂટી ગયા હોય તો તે માટે દેવું કરતા, ને તે ટૂંકી મુદત માટે કરતા અને થોડા વખતમાં પૈસા પાછા આપી દેતા. તે વખતે દેવું કરીને જાહેર કામ થતું નહીં. જો રાજા પાસે ખજાનામાં પૈસા વધારે હોય તો તેમાંથી જાહેર કામો કરતા. બાકી કાયમી દેવું કરીને પહેલાંના રાજાઓ કોઈ કામ કરતા નહીં.

આમ પહેલાંના રાજાઓ પોતાની પાસે પૈસા હોય તે સિવાય કોઈ જાહેર કામ કરતા નહીં, એટલે તેમને દેવું કરવું પડતું નહીં; ને લડાઈ માટે કરવું પડે તો લડાઈ પતી ગયા પછી ગમે તે પૈસાદાર પાસેથી લઈને પણ દેવું પતાવી દેતા. પણ અત્યારે તેથી ઊલટું થઈ ગયું છે. અત્યારે કોઈ રાષ્ટ્ર એવું નથી કે જેને દેવું ન હોય. દેવું એ દરેક રાષ્ટ્ર માટે સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.

અત્યારે દેવું જુદાં જુદાં જાહેર કામો માટે ને લડાઈઓ માટે થાય છે.

પહેલાં લડાઈઓ પ્રજાના રક્ષણ માટે થતી. પણ અત્યારે લડાઈઓ વેપાર માટે કરવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક દેશોને પોતાનો માલ બીજા દેશોમાં ખપાવવો હોય છે, તેથી મહાયુદ્ધો થાય છે.

---

* ૧૯૪૩ ની શરૂઆતમાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોને નીચે પ્રમાણે કરજ હતું: અમેરિકા ૪૫,૨૧૦ કરોડ રૂ.; જર્મની ૨૨,૭૨૦ કરોડ રૂ.; હિંદ ૧,૪૩૯ કરોડ રૂ.; ઇંગ્લન્ડ ૨૦,૮૨૭ કરોડ રૂ.; જાપાન ૩,૫૫૭ કરોડ રૂ..

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને માટે સાધનો ખૂબ જોઈએ છે, પૈસા પણ ખૂબ જોઈએ છે, અને તે માટે દેવું કરવું પડે છે.

જો કોઈ વર્ષે આયાત વધી હોય અને નિકાસ ઓછી થઈ હોય, ને તે બદલ પરદેશ પૈસા મોકલવાના હોય તો સોનું મોકલવું પડે. જો આપણે રૂપિયાનું સોનું લઈને મોકલીએ તો મોંઘું પડી જાય. એટલે તે વરસ પૂરતું પરદેશનું દેવું કરીને ઘણી વખત પૈસા ભરવા પડે છે.

૮

વ્યક્તિ અને સરકારના દેવામાં ફેર શો?

ઉપર મુજબ કેટલાક પ્રસંગોમાં સરકાર દેવું કરે છે. તેવી રીતે વ્યક્તિ પણ દેવું કરે છે. તે બન્નેના દેવામાં ફેર શો છે તે જોઈએ. બન્નેને દેવું કરવાનાં કારણો નીચે મુજબ હોય છે:

(૧) **आवक ओछी थाय** : વ્યક્તિ પોતાને હંમેશાં જે આવક થતી હોય તેના પ્રમાણમાં પોતાનું ખર્ચ કરે, પણ સંજોગવશાત્ તેની આવક ઘટી જાય તો તેને કરજે પૈસા લેવાની ફરજ પડે છે. આ વસ્તુ રાષ્ટ્રને પણ લાગુ પડે છે. રાષ્ટ્રની આવક પ્રજા ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે દુકાળ જેવા કોઈ કારણે આવક ઘટી જાય ત્યારે રાષ્ટ્રને તેની અસર પહોંચે છે અને તે પણ કરજ કરે છે.

(૨) **खर्चमां तूट पडे** : ખર્ચ વધી ગયું હોય તો વ્યક્તિ પાસે અને રાષ્ટ્ર પાસે બે જ રસ્તા હોય છે: ખર્ચ ઘટાડવું અગર કરજ કરવું. પણ ખર્ચ ઘટી શકે તેમ ન હોય તો કરજ કર્યે જ છૂટકો.

(૩) **कामचलाउ मुश्केली** : આવી મુશ્કેલીમાં સામાન્ય રીતે દરેક જણ કરજ કરે છે. દા. ત. ખેડૂતને વર્ષમાં બે ફસલ થતી હોય અને ફસલ આવતા પહેલાં કંઈ ખર્ચ આવી પડે. તે વખતે પાસે પૈસા હોય નહીં તો તે પાડોશી પાસે કે શાહુકાર પાસેથી લઈને કામ ચલાવશે. આ કામચલાઉ કરજ છે. રાષ્ટ્રને પણ મહેસૂલ વસૂલ આવવાનું હોય તે પહેલાં ખર્ચ કરવા માટે આવું કામચલાઉ કરજ કરવું પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૪) **અસાધારણ ખર્ચ :** દુકાળ કે આગની આફત જેવા પ્રસંગે જ્યારે ખર્ચ કરવું પડે, ત્યારે વ્યક્તિને કરજે પૈસા લેવા પડે છે. એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રને પણ ઓચિંતું કંઈ ખર્ચ કરવું પડે તો તે પણ કરજ કરે. દા. ત. લડાઈ જેવા પ્રસંગ.

(૫) **ધંધાની શરૂઆત માટે :** આ કરજ ઉત્પાદક કરજ છે. સામાન્ય રીતે આવું કરજ દોષિત ગણાતું નથી. કારણ કે તે પૈસા નફો મેળવવા રોકેલા હોય છે. આ કરજ પતાવવા રાષ્ટ્ર ઉતાવળ નહીં કરે, વ્યક્તિ પણ ઉતાવળ નહીં કરે.

ઉપર આપેલાં કરજ થવાનાં કારણો બન્નેને સરખાં જ લાગુ પડે છે. વ્યક્તિને માટે તો સામાન્ય રીતે કરજ વ્યાજ તથા મુદ્દલ સહિત પાછું આપવાનું હોય છે. પણ રાષ્ટ્રના કરજમાં ફેર છે. રાષ્ટ્ર અમુક દેવા માટે પોતે ધારે તો ફક્ત વ્યાજ આપ્યા કરે, મુદ્દલ ન પણ આપે. આ રીતે કેવળ વ્યાજ આપવાની મુદત કેટલીક વખત અમર્યાદિત હોય છે. અને રાષ્ટ્ર ઘણા વખત સુધી લીધેલી રકમ પેટે વ્યાજ આપ્યા કરે છે. આ પ્રકારનું દેવું તો ફક્ત રાષ્ટ્ર જ કરી શકે. આ દેવું બિન–મુદતી કહેવાય. મુદતી દેવું અમુક મુદતમાં ચૂકવવા રાષ્ટ્ર બંધાય છે.

માણસને કોઈ પૈસાદાર ધીરે તો જ દેવું કરી શકે છે, પણ રાષ્ટ્ર બળજબરીથી પણ દેવું કરી શકે. પ્રજા પાસેથી પરાણે પૈસા લઈ શકે. બીજો ભેદ સધ્ધરતાને કારણે પડે છે. માણસની સધ્ધરતા કરતાં રાજ્યની સધ્ધરતા વધારે. એટલે રાજ્યને ઓછા વ્યાજથી અને કાયમી નાણાં ધીરનાર પણ મળે છે, જ્યારે વ્યક્તિને ન મળે.

ખાનગી માણસ પોતાનું બધું દેવું ચૂકવી દેવા પ્રયત્ન કરશે. સિવાય કે, તે નાણાંમાંથી વધારે ઉત્પન્ન થતું હોય. જ્યારે રાષ્ટ્ર ઉત્પાદક દેવું ચૂકવી દેવા નહીં ઇચ્છે. ખાનગી માણસને પોતાની મૂડી હોય છે. રાષ્ટ્રને પોતાની મૂડી નથી હોતી. એટલે ખાનગી માણસ તે દેવું ચૂકવી દે તેમાં કંઈ ખાસ ગેરલાભ નથી. તેમાં તેનું હિત છે. તે ઉત્પાદક દેવું આપી શકશે. રાષ્ટ્ર ઉત્પાદક દેવું નહીં આપે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેમાં જ તેને લાભ છે. કારણ રાષ્ટ્ર પાસે પૈસા વધારે હશે ને દેવા પેટે આપી દેશે તો પ્રજાને કર એટલો ને એટલો જ આપવો પડશે. અને લોકોપયોગી કામો વધારવાં હશે તો વધારી શકાશે નહીં. દેવું ચૂકવી દેવાથી ભવિષ્યની પ્રજાને લાભ મળે, પણ ભવિષ્યની પ્રજાના હિત માટે અત્યારની પ્રજા ઉપર બોજો નાખવો તે યોગ્ય નથી. સામાન્ય રીતે મુશ્કેલી વેઠે તેને જ લાભ આપવો જોઈએ. એટલે એવું દેવું રાષ્ટ્ર ન ચૂકવે તેમાં જ લાભ છે.

૯

કરજના પ્રકાર

સરકાર પૈસા વ્યાજે લે છે, તે કરજ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે : (૧) કાયમી, (૨) મુદતી, (૩) કામચલાઉ.

કાયમી લોનનું સરકાર વ્યાજ આપ્યા કરે છે. પણ પૈસા ભાગ્યે જ પરત કરે છે. લોન લેનારને કાયમી વ્યાજ મળ્યા કરે છે.

મુદતી લોનમાં મુદત નક્કી કરેલી હોય છે કે પાંચ વર્ષે કે અમુક વરસે પૈસા પાછા મળશે. જ્યારે મુદત પૂરી થાય ત્યારે પૈસા પાછા મળે છે ને જો ચાલુ રાખવા હોય તો બીજી લોનમાં ફરી પાછા મૂકી શકાય છે.

કામચલાઉ લોન થોડા વખત માટે લે છે ને થોડી મુદતમાં તે આપી દે છે. વર્ષ દરમિયાન અપેક્ષિત આવક અમુક માસમાં થવાની હોય અને ચાલુ ખર્ચ તે પહેલાં કરવાનું હોય, અથવા વર્ષમાં અચાનક કોઈ કામ આવી પડે ત્યારે તેવું દેવું કરવું પડે છે.

કાયમી અને મુદતી દેવાના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે: (૧) ઉત્પાદક અને (૨) અનુત્પાદક. ઉત્પાદક દેવું એટલે નહેરો, રેલવે, કારખાનાંઓ વગેરે, જેમાં અમુક મૂડી ખર્ચવામાં આવે, પણ પછીથી તેમાંથી હંમેશાં આવક થયા કરે. આવું દેવું સરકારને ભારે પડતું નથી, કારણ કે તેમાંથી વ્યાજ મળી રહે છે અને કોઈ વખત નફો પણ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુત્પાદક દેવું એટલે જે દેવામાંથી સરકારને ઉત્પન્ન આવે નહીં અને વ્યાજ ભરવું પડે, જેનું વળતર કંઈ જ ન મળે, અગર ઘણી લાંબી મુદતે મળે તેવું દેવું. આમાં કેળવણી, લડાઈઓ વગેરે આવે. રાષ્ટ્ર અને વ્યક્તિ બેયના કરજમાં આ બે વિભાગ હોય છે જ.

જેમ વ્યક્તિ પૈસા બીજા માણસ પાસેથી લે છે, તેમ રાષ્ટ્ર બીજાં રાષ્ટ્રો પાસેથી અથવા પોતાની પ્રજા પાસેથી લે છે. પ્રજા પાસેથી જે લેવાય છે તેની વેપારરોજગાર પર અસર થાય છે. તે અસર કેવી થાય છે તે ટૂંકમાં જોઈએ.

૧૦

સરકારી કરજની વેપારરોજગાર પર અસર

સરકાર લોન કાઢીને પૈસા ઉઘરાવે છે અને કરજ કરે છે. તેથી પ્રજાને વેપારરોજગાર માટે મૂડી ઓછી મળે છે. આનું કારણ એ છે કે, સરકારની સધ્ધરતા વધારે એટલે સરકારની લોનો પહેલી ભરાઈ જાય. એ રીતે નાણું લોનોમાં ખેંચાઈ જાય એટલે વેપારધંધામાં મૂડીની તાણ પડે. અને જે મળે તેને માટે વ્યાજનો દર સરકારી લોનથી વધારે આપવો પડે. વ્યાજનો દર વધે એટલે ઓછા નફાથી ધંધો કરનારને ધંધો કરવો પરવડે નહીં અને કેટલાકને ધંધો બંધ કરવો પડે. તે જ પ્રમાણે કેટલાકને વેપાર ઓછો કરવો પડે અગર બંધ કરવો પડે. એમ ઘણી વખત સરકારની લોનો એ વેપારરોજગારની મંદીમાં પરિણમે છે.

તે નાણાં સરકાર નહેરો જેવાં ઉત્પાદક કામોમાં રોકે તો બીજી રીતે પ્રજાને લાભ મળી રહે છે. પણ જો તે નાણાં લડાઈ જેવા ખર્ચમાં તણાઈ જાય તો પ્રજાને તેનો સીધો લાભ મળતો નથી અને ઉદ્યોગધંધા જોખમાય છે. પ્રજા જે નાણાં કરકસર કરી ભેગાં કરે, તેનો બદલો તેને બીજી રીતે મળી રહેવો જોઈએ. જો તે નાણાં અનુત્પાદક કામોમાં વેડફાઈ જાય તો દેશના ઉદ્યોગોમાં એટલી મૂડી રોકાતી અટકે અને તેટલી દેશને હાનિ થાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ નવમું

યંત્રયુગની અસર અને તેના ઉપાયો

૧

આર્થિક પ્રગતિના પ્રકારો

સમાજની બાલ્યાવસ્થામાં મનુષ્યની જરૂરિયાતો બહુ જ થોડી હોય છે. એ સ્થિતિમાં મનુષ્ય શિકાર કરીને પેટની ભૂખ મટાડે છે અને ઝાડની બખોલમાં રહે છે. તે સ્થિતિને સમાજશાસ્ત્રકારો મૃગયાવૃત્તિ કહે છે. આના કરતાં આગળની સ્થિતિ ગોપવૃત્તિની છે. એ સ્થિતિમાં લોકોનું સ્થાયી એવું રહેઠાણ ક્યાંયે નથી હોતું. લોકો ઢોરઢાંખર અને મેંઢાં બકરાં રાખીને તેમાંથી ગુજરાન ચલાવે છે, અને જ્યાં ઘાસનાં નવાં બીડ મળે ત્યાં જઈને પડાવ નાખે છે. આ સ્થિતિમાં સંપત્તિની વસ્તુઓ જોઈએ તો ઢોર કે બકરાં કે ઘેટાં, તેમનું દૂધ, તેમનું ઊન, અને તેમનાં ચામડાં એ હોય છે. આ વસ્તુઓ જેની પાસે ખૂબ તે મોટો શ્રીમંત કે ધનવાન ગણાય છે. સમાજનો આથી આગળનો વિકાસ તે કૃષિવૃત્તિ છે. આ સ્થિતિમાં લોકો કોઈ એક પ્રદેશમાં સ્થિર થઈને રહે છે અને ત્યાં ખેતી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. સમાજની આ હાલતમાં તેની જરૂરિયાતો ઘણી વધી ગયેલી હોય છે અને તે બધી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સારુ લોકો જાતજાતના પદાર્થો બનાવતા થયા હોય છે; છતાં આ સ્થિતિએ પહોંચેલા સમાજની જરૂરિયાતો એટલી બધી વધી ગયેલી નથી હોતી. આના કરતાંયે આગળની સમાજની સ્થિતિ — ઉદ્યોગવૃત્તિ છે. એ સ્થિતિમાં સમાજની જરૂરિયાતો વધી ગઈ હોય છે અને ઘણા ઉદ્યોગધંધા નીકળ્યા હોય છે.

આ ઉદ્યોગો શરૂઆતમાં ગૃહોદ્યોગો હોય છે. અઢારમી સદીના અંતમાં વરાળયંત્રની શોધ થયા પછી યંત્રોદ્યોગો શરૂ થાય છે. ગૃહોદ્યોગો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ કે પશુબળની મદદથી ઘેર બેઠાં નાના પાયા પર ચાલે છે અને યંત્રોદ્યોગો વરાળ કે વીજળીની મદદથી મોટા પાયા પર ચાલે છે. યંત્રયુગ શરૂ થતાં ઢગલાબંધ માલ જંગી કારખાનાંઓમાં તૈયાર થવા માંડે છે અને સમાજનું આખું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. આ યંત્રોદ્યોગના કાળને યંત્રવૃત્તિ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે મૃગયાવૃત્તિ, ગોપવૃત્તિ, કૃષિવૃત્તિ, હસ્તોદ્યોગવૃત્તિ અને યંત્રવૃત્તિ એવી પાંચ આર્થિક અવસ્થાઓ ગણાવી શકાય. તેનો બધે ઠેકાણે એક પછી એક એમ ક્રમવાર વિકાસ થયો છે એમ નથી. તેમ જ હસ્તોદ્યોગવૃત્તિ કે યંત્રવૃત્તિ હોય ત્યાં બીજી વૃત્તિઓ હયાતીમાં ન હોય એમ પણ નથી. હિન્દુસ્તાનમાં તે બધી વૃત્તિઓ એકી સાથે જ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. હિંદમાં અનાદિ કાળથી મૃગયાવૃત્તિથી જ રહેનારી એવી જાતિઓ છે. અર્થાત્ એ જાતિઓ હજી સમાજની પહેલી અવસ્થાને વટાવી શકી નથી. હિંદુસ્તાનના અનેક ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં રહેનારા કોળી, ભીલ વગેરે જેઓ આર્યજાતિ અહીં આવી તે પહેલાંના મૂળ રહીશો છે, તેઓ આવી અવસ્થામાં છે. શિકાર તથા અનાયાસે જડી ગયેલાં વગડાનાં ફળમૂળ એ હજુ પણ એવી જાતિઓનું ઉપજીવિકાનું મુખ્ય સાધન છે. તીરકામઠાં અને ગોફણ એ તેમનાં શિકાર કરવાનાં હથિયાર છે. આવી જાતિઓ ઘાસનાં અને પાલાનાં બનાવેલાં ઝૂંપડાંમાં રહે છે. ગોપવૃત્તિથી રહેનારી જાતિઓ પણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી પડેલી છે. ભરવાડ, રબારી, ચારણ, કાશ્મીરના ગુજર — વગેરે જાતિઓ હજી પણ ગોપવૃત્તિ ચલાવે છે. એ જાતિઓને કાયમનાં ઘર માંડીને રહેવું નથી ગમતું. ઢોરઢાંખર પાળવાં, બકરાં મેંઢાં પાળવાં, અને પોતાની પાસેના માલની સગવડ પ્રમાણે અને કામ મળે તે પ્રમાણે દેશોદેશ ફરતા ફરવું એ જ તેમનો કાયમનો ક્રમ છે. હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ હજુ કૃષિવૃત્તિમાં જ છે. હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે ૭૫ ટકા લોકો ખેડૂત છે. મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોને લીધે હમણાં હમણાં હિંદુસ્તાનમાં જરા જરા ઔદ્યોગિક અને યંત્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ આવતું જાય છે. તેમ છતાં ઘણે મોટે ભાગે હિંદુસ્તાન કૃષિવૃત્તિનો દેશ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર જણાવેલી જુદી જુદી પાયરીઓમાંથી કઈ પાયરી સારી એ કહેવું અઘરું છે. રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની વૃદ્ધિની દષ્ટિએ ઉપર આપેલો ક્રમ ઠીક છે, પણ સ્વતંત્રતા કઈ વૃત્તિમાં વધારે છે, નિરોગીતા કઈ સ્થિતિમાં જાળવી શકાય, અન્યાય અને અનાચાર કઈ સ્થિતિને લીધે સંભવે છે, કઈ સ્થિતિમાં કૌટુંબિક જીવન સારામાં સારું હોય છે અને કઈ સ્થિતિમાં માણસ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓનો અથવા કુદરતનો ભયંકર શત્રુ થઈ જાય છે, એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપર આપેલા ક્રમમાં સંપત્તિ વધતી જાય છે, પણ સ્વતંત્રતા ઓછી થતી જાય છે. મૃગયાવૃત્તિમાં હિંસા વધારે હોય છે એમ મનાય છે, કેમ કે તે સ્થિતિમાં હિંસા પ્રત્યક્ષ હોય છે. પણ યંત્રવૃત્તિમાં માણસની વાસનાઓ એટલી બધી વિવિધ અને વ્યાપક બની જાય છે કે આખી દુનિયાને ત્રાસ છૂટે છે. એકલી યંત્રવૃત્તિ વધવાથી સંપત્તિ વધે છે અને ક્ષાત્રભાવ ઘટે છે; તેને લીધે સામાજિક અન્યાય અથવા મહાન યુદ્ધો પેદા થાય છે; તેને લીધે સંપત્તિનો એકાએક નાશ થાય છે અને સમાજની હવેલી તૂટી પડે છે. આ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. તેમાંથી છૂટવા માટે જુદા જુદા વિચારકોએ જુદી જુદી યોજનાઓ વિચારી છે. તેનો આપણે યોગ્ય સ્થળે વિચાર કરીશું.

૨

યંત્રનાં પરાક્રમો*

આ જમાનો યંત્રનો ગણાય છે. સને ૧૭૬૯માં જેમ્સ વૉટ નામના અંગ્રેજે પોતે શોધેલા વરાળથી ચાલતા એન્જિનનો પેટન્ટ લીધો અને ૧૭૭૫માં પોતાનું એન્જિન બરાબર ચાલુ કરી સમાજની આગળ મૂક્યુ. સને ૧૭૮૫માં કાંતવા તથા વણવાના સંચાઓ વૉટના એન્જિનથી ચાલવા લાગ્યા અને કાંતવા વણવાની મિલો ઊભી થવા

* શ્રી નરહરિભાઈ પરીખકૃત ‘યંત્રની મર્યાદા’ માંથી, આ અને પછીની બે નોંધો ઉતારી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંડી. સને ૧૮૦૨માં ફોર્થ અને ક્લાઈડ નદીની નહેરોમાં પહેલી સ્ટીમબોટ ચાલી. સને ૧૮૨૯માં પહેલું રેલવે એન્જિન ચાલુ થયું અને સને ૧૮૩૭માં પહેલી સ્ટીમરે આટ્લાન્ટિક મહાસાગર ઓળંગ્યો. આમ આ અર્ધી સદીના ગાળામાં યંત્રયુગનાં પગરણ મંડાયાં. ત્યાર પછીના આ એક સૈકામાં યંત્રોમાં અનેક સુધારા થયા છે અને તેણે બહુ મોટાં પરાક્રમો કર્યાં છે. પહેલાં જે કામ કરતાં સો માણસની મહેનતની જરૂર પડતી, તે કામ આજે યંત્રની મદદથી દશ અથવા એથીયે ઓછા માણસ કરી શકે છે. પહેલાં સો માઈલનું અંતર કાપતાં સાધારણ રીતે પાંચ દિવસ લાગતા, એટલું જ અંતર આજે ત્રણ ચાર કલાકમાં સહેજે કાપી શકાય છે. અતિશય ઝડપથી દોડનાર માણસ બહુ બહુ તો કલાકના દસ કે બાર માઈલની ઝડપે દોડી શકે અને તે પણ થોડો જ વખત; ત્યારે આજે તો મોટર કલાકના બસો માઈલ સુધીની ઝડપે દોડે છે અને હવામાં વિમાન અઢીસો કે ત્રણસો માઈલની ઝડપે ઊડે છે. માણસ જેટલી ઝડપથી તરી શકે તે કરતાં સ્ટીમબોટ તેને ઓછામાં ઓછી ત્રીસ ગણી ઝડપે પાણીમાં લઈ જાય છે. પહેલાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે મુદ્દામ માણસ મોકલીને જ સંદેશા પહોંચાડી શકાતા અને બહુ દૂરના ભાગમાં સંદેશા પહોંચાડતાં દિવસો અને મહિના વહી જતા, તેને બદલે આજે તો જરૂરી અને બિનજરૂરી એવા સમાચાર થોડાક કલાકમાં આખી દુનિયામાં ફરી વળે છે. માણસની કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો યંત્રોની મદદથી પહેલાં કરતાં આજે ઘણું વધારે કામ આપી શકે છે. નરી આંખે જોઈ શકાય તે કરતાં સૂક્ષ્મ-દર્શકથી અને દૂરદર્શકથી માણસ કાંઈ નહીં તો દસ લાખ ગણું વધારે જોઈ શકે છે. ધ્વનિવર્ધક તેમ જ ધ્વનિવાહક (માઈક્રોફોન) મારફત માણસ પોતાનો અવાજ હજારો માઈલ દૂર પહોંચાડી શકે છે અને કોઈ ઉસ્તાદના ગાયનના સૂર એટલે જ દૂરથી તેના કાન ઝીલી શકે છે. બીજા કોઈ સાધન વિના માણસ બહુ બહુ તો પોતાની આંગળીના નખ જેટલી જાડાઈ માપી શકે, પણ 'ઈલેક્ટ્રોન ટ્યુબ માઈક્રોમીટર'થી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ઇંચના કરોડમા ભાગ જેટલી જાડાઈ પણ માપી શકાય છે. માણસ હાથ વડે મિનિટના બહુ બહુ તો પચાસ શબ્દો લખી શકે, પણ 'રોટરી પ્રેસ'ની મદદથી એ બે લાખ શબ્દો છાપી શકે છે. પોતાની પીઠ ઉપર બહુ બહુ તો પાંચ મણ બોજો માણસ ઊંચકી શકે અને તેટલો બોજો લઈને માંડ થોડાં ડગલાં તે ચાલી શકે, પરંતુ ફેરવી શકાય એવા યાંત્રિક ઊંટડાની મદદથી ચારસો ચારસો ટન જેટલું વજન સહેલાઈથી ઊંચકી શકાય છે, અને યંત્રની જેવી ગોઠવણ હોય તે પ્રમાણે એટલે દૂર તે લઈ જઈ શકાય છે. માણસ પોતાની મુક્કીથી એકાદ બીજા માણસને ઉથલાવી પાડી શકે, પરંતુ લોખંડના યાંત્રિક હથોડાથી ત્રણ ફૂટ જાડું લોઢું જાણે એ મુલાયમ માટી હોય તેમ છૂંદી નાખી શકાય છે. વજનદાર પથ્થરને ઊંચકીને માણસ સો બસો ફૂટ દૂર ફેંકી શકે, પણ યાંત્રિક તોપનું કેવળ બટન જ દાબવાથી લગભગ એક ટન વજનનો ગોળો સાઠ સાઠ માઈલ સુધી ફેંકી શકાય છે. યાંત્રિક રચનાવાળું હવા ભરેલું બખ્તર પહેરી માણસ સમુદ્રને તળિયે ડૂબકી મારી ત્યાં ખુશીથી શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ શકે છે. વળી એવાં બખ્તર પણ આવે છે જેમાં હવા લેવાની વ્યવસ્થા તો હોય જ, પણ જેના ઉપર ગરમીની બિલકુલ અસર ન થાય. એવાં બખ્તર પહેરીને માણસ જ્વાળામુખીમાં ઊતરી ત્યાં પણ શ્વાસ લઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે માણસે પોતાની જોવાની, સાંભળવાની, દોડવાની, તરવાની, ડૂબકી મારવાની, બોજો ઊંચકીને ફેરવવાની, વજન ફેંકવાની એમ અનેક શક્તિઓ કોઈ પ્રાણીએ સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં કર્યો હોય તેટલી વધારી મૂકી છે.

વળી માણસનાં સુખસગવડની તથા મોજશોખની તરેહ તરેહની વસ્તુઓ મોટા જથામાં બને છે અને દુનિયાને એક છેડેથી બીજે છેડે સહેલાઈથી પહોંચાડી શકાય છે તે પણ યંત્રના જ પ્રતાપ છે. પતરાંની, કાચની, ચિનાઈ માટીની, રબરની, સેલ્યુલોઈડની, કચકડાની, હાડકાંની, એમ જાત જાતની વસ્તુઓથી શહેરનાં બજારો ખડકાયેલાં દેખાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એ વસ્તુઓ ગામડે ગામડે પણ પહોંચી ગઈ છે. કેટલીયે વસ્તુઓ જે પહેલાં મોટા મોટા બાદશાહને પણ દુર્લભ અથવા અલભ્ય હતી, તે આજે સાધારણ માણસો માટે રોજના વપરાશની થઈ ગઈ છે.

પહેલાં જ્યારે કોઈ પ્રદેશમાં દુકાળ પડતો ત્યારે હજારો અને લાખો માણસો ભૂખે મરી જતાં. આજે દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં તો શું પણ દુનિયાને બીજે છેડે આવેલા દેશમાંથી પણ દુકાળવાળા પ્રદેશમાં અનાજ પહોંચાડી શકાય છે.

અને ઝડપથી તથા સગવડ અને આરામથી પ્રવાસ કરવાનાં સાધનો કેટલાં વધ્યાં છે! માણસ પાસે થોડાક પૈસા હોય તો આખી દુનિયાનો પ્રવાસ થોડા દિવસમાં એ કરી શકે છે અને પ્રવાસથી મળતાં જ્ઞાન અને અનુભવ અને આનંદનો તે લાભ લઈ શકે છે.

અને લડાઈનાં સાધનોમાં કેટલો બધો વધારો થયો છે! પહેલાં તો લશ્કરોને સામસામા આવી જઈને લડવું પડતું, પણ આજે દસ દસ માઈલ દૂર રહીને પણ લડી શકાય છે. આજની જબરી તોપો આગળ ગમે તેવો કિલ્લો સુરક્ષિત નથી, અને વિમાનોની શોધ પછી તો ગમે તેવો દુર્ગમ પહાડી પ્રદેશ પણ સલામત નથી.

પરંતુ આટલી આટલી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કર્યાં છતાં મનુષ્ય જાતિના સુખની માત્રામાં તેથી વધારો થયો છે કે કેમ એ વિષે વિચારકો શંકા ધરાવે છે. માણસ જાતના ઉપયોગની આટલી આટલી વસ્તુઓના ઉત્પાદન છતાં દુનિયામાં કંગાળ લોકોની સંખ્યા તો જાણે વધતી હોય એમ દેખાય છે. ભારે શ્રીમંત તથા મોટા ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં પણ ભયંકર બેકારીએ કાયમનું ઘર કરી દીધું જણાય છે. યંત્રકૌશલ્યમાં પછાત તથા ગરીબ દેશોના લોકોની હાડમારીની તો વાત જ શી કરીએ? કુદરતની સાધનસંપત્તિ અને શક્તિઓને આટલા આટલા ઉપયોગમાં આણ્યા છતાં, દુનિયામાં હજારો અથવા લાખો લોકો રોજ ભૂખે મરતાં અથવા પહેરવા ઓઢવાનાં કે આશ્રયનાં સાધન વિનાનાં રખડતાં થયાં છે. યંત્રોનો લાભ લેવા જતાં માણસની નૈસર્ગિક શક્તિઓનો પણ હ્રાસ થયો છે અને થતો જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને તેનું પરિણામ

સૌથી પહેલાં મોટાં કારખાનાં ઇંગ્લંડમાં નીકળ્યાં; તે પહેલાં કારખાનાં સાવ નહોતાં એમ તો ન કહેવાય. પ્રાચીન કાળમાં ઇજિપ્ત અને મેસોપોટેમિયામાં કારખાનાં હતાં. અને યંત્રયુગના આગમન પહેલાં ઇંગ્લંડમાં પણ કારખાનાં હતાં. જ્યાં માલિક અથવા મૂડીદાર કાચો માલ તથા ઓજારો પોતાના મકાનમાં રાખી તેના વડે તૈયાર માલ બનાવવા મજૂરોને રોકે ત્યાં કારખાનું ઊભું થાય જ છે. યંત્રયુગ પહેલાંનાં કારખાનાંમાં પણ સખત વૈતરું કરાવવામાં આવતું અને રોજી પણ બહુ ઓછી આપવામાં આવતી. પણ એ કારખાનાંમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રો નહોતાં. યંત્રો હતાં ત્યાં પણ નાનાં નાનાં હતાં અને તે માનવશક્તિથી જ ચાલતાં, એટલે એ કારખાનાં આજના જેવાં વિરાટ સ્વરૂપી નહોતાં. વળી તેમની સંખ્યા પણ મોટી નહોતી. એ કારખાનાં બહુ થોડાં અને નાનાં હતાં, તેથી તેનાં અનિષ્ટોનો વ્યાપ પણ નાનો હતો. પણ ભૌતિક શક્તિથી ચલાવી શકાય તેવાં યંત્રોની શોધ થતાં જ ઇંગ્લંડમાં મોટાં મોટાં કારખાનાં નીકળ્યાં અને તેણે ભયંકર ક્રાંતિ કરી. એ ક્રાંતિની ચક્કીમાં કામ કરનારો મજૂર ખરેખરો પિસાયો. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ઇંગ્લંડનાં કારખાનાંમાં કામ કરતા મજૂરોની દુર્દશાનું વર્ણન રોમાંચ ખડાં કરે એવું છે.

. . . એક તરફથી રોટલા માટેની પરાધીનતા, કંગાલ રોજી, બેકારી, સખત વૈતરું, કંટાળો આવે એવાં કામ, પૂર્વે નહીં કલ્પી હોય તેવી મહેનત અને જુલમ, નવા નવા ચેપી અને ઊડતા રોગો, અકસ્માતો, ઝડપથી વધતું જતું મરણપ્રમાણ, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનાં આરોગ્ય તથા નીતિનો વિનાશ, રહેવાનાં ગંદાં ઘોલકાં, બરાકો, ભંડકિયાં અથવા માળિયાં, પાર વિનાનો ઘોંઘાટ, ગંદકી અને ધુમાડો, ત્રાસ ઊપજે એવી વરવી જગામાં કામ કરવાનું અને રહેવાનું, ગ્રામજીવનના આનંદવિનોદ અને સંસ્કૃતિનો અભાવ અને અવેજીમાં મોટું મીંડું એ સ્થિતિ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે બીજી તરફથી, કાપડના તાકાના મોટા ઢગલા, વધતા જતા વેપારની ધમાલ, નવી નવી શોધો કરવાનો ધો, ઇંગ્લંડની રહીસહી ખેતી નિભાવી શકે તે કરતાં વધતી જતી વસ્તી અને ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો પાસે તેઓ જીરવી ન શકે તેટલું ધન અને સત્તા, એ સ્થિતિ હતી.

યંત્રથી જે શક્તિ વધી, ઉત્પન્ન વધ્યું તેથી લોકોનું વૈતરું ઓછું થવાને બદલે અને તેની રહેણીનું ધોરણ સુધરવાને બદલે દરિયાપારનો નિરર્થક અને ખોટો વેપાર વધ્યો અને દુનિયામાં કંગાલ જીવન ગાળતો એક મોટો વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

પરંતુ છેવટે આ સ્થિતિમાં મહા મુસીબતે કંઈક સુધારા થયા. કારખાનાંના કાયદાથી કામના કલાક ઓછા થયા, અમુક વયથી નાનાં બાળકોને કામે રાખવાની મનાઈ થઈ, કારખાનાં તથા ખાણોના આરોગ્યમાં સુધારા થયા, યંત્રોમાં અકસ્માતો ન થાય તે માટે સલામતીની યોજનાઓ થઈ, અકસ્માતથી અપંગ થયેલાં તથા કામ કરવા અશક્ત થયેલાં માટે પેન્શન અને પ્રોવિડન્ટ ફંડની યોજનાઓ થઈ. સ્ત્રીઓને સુવાવડના સમયે કામમાંથી રાહત આપવાની વ્યવસ્થા થઈ. જોકે આ બધા માટે મજૂરોને કાંઈ ઓછું લડવું કે સહન કરવું પડ્યું નથી. દરેક સુધારા વખતે, જો કાયદો વચ્ચે પડશે તો દેશની આબાદીને ધક્કો પહોંચશે, બાળકોની મજૂરીની મનાઈ કરશો તો ધંધામાં પોસાણ નહીં રહે અને ઉદ્યોગ પડી ભાંગશે, વગેરે દલીલો તો આવતી જ. ચાલે છે તેમ ચાલવા દો, સૌ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાચવી લેશે અને પેલી 'ગૂઢ શક્તિથી' બધું આપોઆપ સરખું થઈ જશે, એ ફિલસૂફી આગળ કરવામાં આવતી. છતાં કાયદા થયા. અમલદારોએ ખબરદારી રાખીને કાયદાને માત્ર પોથીમાંનાં રીંગણાં ન રહેવા દેતાં, તેનો અમલ કરાવ્યો અને મજૂર મહાજનોએ મજૂરોને તેમના હિતના રક્ષણ અર્થે સંગઠિત કર્યા.

છતાં સને ૧૮૫૦ થી તે આજ સુધીમાં ઇંગ્લંડમાં તથા બીજા દેશોમાં જે સુધારા થયા છે, તેથી યંત્રોના પ્રથમ આક્રમણે સમાજમાં

અ-૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો તે સ્થિતિ સહેજસાજ સુધરવા ઉપરાંત કશું વિશેષ થયું છે એમ રખે કોઈ માની લે. હજી દુનિયામાં ઘણા દેશોમાં એની એ જ આર્થિક પરાધીનતા, લાંબો વખત સખત વૈતરું, બાળકોનો મજૂર તરીકે ઉપયોગ, ગંદાં ઘોલકાં, યંત્રોના અકસ્માત, કારખાનાંમાંની અનારોગ્ય અને અનીતિમય દશા, જીવનની પ્રાથમિક હાજતો માટેની સગવડોનો પણ અભાવ, એ બધું છે જ. લૅંકેશાયર અને મૅન્ચેસ્ટરમાં પહેલાં જેવી દશા હતી, તેવી જ દશા આજે જાપાનમાં, ચીનમાં અને આપણા દેશમાં પણ ઘણી જગ્યાએ છે.

૪

યંત્રનાં નિવાર્ય અને અનિવાર્ય અનિષ્ટો

આ રીતે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ જે પરિસ્થિતિ સર્જી છે, તેમાંથી કઈ નિવાર્ય છે અને કઈ અનિવાર્ય છે તે જોઈએ.

નિવાર્ય અનિષ્ટો

(૧) સમાજની પ્રાથમિક અને મહત્ત્વની જરૂરિયાતોને બદલે એશ-આરામની વસ્તુઓનું અતિશય વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થાય છે અને તેને લીધે જે બગાડ થાય છે તે અટકાવી શકાય.

(૨) ભેળવાળા ખોરાક, અને તકલાદી તથા નુકસાનકારક તેમ જ નકામી વસ્તુઓની બનાવટ બંધ કરી શકાય.

(૩) માલ ખપાવવા માટે જાહેરખબરોનો ખર્ચ, આડતિયાઓ અને દલાલોનો નફો અને એવું બીજું બેહદ વધી ગયેલું વ્યવસ્થા-ખર્ચ ઓછું કરી શકાય.

(૪) ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ વચ્ચે ચાલતી અનર્થકારી હરીફાઈ નાબૂદ કરી શકાય.

(૫) કારખાનાંમાં નાનાં બાળકો પાસે કામ કરાવવામાં આવે છે તે બંધ કરી શકાય. સ્ત્રી-મજૂરોને વિશેષ સગવડો અને છૂટો આપવાની જરૂર છે તે આપી શકાય અને પુરુષ-મજૂરોની સ્થિતિ પણ સુધારી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૬) મજૂરોનાં રહેવાનાં ઘોલકાં, તેની આસપાસની ગંદકી, મજૂરનાં બાળકોની કેળવણી, વગેરેમાં પણ સુધારો કરી શકાય.

(૭) મજૂરીના કામના કલાક ઓછા કરી, બેકારીને ઘણે દરજ્જે ઓછી કરી શકાય.

ઉપર જણાવેલા સુધારા કરવા માટે આખી દુનિયાની આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં જબરી ક્રાંતિ કરવી પડે. આમ છતાં કેટલાંક અનિષ્ટો તો યંત્રના મૂળમાં જ અને યંત્રના સ્વભાવમાં જ રહેલાં છે; સુધરેલાં યંત્રોથી કે નવી સમાજરચનાથી તે ટાળી શકાય એમ નથી. તે અનિવાર્ય અનિષ્ટો નીચે પ્રમાણે છે:

અનિવાર્ય અનિષ્ટો

(૧) યુદ્ધોમાં વિનાશક યંત્રોના ઉપયોગથી સર્વનાશનો ભય.

(૨) અમુક નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર આખા જનસમાજનું અવલંબન અતિશય ભયંકર અને જોખમકારક છે. યંત્રોની જે જટિલ રચના ઉપર આખા સમાજનો વ્યવહાર લટકી રહ્યો છે તે ક્યારે દગો દેશે તેનો ભરોસો નથી.

(૩) શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંતને વધારેપડતી હદે લઈ જવાથી માણસના કામમાંથી આનંદ અને કેળવણીનાં તત્ત્વ વિખૂટાં પડી ગયાં છે.

(૪) પ્રાચીન કળાકૌશલ્યનો નાશ. તેની અવેજીમાં નવું યંત્રકૌશલ્ય આવ્યું છે ખરું, પણ માણસના સર્વદેશીય વિકાસ માટે તે પૂરતું નથી.

(૫) યંત્રાધીન અર્થવ્યવસ્થાને લીધે જે નવો સમાજ અસ્તિત્વમાં આવતો જાય છે તેમાં લગ્ન, કુટુંબ, નીતિ તથા ધર્મની જગજૂની ભાવનાઓનો ઉચ્છેદ અનિવાર્ય દેખાય છે.

(૬) વીજળીની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી કારખાનાં અને શહેરોની અનારોગ્ય સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો કરી શકાય એમ છે. છતાં કોલસા વગર આપણે ચલાવી શકીએ એમ નથી, ત્યાં સુધી ધુમાડાના ત્રાસમાંથી છૂટવાનો સંભવ નથી. વળી મોટાં યંત્રો, રેલવેઓ અને વિમાનોની સાથે ત્રાસજનક ઘોંઘાટ અનિવાર્ય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૭) યંત્રસંસ્કૃતિનું એક અપરિહાર્ય લક્ષણ એ છે કે, તેમાં જીવન ઉતાવળિયું, કોઈ જાતની નિરાંત અને શાંતિ વિનાનું તથા ધાંધલિયું થઈ જાય છે. તેને લીધે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે.

(૮) કેટલાક ઉદ્યોગો એવા છે કે જે કરનારને અમુક રોગ લાગુ પડે છે. આવા નવા રોગોની સંખ્યા પણ વધી છે.

(૯) કુદરતની નિકટમાં રહેલા માણસમાં જે તંદુરસ્ત ખડતલપણું અને કોઈ પણ નવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની સૂઝ હોય છે તેનો યંત્ર સંસ્કૃતિમાં નાશ થાય છે.

(૧૦) કુદરતની સાધનસંપત્તિની જે લૂંટ ચાલી રહી છે અને તેનો જે બગાડ થઈ રહ્યો છે, તે એવો છે કે આપણે ભવિષ્યની પેઢીના મોંમાંથી કોળિયો કાઢી લેવા માંડ્યો છે. ભવિષ્યની સમાજ-રચનાનો વિચાર કરતી વખતે આ બધી બાબતોનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

૫

કેન્દ્રીકરણ વિ૦ વિકેન્દ્રીકરણ

યંત્રના ફેલાવાની સાથે મોટાં શહેરોમાં કારખાનાં, અને ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. એને લીધે કેટલાંક અનિષ્ટો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર બતાવ્યાં છે. ઉદ્યોગો વિકેન્દ્રિત રાખીને એ અનિષ્ટો-માંથી બચવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે છે. એ બન્ને પદ્ધતિ કેવા સંજોગોમાં ચાલી શકે અને તેના લાભાલાભ શા છે તે જોઈએ:*

કેન્દ્રીકરણ ઊભું કરનાર સંજોગો

કેન્દ્રીકરણ મુખ્ય પાંચ કારણોને લઈને ઊભું થવા પામે છે:

(૧) જ્યાં થોડા માણસોના હાથમાં ધનનો ઢગલો એકઠો થાય છે, ત્યાં તેઓ પોતાની દેખરેખ નીચે મૂડીનું રોકાણ કરવાની

---

* શ્રી જે. સી. કુમારપ્પાકૃત 'ગ્રામઆંદોલન શા માટે?'માંથી થોડા ફેરફાર સાથે આ ભાગ ઉતાર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિએ કેન્દ્રિત ઉત્પાદનની પદ્ધતિ પસંદ કરે છે. આનો સરસ દાખલો આપણને ગ્રેટ બ્રિટનમાં મળે છે. અઢારમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાંથી અઢળક ધન મળતાં જ ઇંગ્લંડે આ પદ્ધતિ દાખલ કરી દીધી.

(૨) જ્યાં કામ ખૂબ અને મજૂરો ઓછા હોય ત્યાં માણસોને બદલે યંત્રો ઊભાં કરવાં પડે છે. આનો દાખલો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઊભો થયેલો ઉદ્યોગવાદ છે. ત્યાંનાં વિશાળ મેદાનો, ધાડાં જંગલો અને મોટી મોટી નદીઓની સામે માણસનું કંઈ ચાલ્યું નહીં. તેને પહોંચી વળવા માટે, ત્યાંનાં માણસો બહુ થોડાં હતાં, તેથી કુદરતી શક્તિઓ પર કાબૂ મેળવવાની તેમને જરૂર પડી.

(૩) જ્યાં એકધારો માલ મોટા જથામાં ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડે, ત્યાં કેન્દ્રિત પદ્ધતિએ ઉત્પાદન કરવું પડે છે. એ બે કારણે બને: (૧) માલની જાત જ એવી હોય કે તે એકધારો બનાવવો પડે; જેમ કે મોટર કાર, રેલવેનો સામાન ઇત્યાદિ અને (૨) ઘણા માણસોને એકસરખો માલ જોઈતો હોય, જેમ કે લશ્કરી સામાન. આ જાતનાં ઉદાહરણો ઇટાલી, જર્મની અને જાપાન જેવાં લડાયક રાષ્ટ્રો છે.

(૪) જ્યાં મજૂરો ઘણા વધારે હોય અને તેમની પાસેથી એક નિશ્ચિત યોજના પ્રમાણે કામ કરાવવું હોય ત્યાં કેન્દ્રિત ઉત્પાદનની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે રશિયામાં, જ્યાં જલદી જલદી માલ ઉત્પન્ન કરવા માટે મજૂરો પાસે તાલીમબદ્ધ કામ કરાવવામાં આવે છે.

(૫) કાચો માલ, તૈયાર માલ, અને બજારો એકબીજાથી બહુ દૂર દૂર હોય ત્યાં પણ કેન્દ્રીકરણ જરૂરનું છે. એ દૂર દૂરનાં સ્થાનો પર કાબૂ આવે તો જ યંત્રો પાસેથી પૂરતું કામ લઈ શકાય. આના દાખલા જાપાન, ઇંગ્લંડ, જર્મની છે.

કેન્દ્રીકરણનાં અનિષ્ટ

કેન્દ્રીકરણનાં આપણે પાંચ કારણો ગણાવ્યાં. પણ એ બધાંય કારણો દરેક ઠેકાણે એકસામટાં નથી જણાતાં. કેટલાક દેશમાં એક ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલાકમાં એકથી વધુ કારણોને લઈને કેન્દ્રીકરણ ઊભું થયેલું હોય છે. એ પાંચે કારણોને અનુસરતાં એ પદ્ધતિમાં પાંચ અનિષ્ટો પણ રહેલાં છે :

(૧) ધનસંગ્રહને લઈને ઊભું થયેલું કેન્દ્રીકરણ ધનને એકહથ્થુ બનાવે છે; અને તેમાંથી વર્ગવિગ્રહ ઊભો થાય છે.

(૨) મજૂરોની અછતને લઈને ઊભા કરવામાં આવેલા કેન્દ્રીકરણમાં મજૂરોની સંખ્યા જ ઓછી હોવાથી ઉત્પાદનની ક્રિયામાં ધનની વહેંચણી બહુ થોડી થાય છે. તેને પરિણામે લોકોની માલ ખરીદવાની શક્તિ ઘટી જાય છે ને એ રીતે ગ્રાહકો ઓછા થતાં માલનો અતિરેક થવા પામે છે.

(૩) એકધારો સામાન ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરિયાતને લઈને ઊભા કરવામાં આવેલા કેન્દ્રીકરણમાં વૈતરાની માફક ઉત્પાદન કર્યા કરવાનું આવતું હોવાથી, પ્રગતિ અટકી જાય છે. જથાબંધ લશ્કરી સામાન મેળવવાની સગવડ કરી આપીને એ પદ્ધતિ યુદ્ધને ઉત્તેજન આપે છે.

(૪) મજૂરો પાસે કાયદેસર કામ કરાવવામાં સત્તા વધારે એકહથ્થુ બને છે અને એકહથ્થુ સત્તા ધનસંચય કરતાં વધારે ખરાબ વસ્તુ છે, કેમ કે તેમાં મજૂરોની સંખ્યા જેમ વધે તેમ સત્તાનું ક્ષેત્ર વધે છે.

(૫) કાચો માલ મેળવવો, માલ તૈયાર કરવો અને તેને માટે બજારો ખોળવાં એ ત્રણેનો મેળ મેળવવા જતાં સામ્રાજ્યવાદ અને યુદ્ધ ઊભાં થાય છે.

વિકેન્દ્રીકરણને અનુકૂળ સંજોગો

હવે આપણે વિકેન્દ્રીકરણ વિષે વિચાર કરીશું અને કયા સંજોગોમાં એ પદ્ધતિનો સફળતાપૂર્વક અમલ કરી શકાય તે તપાસીશું. આ સવાલ પણ આપણે એ જ પાંચ મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ ચર્ચીશું :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧) મૂડીની અછત હોય ત્યાં કેન્દ્રીકરણ શક્ય નથી તેમ આવશ્યક પણ નથી. ત્યાં તો માત્ર વિકેન્દ્રીકરણ જ શક્ય છે. મર્યાદિત જવાબદારીને ધોરણે ચાલતી કંપનીઓ દ્વારા પૂંજી એકઠી કરવાનો પ્રયત્ન કરીને આ મુશ્કેલી દૂર કરવા કેટલેક ઠેકાણે પ્રયાસો થાય છે. પણ તેથી ધનની વહેંચણીના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો નથી; અને એથી તો વળી બીજી મુસીબતો ઊભી થાય છે.

(૨) જ્યાં માણસોની સંખ્યા વધારે હોય એટલે કે બેકારી કે અર્ધબેકારી પ્રવર્તતી હોય ત્યાં કેન્દ્રીકરણની પદ્ધતિએ ઉત્પાદન કરવાથી બેકારીનો રોગ ઊલટો વધવાનો.

(૩) વૈવિધ્ય એ તો વિકેન્દ્રિત પદ્ધતિનો આત્મા છે. હાથકારીગરી-ની જરૂર હોય ત્યાં અને ખાસ કરીને જ્યાં કારીગરમાં વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવાનું હોય ત્યાં યંત્ર કામ આપી શકે જ નહીં.

(૪) પ્રજાસત્તાક તંત્રનો તો વિકેન્દ્રીકરણ એ આવશ્યક પાયો છે. કેમ કે કેન્દ્રીકરણથી જનતાની સૂઝબુદ્ધિ મરી જાય છે; અને તે મધ્યસ્થ તંત્રને ઝટ ઝટ તાબે થઈ જાય છે. કેન્દ્રીકરણ એ પ્રજાસત્તાક તંત્રની ઘોર છે.

(૫) કાચો માલ અને બજારો પાસે પાસે હોય ત્યાં વિકેન્દ્રિત પદ્ધતિ સરસ રીતે ચાલી શકે.

વિકેન્દ્રીકરણના ફાયદા

(૧) વિકેન્દ્રીકરણથી ધનની વિષમ વહેંચણી થતી અટકે છે અને લોકો સહિષ્ણુ બને છે.

(૨) ઉત્પાદનની ક્રિયામાં જ ધનની વહેંચણી થઈ જાય છે, કેમ કે વસ્તુની કિંમતનો મોટો ભાગ તો મજૂરી માટે વહેંચવામાં જાય છે. એથી બધા લોકોની ખરીદશક્તિ વધે છે અને વસ્તુઓની માંગ પણ વધે છે. વળી માંગ પ્રમાણે જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી આવશ્યક વસ્તુઓ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩) દરેક ઉત્પાદક પોતાની વસ્તુઓનો વેપાર પોતે જ કરતો હોવાથી પોતાની સૂઝબુદ્ધિ ખીલવવાનો તેને ઘણો અવકાશ મળે છે; અને વેપારની જવાબદારી માથે આવવાથી વેપારીની રીતભાત અને ટેવો તેનામાં આવે છે. આ રીતે દરેક માણસનો વિકાસ થવાથી આખા રાષ્ટ્રની સામાન્ય અક્કલ વધે છે.

(૪) માલ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ વેચાતો હોવાથી ગ્રાહકો મેળવવાની મુશ્કેલી ઊભી થતી નથી, કે તે વેચવા માટે કૃત્રિમ ઉપાયો દ્વારા નવાં બજારો ઊભાં કરવાં પડતાં નથી.

(૫) ધન કે સત્તા એકહથ્થુ ન થાય, તો આખા જગતની શાંતિનો ભંગ થવા સંભવ નથી.

ઉપરના વિવેચન પરથી આપણી પરિસ્થિતિને કઈ પદ્ધતિ અનુકૂળ આવે એમ છે, એ વિષે શંકા ન રહેવી જોઈએ. અલબત્ત કેટલાક મુખ્ય ઉદ્યોગો અને જાહેર કાર્યોમાં તો કેન્દ્રીકરણ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે, જોકે એવા ઉદ્યોગો પણ સહકારને ધોરણે અથવા સામાજિક ધોરણે ચલાવી શકાય.

એ વાત સ્પષ્ટ રીતે યાદ રહેવી જોઈએ કે, વિકેન્દ્રીકરણની ભલામણ કરવામાં યંત્રને છેક બાતલ કરવામાં નથી આવ્યું. માણસના હાથમાં સાધન થઈને વપરાય એવાં યંત્રો આપણે જોઈએ છે. તેમાં હાલનાં આપણાં ઓજારોમાં સુધારોવધારો પણ કરવો પડશે. એક માણસની મહેનતનો ફાયદો બીજો માણસ ઉઠાવી શકે એવી રીતે યંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તેનો વિરોધ કરવાનો હોય છે.

યંત્રના ઉપયોગ માટે કે બીજા કારણે આર્થિક કેન્દ્રીકરણ કરવું પડે તો તેનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવે તો જ તે ઇષ્ટ ગણાય :

(૧) એનાથી જે સંપત્તિ પેદા થાય તેનાથી આર્થિક અસમાનતા વધવી નહીં જોઈએ.

(૨) મોજશોખની વસ્તુઓ પેદા કરતાં પહેલાં સામાન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પેદા થવી જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩) એથી કામ કરનારની શક્તિ ખીલવી જોઈએ અને તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થવો જોઈએ.

(૪) તે કાર્ય કોઈ કોમ, પ્રજા કે દેશને ભોગે નહીં થવું જોઈએ.

(૫) એથી બેકારી વધવી નહીં જોઈએ.

(૬) એથી સમાજમાં સુખશાન્તિ ફેલાવાં જોઈએ.

૬

બેકારી

કારણો અને પ્રકારો

બેકારી એટલે કામનો અભાવ. પછી તે કેવા કામનો અભાવ છે, ક્યારે અભાવ છે, કોને અભાવ છે, તે અનુસાર બેકારી જુદી જુદી જાતની હોઈ શકે છે.

કોઈ વખત અમુક કામમાં તેજી આવે છે ને તે વખતે માણસોને સારા પગારથી તે કામમાં રોકી લેવામાં આવે છે. તેજી હોવાને કારણે તેમને પગાર પણ સારા મળે છે. એટલે તે વખતે દરેકને સુખ-સગવડ હોય છે. પણ પછી ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં માલનો ઉપાડ ન થાય ને કેટલાંક કારખાનાં બંધ પડે, તો તેમાં કામ કરનારા મજૂરો રોજી વગરના થાય ને બેકાર થઈ જાય. એટલે ફરી નવાં કારખાનાં શરૂ ન થાય, ત્યાં સુધી તે માણસોને કાંઈ ધંધો મળી શકે નહીં ને ગાંઠના રોટલા ખાઈને દિવસ કાઢવા પડે. આ એક પ્રકારની બેકારી છે.

બીજું કેટલાક માણસોને તો બિલકુલ કામ જ મળતું નથી. તેમને ગમે તે કામ આપીએ તોપણ તેઓ કરવા તૈયાર હોય છે. કામનો જ અભાવ હોવાથી તેઓને કામ મળતું નથી. જ્યારે દેશમાં આવી જાતની બેકારી હોય છે ત્યારે દેશ ખૂબ ગરીબ થઈ જાય છે. અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે આવી જ બેકારી છે. તેનું એક મહત્ત્વનું કારણ આપણે કારખાનાં ગણાવી શકીએ. કારણ કે કારખાનાંથી ૫૦ માણસનું કામ એક માણસથી થાય છે એટલે ૪૯ માણસો ફાજલ રહે છે. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકોને બીજો ધંધો મળતો નથી એટલે તેમને બેસી રહેવું પડે છે. વળી બીજું એ કે, આપણને જોઈતો બધો માલ આપણે જ તૈયાર નથી કરતા, પણ કેટલોક પરદેશથી મંગાવીએ છીએ. એટલે તેની પણ આપણા દેશ ઉપર અસર પડે છે. આયાત થતો માલ આપણે બનાવીએ તો આપણા દેશના માણસો કામમાં લાગે ને તેટલા બેકાર ઓછા થાય. એટલે બેકારીનું બીજું કારણ પાકા માલની આયાત છે.

બેકારીનું ત્રીજું કારણ એ છે કે, કારખાનાંવાળા અમુક માલ મોટા જથ્થામાં બનાવી નાખે છે. તેમને ખબર પડતી નથી કે પ્રજાને કેટલો માલ જોઈશે. આખરે માલનો સ્ટૉક ખૂબ જ વધી પડવાથી કારખાનાં બંધ કરવાં પડે છે ને મજૂરોને ઘેર બેસવું પડે છે. જો દરેક માણસ પોતાને જોઈતી ચીજોનો બદલો કરી શકે, ને ખપતના પ્રમાણમાં ચીજો બનાવે તો આ મુશ્કેલી દૂર થાય. નાના કારીગરો તેમ કરી શકે છે, કારણ કે તેને આજુબાજુની ખબર હોય છે, ને તે જાણે છે કે અમુક માણસને આટલી વસ્તુની જરૂર છે. ત્યારે કારખાનાવાળાને તેની ખબર નહીં પડે. એટલે અવારનવાર ઉદ્યોગોમાં કટોકટી ઊભી થાય છે અને મજૂરો કામધંધા વગરના થઈ જાય છે.

વળી એમ પણ બને છે કે ઉદ્યોગોનું એકીકરણ થાય છે. એકીકરણ એટલે કારખાનાંના માલિકોનું સંગઠન થાય ને તે લોકો પોતાની મશીનરી બદલીને નવી ઢબની મશીનરી ખરીદે. પછી બધા ભેગા મળીને વિચાર કરે કે અમુક ભાવે જ માલ વેચવો, મજૂરોને અમુક જ પગાર આપવો અને નાનાં કારખાનાંવાળાઓને ઊભા ન થવા દેવા. હવે નાનાં કારખાનાં બેસી જાય એટલે શું થાય? બેકારી આવે. એટલે આવા એકીકરણથી પણ બેકારી વધે છે.

વળી અત્યારે દિવસે દિવસે નવી નવી શોધખોળો થાય છે. ૫૦ માણસનું કામ એક માણસ કરે છે. તેની જગ્યાએ ૭૫ માણસનું કામ એક માણસ કરે તો બીજા ૨૫ માણસો રખડતા થાય એ દેખાતું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનપસંદ કામનો અભાવ એ પણ બેકારીનું એક કારણ છે. અત્યારે આપણા દેશમાં ભણેલા લોકોને પોતાનો બાપીકો ધંધો કરવો ગમતો નથી. તેમને પોતાના ધંધામાં માસિક રૂા. ૩૦ જેટલી આવક થતી હોય, તોપણ તે ઘરનો ધંધો નહીં કરે, પણ ૨૦ રૂપિયાની કારકુની કરવા જશે. પરંતુ આવી કારકુની દરેકને ક્યાંથી મળે ? આપણા ભણેલા સમાજમાં બેકારી વધી પડી છે, તેનું આ કારણ છે.

આપણો દેશ ઘણે મોટે ભાગે ખેતી ઉપર જીવવાવાળો છે. અને આ ધંધામાં મુખ્યત્વે ખેડૂતોને ચારથી છ માસ કામ પૂરતું હોય છે. પછી તેઓને કાંઈ ખાસ કામ હોતું નથી. એટલે તેમને ઘણી નવરાશ મળે છે. પહેલાં ગૃહઉદ્યોગો ચાલતા હતા તે ઘણાખરા નાશ પામ્યા છે. એટલે નવરાશના વખતમાં કરી શકે તેવું કાંઈ કામ તેમને મળતું નથી. ખેડૂતોની બેકારીનાં કારણોમાં આ એક મહત્ત્વનું કારણ છે. આવી જ સ્થિતિ બીજા જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં પણ હોય છે. કોઈ વખત અમુક ઋતુમાં કામ મળે ને અમુક ઋતુમાં બેસી રહેવું પડે એમ બને છે. એ પણ એક પ્રકારની બેકારી છે.

બેકારીના ઉપાયો

ઉપર બેકારીનાં જે કારણો બતાવ્યાં છે તે ઉપરથી જ બેકારીના નીચે પ્રમાણે ઉપાયો બતાવી શકાય :

(૧) તેજીના વખતમાં કારખાનાંના હદ ઉપરાંતના વધારા ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ.

(૨) લોકોના સમૂહને બેકાર કરી મૂકે તેવા યંત્રોદ્યોગો નહીં વધારવા જોઈએ. તે માટે સમગ્ર પ્રજાના હિતની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રના ઉદ્યોગોનું સંચાલન થવું જોઈએ.

(૩) દેશના ઉદ્યોગોને તોડી પાડે તેવા પરદેશી માલની આયાત બંધ કરવી જોઈએ.

(૪) નવી શોધખોળો અને ઉદ્યોગપતિઓના એકીકરણ પર અંકુશ હોવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૫) શિક્ષિતોએ બેઠાડુ કામ કરવાની વૃત્તિ છોડીને, ઉત્પાદક કોઈ પણ ધંધો કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ.

(૬) ખેડૂતો અને બીજા લોકો નવરાશના વખતમાં કરી શકે તેવા ગૃહોદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને તેમનો બહોળો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત રેલવે, નહેરો, મકાનો, તળાવો અને પુલો જેવાં જાહેર બાંધકામો મંદીના વખતમાં કરવામાં આવે તો તે બેકારી ઓછી કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે. પ્રજાની વસ્તી વધે અને તે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન ન વધે તોપણ બેકારી વધે છે. તેનો વિચાર ઉપર આપણે નથી કર્યો. તે હવે કરીશું.

૭

ગરીબાઈ અને વસ્તીમાં વધારો

અઢારમા સૈકાની આખરમાં જ્યારે ઇંગ્લન્ડમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધ્યું અને ગરીબાઈનું પ્રમાણ પણ વધ્યું, ત્યારે ગરીબાઈને દૂર કરવા માટે ઘણા મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યો હતો. તે જ અરસામાં માલ્થસ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ ગરીબાઈ કેમ અટકાવી શકાય તે વિષે એક નિબંધ લખ્યો. તેમાં તેણે બીજા લેખકો કરતાં એક નવી વસ્તુ કહી કે, જમીન મર્યાદિત છે, તેને માણસ ઇચ્છે તેટલા પ્રમાણમાં વધારી શકતો નથી, તેમ જ જમીનનો કસ પણ અમુક મર્યાદાથી વધારી શકાતો નથી, અને વસ્તીનું પ્રમાણ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે. એટલે કે, જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તી વધે છે તેટલા પ્રમાણમાં જમીન અને તેનો કસ વધતાં નથી. પરિણામે દેશમાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે.

માલ્થસનો કહેવાનો મુદ્દો એ હતો કે, વસ્તી જેટલા પ્રમાણમાં વધે છે તેટલા પ્રમાણમાં પાક વધતો નથી, અને પાકનું તથા વસ્તીનું વધવાનું પ્રમાણ સરખું નથી રહેતું એટલે ગરીબાઈ વધે છે. કોઈ કહેશે કે, સારી રીતે ખાતર નાખીને ખેતી કરવામાં આવે તો વધારે ઉત્પન્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય. આ વાત સાચી છે, પણ ખેતીને ઊતરતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે છે. જમીનમાં જો બમણા માણસો કામે લગાડો તો પહેલાં જેટલું ઉત્પન્ન થતું હોય તેના કરતાં બમણું હંમેશાં થશે નહીં, જ્યારે વસ્તી તો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં વધતી જશે.

માલ્થસે આ નિયમને સમજાવવા નીચે પ્રમાણે દાખલો આપ્યો છે: લોકસંખ્યા ૨×૨×૨×૨=૧૬ પ્રમાણે વધે છે; ખોરાક ૨+૨+૨+૨=૮ પ્રમાણે વધે છે. આમ થવાથી વસ્તી અને પાકનું પ્રમાણ સચવાતું નથી અને ગરીબાઈ વધે છે.

તેના મત પ્રમાણે વસ્તીનો વધારો અટકાવનારા બે ઉપાયો છે: (૧) કુદરતી ઉપાય, (૨) બુદ્ધિપૂર્વક અટકાયત. જો વસ્તી વધી પડશે તો દુકાળ, પ્લેગ, રોગચાળો વગેરે આફતો દ્વારા કુદરત વસ્તી ઓછી કરશે. જ્યારે જ્યારે વસ્તી ખૂબ વધી જાય છે ત્યારે ત્યારે રોગ, દુકાળ, લડાઈ વગેરે થાય છે ને પરિણામે વસ્તી ઓછી થાય છે. બીજો ઉપાય તે બુદ્ધિપૂર્વક અટકાયત છે. તેમાં બ્રહ્મચર્યપાલન (સંયમ), મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાં, શિક્ષણ, સંસ્કાર એ આવે છે. જો માણસ આ નિયમ ન પાળે અને પ્રજોત્પત્તિ વધારે કરે તો કુદરત તેનો ઉપાય કરે છે. પણ એ બરોબર નથી. માણસને કુદરતે બુદ્ધિ આપી છે, તો તેણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એમ ન કરીએ તો પશુને જ્યારે ડફણું પડે છે ત્યારે ચાલે છે તેવું જ આપણું થયું કહેવાય. જો કોઈ ખાવાનું વધારે ખાય તો કુદરત વિરુદ્ધ જવાથી કુદરત તેને બીમાર પાડે છે. આના કરતાં પહેલેથી વિચારીને ખાય તો માંદા પડવાનો વખત ન આવે. આ બાબત ધ્યાનમાં લઈને આપણે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રજોત્પત્તિ કરવી જોઈએ કે જેથી ગરીબાઈ ન આવે, એમ માલ્થસના કહેવાનો મર્મ હતો.

માલ્થસના વિચારોનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ફ્રાન્સ જેવા દેશમાં વસ્તી ન વધે એ માટે કેટલાક લોકો લગ્ન કરતા નથી અને કેટલાંયે વર્ષોથી ત્યાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું નથી. વસ્તી વધારવા માટે, એવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેશોમાં સરકાર મોટા કુટુંબવાળાને મદદ આપે છે અને કુંવારા લોકો પાસેથી કર વધારે લે છે. ત્યાં લોકો કર ભરે છે પણ પરણતા નથી. હવે બન્યું છે એવું કે, જે સમજુ અને પૈસાદાર લોકો છે તેમની પ્રજોત્પત્તિ વધારે થતી નથી, તેથી તેમનાં કુટુંબો નાનાં હોય છે. જ્યારે ગરીબ વર્ગ આ સિદ્ધાંતને અનુસરતો નથી. તે લોકો તો ખાવાનું પૂરતું ન મળે તોપણ પ્રજોત્પત્તિ કરે છે. ખરી રીતે તો આ પ્રશ્ન ગરીબો માટે છે, કારણ કે ગરીબોને ખાવાની મુશ્કેલી હોય છે; અને તેમાં વળી તેમની પ્રજોત્પત્તિ વધારે થાય, એટલે તેમને ગરીબાઈ વિશેષ લાગે છે. જ્યારે પૈસાદાર લોકો કે જેને ખાવાની ખોટ નથી તેમની પ્રજોત્પત્તિ ઓછી થાય છે, એટલે પરિણામ ધાર્યા કરતાં ઊલટું આવ્યું છે.

આ પ્રશ્ન વિષે કેટલાક એમ માને છે, કે આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળીને, સંયમ રાખીને પ્રજોત્પત્તિ ઓછી કરવી જોઈએ. ત્યારે કેટલાક એમ કહે છે કે, પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવા કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો, દવાઓનો ઉપયોગ કરવો. આમાંના ઘણા લોકો નીતિઅનીતિની ચિંતા કરતા નથી, તેમ તેની સામાજિક અસર વિચારતા નથી; પણ ગમે તે સાધનોનો ઉપયોગ કરીને વસ્તી ઉપર અંકુશ રાખવો જોઈએ એમ કહે છે.

એકંદરે, સમાજમાં પાંચ જાતના માણસો પોતાનું કુટુંબ વધારતા નથી :

(૧) સ્વેચ્છાએ કુંવારા રહેનારા;

(૨) ફરજિયાત કુંવારા રહેલા;

(૩) પવિત્ર ગૃહસ્થજીવન ગાળીને કુટુંબને નહીં વધારનારા;

(૪) ભોગ ભોગવે પણ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરી કુટુંબ નહીં વધારનારા;

(૫) રોગી અને અશક્ત એવા લોકો.

સ્વેચ્છાએ કુંવારા રહેનાર અને પવિત્ર જીવન ગાળનાર સમાજને ઊંચે લઈ જઈ શકે, જ્યારે ફરજિયાત કુંવારા રહેલા અને કૃત્રિમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાધનોનો ઉપયોગ કરનારા સમાજને અનીતિએ લઈ જનારા છે; અને રોગી, અશક્ત લોકો તો સમાજમાં રોગ જ વધારે છે. તેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તેનો સમજુ માણસે, તેનાં સામાજિક પરિણામો ખ્યાલમાં રાખીને વિચાર કરવો જોઈએ. બીજી આર્થિક સામાજિક બાબતોની પેઠે, આમાં પણ, કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ નહીં, પણ સમસ્ત દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ; અને પ્રજાની ગરીબાઈ, અજ્ઞાન તથા સામાજિક સ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને એકંદરે પ્રજાજીવન ઉપર શી અસર થશે તે જોવું જોઈએ.

૮

સહકાર પ્રવૃત્તિ

ચાલુ જમાનાની કાતિલ હરીફાઈ અને મૂડીવાદનાં અનિષ્ટોમાંથી બચવા માટે કેટલાક ‘ સહકાર પ્રવૃત્તિ ’નો માર્ગ સૂચવે છે. તે પ્રવૃત્તિ કેવી જાતની છે તે હવે જોઈએ.

ભેગાં મળીને કોઈ કામ કરવા પૂરતો સહકાર તો સમાજના બંધારણમાં છે. આપણી સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અને ગ્રામવ્યવસ્થા સહકારના તત્ત્વ ઉપર રચાયેલી છે. પરંતુ જેને સહકાર પ્રવૃતિ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રવૃત્તિ આર્થિક સહકારની છે અને વિશિષ્ટ જાતની છે. તેના તત્ત્વમાં ફેર નથી, પરંતુ તેનું કામ અમુક રીતે ચાલે છે. તે પ્રવૃત્તિ નાના ખેડૂતો અને કારીગરોને મદદ કરવા માટે યોજાયેલી છે. ખેડૂતો અને કારીગરો પોતાની શાખ ઉપર સસ્તા વ્યાજે નાણાં ન મેળવી શકે, એકલા ખરીદી ને વેચાણ બરાબર ન કરી શકે, તેઓ ભેગા થઈને મંડળી સ્થાપે અને સંયુક્ત બળથી કામ કરે તો એકલા ન મેળવી શકે તેવી મદદ મેળવી શકે. આ દૃષ્ટિએ સહકાર પ્રવૃત્તિનું કામ ચાલે છે.

સહકારી મંડળીઓની પ્રથમ શરૂઆત જર્મનીમાં સને ૧૮૪૮માં થઈ અને સહકારી ભંડારોની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ ઇંગ્લંડમાં ૧૮૪૦માં થઈ. હિંદમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના પ્રથમ ભણકારા મદ્રાસ ઇલાકામાં ૧૮૯૭માં સંભળાયા. નિકલ્સન નામના એક અંગ્રેજ અમલદારે હિંદમાં જર્મનીના જેવી સહકારી મંડળીઓ શરૂ કરવા જોરપૂર્વક ભલામણ કરી હતી. પરંતુ તેનો અવાજ સંભળાયો નહીં અને રિપોર્ટ અભરાઈએ ચડચો. પછી લૉર્ડ કર્ઝને તેને પુનર્જીવન આપ્યું અને ૧૯૦૪માં પહેલવહેલો સહકારી મંડળીનો કાયદો થયો. તે અનુસાર હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં મંડળીઓ સ્થપાઈ. અનુભવે તે કાયદામાં જે મુશ્કેલીઓ લાગી, તે લક્ષમાં લઈને તે કાયદો સુધારવામાં આવ્યો અને ૧૯૧૨માં નવો કાયદો થયો. ૧૯૧૯ના રાજકીય સુધારા પછી સહકારી પ્રવૃત્તિનું ખાતું પ્રાંતોમાં લોકોના પ્રધાનને સોંપાયું. ત્યાર બાદ કેટલાક પ્રાંતોએ પોતાને માટે જુદા કાયદા કર્યા. તે મુજબ મુંબઈ ઇલાકા માટે ૧૯૨૫માં અલગ કાયદો થયો છે. મદ્રાસ, બિહાર અને ઓરિસા પ્રાંતોમાં પણ જુદા સહકારી કાયદા થયા છે.

આખા હિંદમાં મળીને લગભગ સવા લાખ સહકારી મંડળીઓ છે અને તેના ૬૦ લાખ જેટલા સભ્યો છે. આમાંથી મોટા ભાગની મંડળીઓ ખેડૂતો માટે સ્થપાયેલી છે. ખેડૂતોની મંડળીઓમાં પણ પોણા ભાગ ઉપરાંત મંડળીઓ ખેડૂતોને ધીરધાર કરનારી છે. ખેડૂતો માટે બીની ખરીદ, માલની ખરીદ, માલની ઉત્પત્તિ કે વેચાણ કરનારી મંડળીઓ બહુ ઓછી છે. આ રીતે ધીરધાર કરનારી મંડળીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં સ્થપાઈ છે. તેમનું કામ બરાબર ચાલતું હોય તો ખેડૂતોને ઘણો લાભ થાય. પરંતુ તેમનું કામ બરાબર ચાલતું નથી. જ્યાં મંડળીઓ સ્થપાઈ છે, ત્યાં પણ ખેડૂત શાહુકારના પંજામાંથી છૂટચો નથી; અને સહકારી મંડળી જ્યાં થઈ છે, ત્યાં વ્યાજનો દર ઊલટો વધ્યો છે; ખેડૂતને શાહુકારની ગરજ મટી નથી; વ્યાજનો દર ઓછો થયો નથી અને પાકના ભાવ બરાબર ઊપજતા નથી. આ પ્રમાણે સહકારી મંડળીઓની અસર ધાર્યા પ્રમાણે થઈ નથી. છતાંય તે પ્રવૃત્તિમાં રહેલો સિદ્ધાંત બરાબર છે અને હિંદમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનો પ્રચાર કરવા જેવો છે. ખેડૂતોને મદદ કરવા માટે અને નાના કારીગરોને ટકાવવા માટે તે પ્રવૃત્તિ ઘણી ઉપયોગી છે. તેની કાર્યવાહીમાં રહેલા દોષો દૂર કરીને તેને નવેસર રચવામાં આવે અને સેવાભાવી માણસો તેનું સંચાલન કરે, તો તે દ્વારા ઘણું ઉપયોગી કામ થઈ શકે. એવી મંડળીઓ સંગઠિત રીતે કામ કરે અને સારા પાયા પર ચાલે તો એકલવાયો ખેડૂત અને કારીગર બહારની મદદ મેળવી શકતો નથી, કે નવું કંઈ કરી શકતો નથી તે કરવાને શક્તિમાન થાય.

આ મંડળીઓના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે: (૧) ગામડાંની, (૨) શહેરોની. બીજી રીતે વિભાગ પાડીએ તો, (૧) ખેડૂતોની, (૨) બિન-ખેડૂતોની — એટલે કારીગરોની.

ગામડાંની અથવા ખેડૂતોની મંડળીઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હોય છે કે, કામ કરવા માટે અમુક ગામડું નક્કી કરવામાં આવે છે. એટલે કે તેનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે. સભ્ય થવા માટે સામાન્ય શૅર કાઢવામાં આવતા નથી અને કાઢવામાં આવે તો બહુ નાની રકમના હોય છે, જેથી ગરીબો પણ તેમાં જોડાઈ શકે. મંડળીનાં નાણાંની જવાબદારી બધાની ભેગી ગણાય છે. એટલે કે પોતપોતાના શૅર પૂરતી નહીં, પરંતુ મંડળીના બધા દેવા માટે દરેક સભ્યની જવાબદારી ગણાય. આથી અરસપરસ દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી આપોઆપ આવી જાય છે. જે પૈસા ધીરવામાં આવે છે તે ખેતી–ઉપયોગી કામો માટે જ ધીરવામાં આવે છે અને સભ્ય સિવાયના બહારના ખેડૂતોને ધીરવામાં આવતા નથી. ધીરેલા પૈસા વ્યાજ સાથે હપતાથી પાછા ભરવાની સગવડ આપવામાં આવે છે. શૅર કાઢ્યા હોય તો તેનો નફો વહેંચવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવતો નથી; પરંતુ અનામત ફંડ ભેગું કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. મંડળીના અનામત ફંડમાંથી કેટલાંક નાણાંનો ઉપયોગ સાર્વજનિક કામ માટે કરવામાં આવે છે. મંડળીનું કામ પગાર-દાર માણસો મારફત નહીં, પરંતુ અરસપરસ સહકારથી અંદર અંદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહેંચીને કરી લેવામાં આવે છે. આ ગામડાંની ખેડૂતમંડળીની વિશેષતાઓ છે. આ મંડળીઓનું ધોરણ જર્મનીનાં 'રિફ્સીન' મંડળોને આધારે રચાયેલું છે.

શહેરોની અગર કારીગરોની સહકારી મંડળીઓ જર્મનીનાં 'ડેલીઝ' મંડળોને આધારે રચાયેલી છે. તેની રચના શહેરના વાતાવરણને અનુકૂળ હોય છે. તેમાં સભ્યો શૅરથી નોંધવામાં આવે છે અને નફો થાય તે વહેંચવામાં આવે છે. સભ્યોની જવાબદારી પોતાના શૅર પૂરતી જ ગણાય છે. તે સિવાયનું ધોરણ 'રિફ્સીન' મંડળોને લગભગ મળતું છે.

બન્ને પ્રકારનાં મંડળોની ઉપર પ્રમાણે ખાસ વિશેષતાઓ છે. પણ તેમાં કંઈ એવું તત્ત્વ નથી જે અનુકૂળતા પ્રમાણે ફેરવી ન શકાય. મુખ્યત્વે ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે, જ્યાં અરસપરસ દેખરેખ રાખવાની જરૂર હોય અને શક્યતા હોય ત્યાં 'રિફ્સીન' મંડળો ચાલે; અને જ્યાં એવી જરૂરિયાત અને શક્યતા ન હોય ત્યાં 'ડેલીઝ' મંડળો ચાલે: જ્યાં જેવી સ્થિતિ હોય તે પ્રકારનું ધોરણ રાખવું જોઈએ.

નાના કારીગરો અને ખેડૂતો માટેની મંડળીઓ વિષે આ વાત થઈ. પણ સહકાર પ્રવૃત્તિના હિમાયતીઓનું કહેવું એવું છે કે, એ પ્રવૃત્તિ બધા ઉદ્યોગોમાં દાખલ કરી શકાય અને જ્યાં આજે હરીફાઈનું સામ્રાજ્ય છે ત્યાં સહકારી ધોરણે કામ થઈ શકે. તે મુજબ કેટલેક ઠેકાણે ઉદ્યોગો ચલાવવા પ્રયત્ન થયો છે. પણ મોટા ઉદ્યોગોમાં તે સફળ થયો નથી. વીજળીનો ઉપયોગ વધે અને વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગો થાય તો સહકારી તત્ત્વનો તે દિશામાં વિશેષ પ્રચાર થઈ શકે. ગ્રામોદ્યોગો અને ગૃહોદ્યોગો માટે તે તત્ત્વ ઉપયોગી છે એને માટે શંકા છે જ નહીં. પણ તેથી આગળ જઈને વધારે વિશાળ પાયા પર તેનો અમલ થાય અને હરીફાઈને બદલે સહકારથી ઉદ્યોગો ચાલે, વેપાર ચાલે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પણ ચાલે એ સંભવિત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

મજૂરસંઘો

આપણે જોયું કે, કેટલાક લોકો સહકારી ધોરણે ઉદ્યોગો ચલાવવા માગે છે. પરંતુ તે વિચાર હજી મૂર્તિમંત થયો નથી. ત્યારે મૂડીવાદી સમાજમાં પ્રતિબળ તરીકે મજૂરસંઘો મૂર્તિમંત થયેલા છે. તે સંઘો કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યા અને તેમનું સામાન્ય કામકાજ કેવું હોય છે તે હવે જોઈએ.

પોતાના ધંધાના હિતસંરક્ષણાર્થે સ્થાપિત થયેલાં મજૂરોનાં કે કારીગરોનાં મંડળોને મજૂરસંઘ કહે છે. આવા સંઘ પૂર્વે ઇંગ્લંડમાં કાયદેસર ગણાતા નહોતા. પરંતુ ૧૮૨૪–૨૫માં સંઘને પ્રતિબંધક એવા કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા, ત્યારથી મજૂરસંઘો રચાવા લાગ્યા અને તેમાં ઘણી જ પ્રગતિ થઈ. ૧૮૬૭–૬૮માં આ સંસ્થાઓની સ્થિતિ તપાસવા માટે એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું અને એ કમિશનમાંના થોડા સભ્યોના રિપોર્ટ પ્રમાણે પછીથી ૧૮૭૧–૭૨માં મજૂરસંઘને લગતા કાયદા થયા, ત્યારથી આ સંસ્થાઓ કાયદેસર થઈ, અને તેમને બંધુસમાજના કાયદાઓનો લાભ મળવા લાગ્યો. ત્યાર પછી લગભગ દરેક ધંધાના મજૂરોએ સંઘની સ્થાપના કરી અને મોટાં મોટાં કારખાનાંના મજૂરોનાં મંડળો ઊભાં થયાં; અને કેવળ બતાવેલું કામ કરનારા અને રોજે મજૂરી કરી પેટ ભરનારા મજૂરોએ પણ પોતાના સંઘ સ્થાપ્યા. સારાંશ કે, દેશમાં સર્વે મજૂર વર્ગમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની ભાવના પેદા થઈ અને સર્વે મજૂરો એ માટે સંગઠિત પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. હાલમાં આ મજૂરોના સંઘોને બધાય દેશોમાં ઘણું જ મહત્ત્વ મળેલું છે.

આ મજૂરોના સંઘોનો હેતુ બેવડો છે. પહેલો હેતુ પોતાના હિતનું રક્ષણ કરવું એ. આમાં મુખ્યત્વે કરીને બે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે: કારખાનાંવાળાઓ સાથે વાટાઘાટ કરીને પોતાની મજૂરી વધારાવવી અથવા છેવટે ઘટવા તો ન જ દેવી એ એક; અને સર્વસાધારણ મજૂરી નક્કી કરી કામ કરવાના કલાક ઓછા કરાવવા એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી. આ બે સંઘોનો મુખ્ય હેતુ થયો. પરંતુ આ હેતુની સાથે સાથે જ બીજો પણ એક ગૌણ હેતુ દરેક સંઘના કાર્યક્રમમાં હોય છે. એ હેતુ બંધુસમાજના જેવા લાભ સંઘના બંધારણથી લેવા એ. દાખલા તરીકે, મરણક્રિયાના ખર્ચમાં મદદ કરવી; માંદગી કે સંકટમાં મદદ કરવી; કામ ન મળવાથી નવરા બેસી રહેવું પડે ત્યારે મદદ કરવી; વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કામ ન થઈ શકે ત્યારે મદદ કરવી વગેરે કામો કરવાં એ આ સંઘના હેતુઓમાં ગણાય છે. આ સંસ્થાઓ આ દરેક હેતુની સિદ્ધિ માટે સભાસદો પાસેથી લવાજમ લે છે, અને આ જાતના પ્રસંગોમાં સભાસદોને મદદ કરે છે.

આ સંઘોનું બંધારણ અને વ્યવસ્થા, પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓના સામાન્ય બંધારણ અને વ્યવસ્થા પ્રમાણે હોય છે. બધા સભાસદોનો મળીને તે સંઘ અથવા સભા થાય છે. એમાંથી મંત્રી, પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અને કોષાધ્યક્ષ નીમવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત સંઘની એક વ્યવસ્થાપક સમિતિ પણ હોય છે. સંઘના કાર્યવાહકો પગારદાર અથવા સ્વેચ્છાથી મફત કામ કરનાર હોય છે. સંઘનું બધું કામકાજ આ કાર્યવાહકો જુએ છે. કારખાનાંવાળાઓ સાથે મસલત કરવાનું કામ સમિતિનું અને તેના સભ્યોનું હોય છે. કારખાનાંવાળા અને મજૂરો એકમત ન થાય અને ઝઘડો સુલેહશાંતિથી ન પતે તો પછી હડતાળ પાડવાનો ઠરાવ કરવાનું કામ પણ આ સમિતિ જ કરે છે. સંઘનું કામ ચલાવવા માટે અને સંઘના જુદા જુદા હેતુઓની સિદ્ધિ માટે સંઘનું ફંડ ભેગું કરવું પડે છે. આ પૈસા પ્રવેશ ફી અને લવાજમને રૂપે આવે છે. આ સંબંધમાં જુદા જુદા સંઘોના નિયમોમાં ઘણો ફરક માલૂમ પડે છે. કેટલેક ઠેકાણે પ્રવેશ ફી વધારે હોય છે તો કેટલેક ઠેકાણે ઘણી ઓછી હોય છે. પ્રવેશ ફી બે ચાર આનાથી બે રૂપિયા સુધી, તો કોઈક જગાએ એક પાઉંડ સુધી પણ હોય છે. લવાજમ દર અઠવાડિયે, દર પખવાડિયે, દર માસે, અથવા ત્રણ મહિને ભરવાનું હોય છે. આ બાબતમાં જુદા જુદા સંઘોમાં જુદા જુદા રિવાજ જોવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે છે. લવાજમ અને પ્રવેશ ફી ભેગી કરવી, તે કોઈ બેંકમાં અથવા બીજે ઠેકાણે સુરક્ષિત મૂકવી, એનો સમિતિના ઠરાવ પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો અને એમાંથી સભાસદોને મદદ કરવી — આ સર્વ કામો કાર્યવાહકોએ કરવાનાં હોય છે. એ ઉપરાંત સંઘના કાયદાઓ મજૂરવર્ગને સમજાવવા, તેમ જ આ તત્ત્વોનો પ્રચાર કરવો અને નવા નવા માણસોને સંઘના સભાસદો બનાવવા વગેરે કામો પણ સંઘના કાર્યવાહકોને જ કરવાનાં હોય છે. સંઘનું કામ આમ આખો દિવસ ચાલે એટલું હોવાથી ઘણુંખરું પગાર આપીને કાર્યવાહકો નીમવામાં આવે છે.

મજૂરોના કલ્યાણ માટે જે જુદાં જુદાં ફંડો મજૂરસંઘો એકઠાં કરે છે તેના ઉપયોગથી મજૂરોની સ્થિતિ ઘણી સુધરી છે. કુટુંબમાં કોઈ માણસ મરી જાય તો તેની મરણક્રિયાને માટે પૈસાની મદદ કરવી, સંઘના સભ્ય મજૂરને કાંઈ અકસ્માત થાય અથવા તે માંદો પડે ત્યારે તેને દર અઠવાડિયે પૈસાની મદદ કરવી, કામ ન મળે ત્યારે મદદ કરવી, તેમ જ જે ઠેકાણે મજૂરીના દર સારા હોય એવે ઠેકાણે જવાને મજૂરોને ઉત્તેજન આપવું, અને છેવટે મજૂરોને વૃદ્ધાવસ્થા માટે પેન્શન અથવા એવી કંઈક ઉચ્ચક રકમ આપવી — આવાં કામો જ્યાં થાય ત્યાં મજૂરોને ખૂબ રાહત મળે અને તેમની સ્થિતિ સુધરે એ દેખીતું છે. આ બધું ખરી રીતે જોઈએ તો મજૂરો શકયતા અનુસાર પોતાના જ પૈસાથી કરે છે. આ રીતે, જ્યાં બરાબર કામ થાય છે ત્યાં મજૂરોમાં કરકસર, દુરંદેશીપણું અને સ્વાવલંબન જેવા ગુણો ખીલ્યા છે.

વળી કારખાનાંના કાયદાનો અમલ બરાબર થાય છે કે નહીં એની દેખરેખ રાખવાનું કામ, અને આ કાયદાઓનું કોઈ ઠેકાણે ઉલ્લંઘન થતું હોય તો એ વાત સરકારી અધિકારીઓની નજરમાં લાવવાનું કામ પણ આ સંઘો કરે છે.

અહીં સુધી મજૂરસંઘોના ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ફાયદા બતાવ્યા અને મજૂરસંઘોને લીધે મજૂરોમાં કરકસર વગેરે ગુણો કેવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રીતે કેળવાય છે એ બતાવ્યું. હવે મજૂરસંઘોને લીધે મજૂરોની વૃત્તિ કેવી રીતે સુધરે છે અને એમનામાં બૌદ્ધિક ગુણો કેવી રીતે ખીલે છે તે જોઈએ.

કેટલાક સંઘ પોતાના સભાસદો માટે કેળવણીની વ્યવસ્થા કરે છે. દા. ત. સભાસદો માટે ભાષણો અપાવવાં, પુસ્તકાલયો કાઢવાં વગેરે આવાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનાં કામો કેટલાક સંઘોએ ઉપાડ્યાં છે. પરંતુ એ ઉપરાંત આ સંઘોનો અપ્રત્યક્ષ ફાયદો છે તે ઘણો મોટો છે. સંઘના સભાસદ થવાથી સંઘના નિયમો તથા શિસ્ત પાળવાં, પોતાના આગેવાનોને માન આપવું અને એમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, સભાસદોમાં એકબીજા પર વિશ્વાસ રાખતાં શીખવું વગેરે ગુણોનો મજૂરોમાં વિકાસ થાય છે. વળી મોટા મોટા સંઘોનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવાના અનુભવથી મજૂરોના આગેવાનોમાં કાર્યકુશળતા ઉત્પન્ન થાય છે અને એને લીધે મ્યુનિસિપાલિટી, અને એ કરતાં પણ વધારે જવાબદારીનાં કામો કરવાની શક્તિ મજૂરવર્ગમાં આવે છે. એનો પુરાવો ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ ઉપરથી મળી આવે છે. એમાં મજૂરવર્ગના પ્રતિનિધિઓ ઘણી વાર પ્રધાનો બનેલા છે.

સારાંશ કે, મજૂરસંઘ એ મજૂરોનું એક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જ છે અને આ રાજકીય નિશાળમાં તેમને રાજકીય શિક્ષણની, વેપારી શિક્ષણની અને કાર્યકુશળતાની બાળપોથી શિખવાડવામાં આવે છે. એ શિક્ષણને લીધે મજૂરો પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં જવાબદારીનાં કામો કરવાની જોખમદારી ઉપાડી શકે છે.

આ રીતે, આ સંઘો દ્વારા મજૂરોની ઘણી ઉન્નતિ થઈ છે અને તેઓ સંગઠિત થયા છે. સંગઠિત મજૂરો એ આ યુગનું સબળ શસ્ત્ર છે. સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ તેમની તરફ જ ક્રાન્તિને માટે મીટ માંડે છે. તેઓમાંથી કેટલાક આ સંઘોની સામાજિક અને આર્થિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી અને હસી કાઢે છે. પણ ખરી રીતે એવાં કામમાંથી જ મજૂરોમાં આત્મવિશ્વાસ આવે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેમનામાં બળ પેદા થાય છે. એ બળરૂપી મહાશક્તિનું બીજ જીવન સુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં રહેલું છે.

૧૦

કામદારોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો

મજૂર મંડળો દ્વારા અને બીજી રીતે કામદારોની સ્થિતિ સુધારવા માટે નીચેની રીતે પ્રયત્નો થાય છે:—

(૧) કામદારની સ્થિતિ સુધારવા માટે પહેલાં મંડળો સ્થાપી સંઘબળ કેળવવું અને તેની મારફત તેમના હક તેમ જ તેમની ઉપર થતા અન્યાયોનું નિરાકરણ કરાવવું અને કેટલીક જાતની સગવડો મજૂરોને અપાવવી; (૨) કામ કરવાનો વખત ઓછો કરી વધેલા વખતનો સદુપયોગ કરાવવો; (૩) સહકારી મંડળી સ્થપાવવી; (૪) મજૂરોની કેટલીક જરૂરિયાતો માટે માલિક અથવા સરકાર પાસેથી મદદ મેળવી આપવી; (૫) નફામાં ભાગ અપાવવો.

(૧) કામદારોની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમનું સંગઠન કરવાની જરૂર રહે છે. તેમને સંગઠિત કરવા મજૂરસંઘો ઉપયોગી છે તે આગળ જણાવ્યું છે. તે સંઘ મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરે; કારખાનાવાળા જો અમુક સગવડ ન આપતા હોય અથવા તો કોઈ પણ જાતની મજૂરની ફરિયાદ હોય તો તેનું નિરાકરણ કરાવે; અને સ્ત્રીઓને માટે પ્રસૂતિ વખતે ચાલુ પગારે રજા મળે એવી સગવડો અપાવે; કોઈ મજૂરને કાઢી મૂક્યો હોય તો તેને નોકરી અપાવે; કોઈ પણ કારણસર માલિકો પગાર ઘટાડવા માગતા હોય તો વચ્ચે પડે. અને કોઈ પણ પ્રશ્નનો નિકાલ ન થઈ શકે તો માલિકોનું પ્રતિનિધિ-મંડળ અને મજૂરોનું પ્રતિનિધિમંડળ બેસીને ચર્ચા કરી નિવેડો લાવે. છતાં નિકાલ ન થાય તો લવાદને પણ સોંપે અને તે કહે તે બંને પક્ષો કબૂલ કરે. તેમ પણ ન થાય તો પછી સરકાર દ્વારા એ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૨) મજૂરોનો પગાર ઓછો કર્યા વગર કામનો વખત ઓછો કરી બાકીના વખતમાં તેમને ભણાવવાની તેમ જ ગૃહઉદ્યોગ શીખવવાની વ્યવસ્થા કરે અને ફાજલ વખતનો સદુપયોગ કરતાં શીખવે.

(૩) સહકારી મંડળી સ્થાપીને તેમને મદદ કરે. તેમને માટે સહકારી ભંડાર ચલાવે અને નફો ખાધા સિવાય સહકારી મંડળીના નિયમોની કડકાઈ ઓછી કરીને તેમનો પ્રચાર કરે.

(૪) મજૂરો માટે દવાખાનાં મફત ચલાવે. વળી પુસ્તકાલયો કાઢીને, અભણને ભણાવીને મદદ કરે અને અવકાશના વખતમાં આરામની સગવડો કરી આપે, જેથી તેને માટે મજૂરોને ખર્ચ કરવું ન પડે. એ રીતે મજૂરોનું જ્ઞાન વધે અને કંઈક સમજતા થાય; તેમનાં બાળકોને કેળવણી મળે અને તેઓ સુખી થાય.

(૫) નફામાં ભાગીદારી : મૂડીવાદી સમાજમાં મજૂરોનો અસંતોષ દૂર કરવા માટે અનેક યોજનાઓ થયેલી છે. તેમાંની એક નફામાં મજૂરોને ભાગ આપવાની પદ્ધતિ છે. તે અનુસાર કામદારોને પગાર ઉપરાંત નફામાંથી કંઈક ભાગ આપવામાં આવે છે. તે નફો કોઈ રોકડો આપે; તો કોઈ કામદારોની બચત તરીકે જમા રાખે; તો કોઈ એના શેર ખરીદાવે. આમ કરવાનો હેતુ એ છે કે કામદારના મનમાં પોતે જે કામ કરતો હોય, તેના પ્રત્યે પોતાપણાની ભાવના જાગે અને તે વધારે ચીવટથી કામ કરે; હડતાળો ન પાડે અને સંતોષથી કામ કરે. પણ આ પદ્ધતિ બધા ઉદ્યોગોમાં ચાલી શકતી નથી. તેનો મુખ્ય આધાર માલિકની મહેરબાની ઉપર છે. નફામાંથી ભાગ આપવા માટે માલિકના ઉપર કંઈ બંધન નથી. તે ધારે તો આપે; ન ધારે તો ન આપે. વળી નવા શરૂ થતા ધંધામાંથી તેવો ભાગ મળે નહીં. નુકસાનવાળા ધંધામાંથી તો ન જ મળે. ફક્ત જામેલા ધંધાવાળા માલિકો ઇચ્છે તો મજૂરોને નફામાંથી ભાગ મળે. નફો કરનાર માલિકો એમ પણ કહી શકે કે ધંધામાં નુકસાન આવે ત્યારે મજૂરો નુકસાનમાં ભાગ આપતા નથી, એટલે નફો થાય ત્યારે તેમને ભાગ મળી શકે નહીં. ઉદ્દામવાદી મજૂરો પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને એક રીતે મજૂરોની ઉદ્દામ ચળવળને દાબી દેવાની જાળ સમજે છે. જે નફો કરતું હોય તે કારખાનું બદલવું પડે તો મજૂરને જમા થયેલો નફો ન મળે. એટલે તેને માલિકના દબાયેલા રહેવું પડે એમ તેઓ માને છે. આમ આ પદ્ધતિમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે. એટલે વ્યવહારમાં આ યોજનાને બહુ ટેકો મળ્યો નથી અને મજૂરોમાં પોતાપણાની ભાવના લાવવા તે સફળ થઈ નથી.

કેટલાક એમ માને છે કે આ યોજનાઓ બધાં થીગડાં છે. તેથી કામદારોની સ્થિતિમાં કાયમનો સુધારો થવાનો નથી. તેને માટે તેઓ આર્થિક પરિવર્તનની જુદી જુદી યોજનાઓ સૂચવે છે. તેમાંથી વિવિધ પ્રકારના વાદો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાંના મુખ્ય વાદોનું આપણે છેવટમાં દિગ્દર્શન કરીશું.

૧૧

મુખ્ય વાદો

અત્યારના યંત્રયુગના દોષો દૂર કરવા માટે જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે અને તેમાંથી જુદા જુદા વાદો જન્મેલા છે. કોઈ યંત્રને મર્યાદિત કરીને તેના દોષો દૂર કરવા માગે છે, તો કોઈ તેની માલિકી અને વ્યવસ્થા સામાજિક કરીને તે સાધવા માગે છે; કોઈ ખાનગી મિલકતને મર્યાદિત કરીને તેના દોષો દૂર કરવા માગે છે, તો કોઈ ખાનગી મિલકતનો નાશ કરીને તે સાધવા માગે છે. આવી જુદી જુદી અનેક યોજનાઓ છે. તેમાં સમાજવાદ અને સામ્યવાદ મોખરે છે. જર્મનીનો જૂનો રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ પણ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. ત્યારે ગાંધીજીએ પોતાની સર્વોદયની કલ્પના સમાજ આગળ મૂકી છે. આ મુખ્ય મુખ્ય કલ્પનાઓ એક દૃષ્ટાંત રૂપે નીચેના રૂપમાં સમજાવી શકાય.

એક માણસ પાસે બે ગાયો હોય અને તેના કુટુંબ માટે એક ગાય પૂરતી હોય. તો જુદી જુદી યોજનાઓ પ્રમાણે તે ગાયોનું શું કરવામાં આવે તે જુઓ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજવાદી કહેશે કે,

'એક ગાય તમારી પાસે રાખો અને બીજી રાજ્યને સોંપી દો.'

સામ્યવાદી કહેશે કે,

'બન્ને ગાય રાજ્યને સોંપી દો. તમને ભાગે પડતું, રાજ્યને યોગ્ય લાગશે તે પ્રમાણે દૂધ આપવામાં આવશે.'

નાઝી કે ફાસિસ્ટ કહેશે કે,

'ગાયો તમારી પાસે રાખો. પરંતુ તેનું દૂધ ક્યાં વેચવું, તેનું શું કરવું, તેની વ્યવસ્થા રાજ્ય કરશે. તમને રાજ્યને ઠીક લાગશે તે ભાવ આપવામાં આવશે.'

ગાંધીજીની વિચારસરણીવાળો સર્વોદયવાદી કહેશે કે,

'બન્ને ગાય તમારી પાસે રાખો. તેના માલિક ભલે તમે ગણાઓ. પરંતુ તેનું જે દૂધ થાય તેનો સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ ટ્રસ્ટી તરીકે ઉપયોગ કરો.'

આ ફક્ત દાખલો છે. એટલે દરેક વાદની ઝીણી ઝીણી વિગતો તેમાં આવે નહીં. તેમ પૂરેપૂરી લાગુ થઈ શકે નહીં. પણ તેમાં દરેક વાદની મહત્ત્વની દૃષ્ટિ રજૂ કરેલી છે. સમાજવાદી ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રને હસ્તક કરવા માગે છે, પરંતુ તે ખાનગી મિલકતનો નાશ નથી ઇચ્છતો. સામ્યવાદી બન્ને માગે છે. રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી હાલનું મૂડીવાદી તંત્ર ચાલુ રાખીને તેના ઉપર અંકુશ મૂકવા માગે છે. સર્વોદયવાદી ખાનગી મિલકત કે મૂડીદારના તંત્રનો નાશ નથી ઇચ્છતો; પણ માલિકીની દૃષ્ટિ બદલવા માગે છે. મિલકતનો ઉપયોગ એવી રીતે થાય કે કલહ થવા પામે નહીં. માલિક અને મજૂરનો સંબંધ શેઠ અને નોકર જેવો નહીં, પણ બાપ દીકરા જેવો રહે. જ્યારે તે સંબંધ બગડે ત્યારે અહિંસક રીતે સત્યાગ્રહથી તે સુધારી લેવામાં આવે. અહિંસક ઉપાયો એ સર્વોદયવાદીને મન મહત્ત્વની વસ્તુ છે. તેઓ સાધનને સાધ્યના જેટલું જ મહત્ત્વ આપે છે. ત્યારે બીજા વિચારકોને સાધનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહુ પરવા નથી. તેઓ ગમે તે રીતે પોતાનો હેતુ સાધવા માગે છે. એટલે બળજબરી, હિંસા, આપખુદી બધું તેમને મંજૂર છે. તેને પરિણામે કંઈ ફેરફાર થાય, પણ પરિણામે શાંતિ થાય અને ભાઈચારો વધે કે કેમ તે શંકાભરેલું છે. ગાંધીજીનું એમ કહેવું છે કે, હિંસાથી મેળવેલું હિંસાથી જ ટકાવી રાખવું પડશે અને પરિણામે કાયમી શાંતિ નહીં થાય. જુદા જુદા લોકો વચ્ચે વર્ગવિગ્રહ જગાવીને, વેરઝેર વધારીને, કાપાકાપી કરીને કરેલો ફેરફાર, બળજબરીથી જ ટકાવી રાખવો પડશે. તે સ્થિર થશે નહીં અને તેથી સમાજનું સુખ વધશે નહીં. એક અથવા બીજા રૂપમાં ઝઘડા ચાલ્યા જ કરશે. જેનું બળ વધશે તે પોતાની સત્તા જમાવશે અને અનંત કાળ સુધી અથડાઅથડી ચાલ્યા કરશે.

આવા અહિંસક ફેરફારમાં બીજા વિચારકોને વિશ્વાસ છે નહીં. તેઓ માણસના ઘડતર કરતાં અમુક પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થાને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. સમાજવ્યવસ્થા બદલો એટલે બધું સુધરી જશે એમ તેમને લાગે છે. મૂડીદારની દૃષ્ટિ બદલવી તે તેમને શક્ય લાગતું નથી. હરીફાઈના ધોરણ પર ઉદ્યોગો ચાલતા હોય, નફા નુકસાન માટે મારામારી ચાલતી હોય, ત્યાં મૂડીદારો પરલક્ષી કે સમાજલક્ષી થાય એ તેમને શક્ય લાગતું નથી. તેથી તેમનો ખાસ આગ્રહ સમાજવ્યવસ્થા બદલીને ઉદ્યોગોની માલિકી અને વ્યવસ્થા સમાજહસ્તક કરવાનો છે. તેમ થશે તો ખેતી અને ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ થઈ શકશે, યંત્રોનો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થઈ શકશે, માલ સસ્તો અને સારો થઈ શકશે, બધાને ઓછા કલાક કામ કરવું પડશે અને પ્રજાનાં સુખસમૃદ્ધિ વધશે એમ તેમનું કહેવું છે.

આ બહુ સુંદર ચિત્ર છે. પણ તે જેટલું સુંદર છે, તેટલું સહેલું નથી. કોઈ પણ સમાજવ્યવસ્થાની સફળતાનો આધાર માણસ ઉપર છે. માણસો ઘડાયેલા ન હોય, સંસ્કારી ન હોય, સમજુ ન હોય, સામાજિક જવાબદારી સમજતા ન હોય તો કોઈ પણ સમાજવ્યવસ્થા ચાલી શકે નહીં. હિંદ જેવા દેશમાં બધી વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રને હસ્તક થઈ જાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો અવ્યવસ્થા, અને દાદાગીરીનું સામ્રાજ્ય જામ્યા વગર રહે નહીં. એટલે મૂળ વાત માણુસની વૃત્તિઓને ફટાડવાની નથી, પણુ તેને સુધારવાની છે; તેને ઊંચે ચડાવવાની છે. ગાંધીજી આ વસ્તુ માગતા હતા અને તેમ કરવા મથતા હતા. માણુસ સુધરે તો વ્યવસ્થા ગમે તે હોય તેની તેમને ચિંતા નહોતી.

મુખ્ય મુખ્ય વાદોની આ મુખ્ય દૃષ્ટિ છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે પણ ટૂંકામાં બતાવી શકાય:

બધાય વિચારકો સમાજમાં સુખશાન્તિ ઇચ્છે છે અને શોષણુ નાબૂદ કરવા માગે છે. પણુ દરેકની સુખની કલ્પના જુદી છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની રીતમાં ફેર છે.

સમાજવાદી અને સામ્યવાદી જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે વર્ગવિગ્રહમાં માને છે, યંત્રના અમર્યાદિત ઉપયોગ અને કેન્દ્રીકરણુમાં માને છે. પણુ સમાજવાદી તે લોકશાહી ઢબે સિદ્ધ કરવા માગે છે, ત્યારે સામ્યવાદી હિંસક ક્રાન્તિની ઢબે સિદ્ધ કરવા માગે છે; અને સરમુખત્યારી સ્થાપવા માગે છે. બન્ને સાધનને વિષે નિરાગ્રહી છે.

આની સરખામણીમાં સર્વોદયવાદી વર્ગમેળ સ્થાપવા માગે છે અને યંત્રોનો જરૂર પૂરતો જ ઉપયોગ કરવા માગે છે. તે ઉદ્યોગોને વિકેન્દ્રિત કરવા માગે છે અને હિંસાથી કંઈ પણુ કરવા ઇચ્છતો નથી. તે સાધ્ય કરતાં સાધનને, અને જરૂરિયાતોની અમર્યાદિત વૃદ્ધિ કરતાં જીવનની સાદાઈ અને શરીરશ્રમને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

આ તેમની વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ છે. તે બધું હજી અખતરારૂપે છે. કોઈ ઠેકાણે તેનો પૂરેપૂરો અખતરો થયો નથી. રશિયામાં સામ્યવાદનો અખતરો ચાલે છે તેનું સ્વરૂપ પણુ હજી અર્ધદગ્ધ છે. તેમાંથી ઘડો ઊતરે છે કે ગાગર તે દુનિયાએ હજી જોવાનું છે. તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી બચાવવા ગાંધીજીએ સર્વોદયની ઉદાત્ત કલ્પના દુનિયાને આપી છે. તેનું પણુ શું પરિણામ આવશે તે તો કોણુ જાણે? આખા દુનિયા ચગડોળે ચડી છે. તેમાંથી જે પાર ઊતરે તે ખરું. પરંતુ આદર્શોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિએ દરેકે પોતપોતાની પસંદગી કરીને તે આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવા મરી મટવું જોઈએ. આદર્શોની પસંદગીમાં કેવળ આર્થિક નહીં, પણ સર્વાંગી ઉન્નતિ સાધવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ દરેક પ્રામાણિક રીતે કામ કરે તો તેમાંથી કાંઈક સારું જ પરિણામ આવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિભાષાની સૂચિ

[અર્થશાસ્ત્રનાં સામાન્ય પુસ્તકોમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દો નીચે અંગ્રેજી કક્કાવારી ક્રમમાં આપ્યા છે. તેમાંથી જે શબ્દો આ પુસ્તકમાં કોઈ ને કોઈ રૂપમાં વપરાયા છે તેનાં પાનાનો નંબર સાથે ટાંક્યો છે.]

A

Abatement વળતર
Abrasion ઘસારો ૮૪
Absenteeism ગેરહાજરદારી, અનિવાસિત્વ ૧૩૨
Absentee Land-lordism ગેરહાજર (અનિવાસી) જમીનદારી ૧૩૨
,, Land-lord ,, ,, જમીનદાર ૧૩૨
,, Capitalism ,, ,, મૂડીદારી
,, Capitalist ,, ,, મૂડીદાર
Abstinence કરકસર; સંયમ ૩૭
Accounts ખાતાં ૮૮
,, current ચાલુ ,, ૮૮
,, fixed મુદતી ,, ૮૮
,, saving બચત ,, ૮૮
Anarchism સ્વૈરવાદ; અરાજકતા
Appreciation of currency ચલણભાવમાં તેજી
Arbitration લવાદ
Assessment of a tax કરની આકારણી
Assets માલમતા, ઇસ્કામત
,, liquid હાજર ધન; રોકડ
Auxiliary capital સહાયક મૂડી

---

* સદરહુ પારિભાષિક શબ્દોની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ: 'અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા' પ્ર૦ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૦–૧૪–૦; ટપાલરવાનગી ૦–૨–૦.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

B

Balance of trade વેપારતુલા ૯૯
,, of accounts વેપારનું સરવૈયું ૯૯
,, ,, for અનુકૂળ ,, ૯૯
,, ,, against પ્રતિકૂળ ,, ૯૯
Bank બૅન્ક ૮૭
,, Agricultural ખેતી ,,
,, Central મુખ્ય; મધ્યવર્તી ,, ૮૯
,, Commercial વેપારી ,, ૮૮
,, (Joint stock) શરાફી ,,
,, Exchange નાણાવટી બૅન્ક ૮૮
,, Industrial ઔદ્યોગિક ,,
,, Land જમીન ,,
,, Rate બૅન્કનો દર
,, Savings બચત બૅન્ક ૮૮
Barter સાટું; વસ્તુવિનિમય ૭૪
Bearer cheque શાહજોગ ચેક
Bill of Exchange વિનિમયપત્ર; પરદેશ-જોગી હૂંડી ૧૦૪
,, lading વહાણ-રસીદ
Bimetallism (ધાતુનો) દ્વિચલણવાદ ૮૫
Bolshevism બૉલ્શેવિઝમ
Bond આધારપત્ર; ખત; ગીરવી શૅર
Bonus બોનસ; સુખડી
Bounty મદદ ૯૫
Bourgeoisis ઉજળિયાત વર્ગ; ભદ્રલોક
Brassage ટંકશાળી
Budget અંદાજપત્ર
Bullion Exchange Standard સોનાનું ધોરણ; સોના-પાટ ધોરણ
Buyer લેવાલ; ખરીદનાર ૫૨
By-product આડ-કે પેટા-પેદાશ ૫૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C

Canals નહેરો ૪૫
,, inundation મોસમી ,, ૪૫
,, perennial કાયમી ,, ૪૫
,, productive ઉત્પાદક ,,
,, undroductive અનુત્પાદક ,,
Capital મૂડી ૩૪
,, auxiliary સહાયક ,,
,, circulating or working ફરતી, ચાલુ ,, ૩૬
,, fixed સ્થિર, બાંધી, સ્થાવર ,, ૩૬
,, floating તરતી ,,
,, levy મૂડીની ઉઘરાત
,, sunk ડૂબી, સ્થગિત મૂડી
Capitalism મૂડીવાદ; મૂડીશાહી
,, absentee ગેરહાજર મૂડીદારી
Capitalist મૂડીદાર; મૂડીવાદી
,, organization મૂડીવાદી, મૂડીશાહી તંત્ર
,, society ,, સમાજ
Centralization કેન્દ્રીકરણ ૧૪૮
Certificates પ્રમાણપત્રો
,, cash રોકડિયાં
,, gold સોનૈયાં
,, silver રૂપૈયાં
Cheque ચેક ૮૦
,, bearer શાહજોગ ,,
,, cross ખાતાજોગ ,,
,, order નામજોગ ,,
Class-struggle વર્ગવિગ્રહ
Clearing house હવાલા-બૅન્ક; હવાલા-દફતર
Coin સિક્કો ૭૨
Coinage ટંકશાળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Coinage free મફત ટંકશાળી
,, gratuitous ,, ,
Collectivism સમૂહવાદ
Combination of Industry ઉદ્યોગોનું એકીકરણ
,, horizontal સમાન-ઉદ્યોગી ,,
,, vertical સળંગ-ઉદ્યોગી ,,
Combines (સાથી ઉદ્યોગોનું) મહામંડળ; સમવાય
Comforts આરામની જરૂરિયાતો; સુખસગવડો ૧૯
Commodity માલ; સંપત્તિ ૧૩
Communism સામ્યવાદ ૧૬૯
Company કંપની ૪૧
,, limited લિમિટેડ; નિયત, મર્યાદિત જવાબદારીની ,, ૪૧
Competition હરીફાઈ; સ્પર્ધા ૮
,, free ખુલ્લી ,, ૮
Consumer વાપરનાર ૩૭
Consumer's goods વાપર-માલ ૩૭
,, surplus વાપરનારનો વધારો, (સંતોષ-વિશેષ) ૧૯
Consumption વપરાશ; ઉપભોગ; વ્યય ૩૭
Contraction of currency ચલણ-સંકોચ
Co-operation સહકાર ૧૫૯
Co-operative Society સહકારી મંડળી ૧૫૯
,, movement ,, પ્રવૃત્તિ ૧૫૯
Cornering એકહથ્થુ જમાવટ; ખેલો (શેરનો)
Cost ખર્ચ
,, of management વ્યવસ્થા- ,,
,, of production ઉત્પાદન- ,,
,, prime આદ્ય અથવા મૂળ- ,,
,, supplementary પુરવણી- ,,
,, total કુલ ,,
Council Bill સરકાર-જોગી હૂંડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Credit શાખ; આંટ ૧૧૦
,, transaction શાખી અથવા ઉધાર વ્યવહાર
,, Instruments of શાખી સાધનો; ઉધાર વ્યવહારનાં સાધનો ૮૦
Crisis કટોકટી; ઉત્પાત
Crops પાક
,, commercial બિન-ખોરાકી પાક; બજારુ પાક
,, food ખોરાકી ,,
,, fodder ઘાસચારો
Cultivation ખેતી
,, extensive લાટબંધ, વિસ્તૃત ,,
,, intensive પ્રકૃષ્ટ ખેતી
Currency ચલણ ૮૧
,, appreciation of ,, ભાવમાં તેજી
,, depreciation of ,, ,, મંદી
,, auxiliary સહાયક ચલણ
,, contraction of ચલણ-સંકોચ
,, debasement of ,, -અપકર્ષ; અપભાવ
Currency deflation of ચલણ-તંગી; નાણાંભીડ
,, expansion of ,, વિસ્તાર
,, inflation of ,, ફુગાવો
,, managed કૃત્રિમ ચલણ
,, paper કાગદી ,, ૮૯
,, standard મુખ્ય ,, ૭૯
,, velocity ચલણ-વેગ ૮૧
Current deposits ચાલુ થાપણ
,, accounts ,, ખાતાં ૮૮
Customs જકાત ૯૫

D

Debenture જુઓ Bond
Debt કરજ ૧૩૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Debt conversion of કરજનું પરિવર્તન ૧૩૬
,, redemption of ,, ની ચૂકવણી ૧૩૬
,, fluctuating (unfunded) હંગામી કરજ ૧૩૬
,, permanent (funded) કાયમી ,, ૧૩૬
Decentralization વિકેન્દ્રીકરણ ૧૪૮
Demand માંગ ૫૨
,, composite એકાર્થી ,, ૫૬
,, derived સાપેક્ષ ,, ૫૬
,, elastic ચલ, અસ્થિર ,, ૫૬
,, joint અનેકાર્થી, સંયુક્ત ,, ૫૬
,, point માંગની હદ
,, reciprocal પરસ્પર માંગ ૫૬
Deposits થાપણ
,, current ચાલુ ,,
,, fixed મુદ્દતી ,,
,, saving બચત ,,
Depreciation fund ઘસારા-ફંડ
Devaluation ભાવ-ઉતાર
Discount વટાવ; ભાવમાં ઘટાડો ૪૨
,, rate ,, નો દર ૧૦૩
Distribution વહેંચણી ૧૦૬
Dividend નફાનો હિસ્સો; ડિવિડન્ડ ૪૨
Division of labour શ્રમવિભાગ; કાર્યવિભાગ ૨૯
,, ,, complex સૂક્ષ્મ ,, ૨૯
,, ,, geographical ભૌગોલિક ,, ૨૯
,, ,, international આંતરરાષ્ટ્રીય ,, ૨૯
,, ,, simple સાદો ,, ૨૯
,, ,, territorial પ્રાદેશિક ,, ૨૯
Draft હૂંડી
Drain સ્રાવ
Dumping ભાવતોડ હરીફાઈ, માલનું લાદણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Duty જકાત; કર; વેરો ૯૫
,, ad-valorem કિંમતવાર વેરો કે કર
,, excise આબકારી જકાત
,, export નિકાસ ,, ૯૫
,, import આયાત ,, ૯૫
,, octroi હાંસલ
,, protective સંરક્ષક જકાત ૯૫
,, specific પરિમાણ-વેરો (વજનવાર કે કદવાર)
,, transit નાકાવેરો

E

Earnings of management નફો ૧૦૯
Economic holding ખેતીનું કમાતલ એકમ (ઘટક)
Economics અર્થશાસ્ત્ર; સંપત્તિશાસ્ત્ર ૩
,, external બાહ્ય અર્થકારણ
,, internal આંતરિક ,,
Efficiency કુશળતા, કાર્યક્ષમતા ૨૮
Entrepreneur યોજક ૩૯
Exchange વિનિમય ૪૪
,, Bill વિનિમયપત્ર
,, medium of વિનિમય-વાહન કે માધ્યમ ૭૬
,, rate હૂંડિયામણ ૧૦૧
Excise આબકારી
Expectation of life સરેરાશ આયુષ્યમાન
Expenditure ખર્ચ ૧૨૦
Exploitation ચૂસણ; શોષણ
Export નિકાસ ૯૮
,, duty ,, વેરો; કર
Export invisible પરોક્ષ નિકાસ ૯૮
,, visible પ્રત્યક્ષ ,, ૯૮
Expropriation ધનહરણ, માલકીહરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

F

Farming of taxation વસૂલાતનો ઇજારો
Finance નાણાંશાસ્ત્ર, જમાખર્ચ, નાણાં ૧૧૯
Feudal system ઠકરાત પદ્ધતિ
Fixed deposits મુદ્દતી થાપણ
,, accounts ,, ખાતાં ૮૮
Free coinage મફત, મુક્તદ્વાર ટંકશાળી
Free trade ખુલ્લો વેપાર; અબાધિત વેપાર ૯૩
Fund ફંડ
,, depreciation ઘસારા ,,
,, sinking અનામત ,,

G

Gold certificates સોનૈયાં
Gold Exchange Standard સુવર્ણ વિનિમય પદ્ધતિ; સોના-હૂંડી ધોરણ
,, Bullion ,, સોના-પાટ ધોરણ
Gold Standard સુવર્ણપદ્ધતિ
,, ,, Reserve સુવર્ણ-ભંડોળ
Goods માલ; સંપત્તિ ૧૩
,, consumer's વાપર-માલ ૩૭
,, producer's (capital) ઉત્પાદક માલ, મૂડી ૩૭
,, economic આર્થિક સંપત્તિ ૧૩
,, free સર્વસુલભ ,, ૧૩
,, material પ્રત્યક્ષ, મૂર્ત, ભૌતિક સંપત્તિ
,, non-material પરોક્ષ, અમૂર્ત, અભૌતિક સંપત્તિ
,, public સાર્વજનિક સંપત્તિ ૧૫
Govt. intervention સરકારી નિયમન
Gratuitous coinage મફત ટંકશાળી
Guild મહાજન
,, socialism ,, સમાજવાદ
,, socialist ,, સમાજવાદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

H

Hedging બદલાનો વેપાર
Holdings ખાતાં; ખેતરો
,, agricultural ખેડૂતનાં ખાતાં; ખેતરો
,, economic ખેતીનો આર્થિક (કમાતલ) ઘટક
,, fragmented (sub-divided) વિભક્ત ખેતરો
,, consolidated એકજથે ,,
Home charges વિલાયતનું ભરણું; સાલિયાણું

I

Imperial Preference શાહી પસંદગી (સરંક્ષણ) ૯૬
Import આયાત ૯૮
,, duty ,, વેરો ૯૫
,, invisible પરોક્ષ આયાત ૯૮
,, visible પ્રત્યક્ષ ,, ૯૮
Incidence of Tax કર-સંપાત
Income આવક
,, funded મિલકતી ,,
,, unfunded ઉપાર્જિત ,,
Index numbers ભાવનો આંક ૬૪
,, ,, weighted વપરાશલક્ષી ,, ૬૫
,, ,, unweighted સળંગ ,, ૬૫
Indigenous Banker શરાફ ૮૭
Individualism વ્યક્તિવાદ
Industrialization ઉદ્યોગીકરણ
Industrialism યંત્રોદ્યોગવાદ
Industrial Unionist ઔદ્યોગિક સંઘવાદી
Industry ઉદ્યોગ
,, captain of ઉદ્યોગપતિ
,, heavy ભારે ઉદ્યોગ
,, key (basic) પાયાનો (ચાવીરૂપ) ,,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inflation of currency ચલણનો ફુગાવો
Instruments of credit શાખી સાધનો ૮૦
Insurance વીમો ૭૦
Integration of Industries ઉદ્યોગોનું એકીકરણ
Interest વ્યાજ ૧૧૦
Invoice ભરતિયું
Irrigated Land પીતની જમીન
Irrigation પીત; સિંચાઈ

J

Joint stock સંયુક્ત મૂડી ૮૮

K

Kartell જુઓ combines

L

Labour મહેનત; મજૂરી; શ્રમ ૨૪
,, combination of કામદારોનું એકીકરણ
,, concentration of ,, કેન્દ્રીકરણ
,, co-partnership ,, ની ભાગીદારી
,, efficieney of ,, ની કાર્યક્ષમતા ૨૬
,, immobility of ,, ની સ્થિરતા
,, mobility of ,, ની ગતિશીલતા
,, productive ઉત્પાદક, મહેનત ૩૨
,, unproductive અનુત્પાદક ,, ૩૨
,, skilled કુશળ ,, ૨૪
,, unskilled સાદી ,, ૨૪
Labourer કામદાર; મજૂર ૨૪
Laissez Faire સ્વૈર પદ્ધતિ
Land જમીન ૨૧
,, erosion જમીનનું ધોવાણ
,, irrigated પીતની જમીન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Land on the margin of cultivation સરભરિયા, સીમાન્ત –કાંઠા પરના–(ઉત્પાદનની) જમીન
,, Revenue જમીનમહેસૂલ; વિઘોટી ૧૨૯
Land-lord જમીનદાર ૧૩૨
,, absentee ગેરહાજર (અનિવાસી) ૧૩૨
Legal Tender મુખ્ય નાણું ૭૯
Liability જવાબદારી ૧૬૧
,, limited મર્યાદિત ,, ૧૬૧
,, unlimited સંપૂર્ણ ,, ૧૬૧
,, joint and several એકામતે એકાનૂથે ,, ૧૬૧
Liquid Assets હાજર ધન; રોકડ
Loan લોન ૧૩૭
Lock-out કામબંધી
Luxuries મોજશોખની ચીજો ૧૬

M

Market બજાર ૪૬
Marketing ખરીદી
Marxism માર્ક્સવાદ
Medium of Exchange વિનિમયનું વાહન કે માધ્યમ ૭૬
Mercantilists વેપારપંથી
Middle-man દલાલ; વેપારી
Money નાણું ૭૨
,, bad હલકું ,, ૮૪
,, debased હીણકસ ,, ૮૪
,, good પૂરું ,, ૮૪
,, heavy ભારે ,, ૮૪
,, weak હલકું ,, ૮૪
,, worn ઘસાયેલું ,, ૮૪
,, standard મુખ્ય ,, ૭૯
,, subsidiary પેટા, પરચૂરણ ,, ૮૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Money token સાંકેતિક નાણું ૮૦
Money-lender શાહુકાર; મહાજન
Money — purchasing power of ખરીદશક્તિ ૮૧
Monometallism (ચલણનો) એકધાતુવાદ ૮૫
Monopoly ઇજારો ૫૭

N

National Dividend (Income) રાષ્ટ્રીય આવક
Nationalization રાષ્ટ્રીયકરણ
Necessaries (સામાન્ય) જરૂરિયાતો ૧૬
„ conventional રિવાજી ૧૬
Negotiable Instrument વિનિમયપત્ર
Notes નોટો ૮૯
„ currency ચલણી „ ૮૯
„ convertible વટાવી, પરિવર્તનીય, રોકડગારી „ ૮૯
„ inconvertible બિનરોકડગારી „ ૯૦
(fiat) બિનવટાવી „ ૯૦
„ fiduciary શાખી „ ૮૯
„ paper કાગદી „ ૮૯
„ promissory બાંયધરીયુક્ત „
„ (Pro. Note) અંગઉધાર ખાતું „
„ representative અનામતી, „
અવેજી, પ્રતિનિધિરૂપ „ ૮૯
„ treasury તિજોરીની „

O

Octroi duty હાંસલ
Order cheque નામજોગ ચેક
Over-capitalization (watering of capital) મૂડીનો ફુગાવો
Over-production અતિપેદાશ
Over-valuation ભાવચઢાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

P

Paper currency નોટોનું ચલણ ૮૯

Parasites આયતારામો, બેઠાખાઉ લોકો

Partnership ભાગીદારી ૪૨

Paying કમાતલ unpaying ખાતલ

Peasant ખેડૂત ૧૩૨

,, proprietorship ,, માલકી પદ્ધતિ ૧૩૨

Physiocrats નિસર્ગપંથી

Planning આયોજન

Population વસ્તી; જનસંખ્યા ૧૫૬

Population — density of વસ્તીની ઘનતા

,, optimum density of વસ્તીની ઇષ્ટ ઘનતા

Power ભૌતિક શક્તિ

Premium વધારો; પાઘડી ૪૨

Price કિંમત, ભાવ ૪૮

,, Cost પડતર ,, ૫૩

,, demand માંગની ,, ૫૨

,, marginal સીમાન્ત ,, ૫૩

,, (final) અંતિમ ,, ૫૩

,, market બજારની ,, ૫૩

,, nominal દેખીતી ,,

,, normal સામાન્ય ,,

,, real ખરી ,,

,, satiety તૃપ્તિની ,,

,, supply છતની ,, ૫૨

Production ઉત્પત્તિ; પેદાશ; ઉત્પાદન; ઉત્પન્ન ૨૦

,, centralized કેન્દ્રિત ,,

,, decentralized વિકેન્દ્રિત ,,

,, agents of પેદાશનાં સાધનો ૨૦

,, co-efficients of ,, ૨૦

,, factors of ,, ૨૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Production cost of પેદાશનું ખર્ચ
,, expenses of ,, નો આયાસ; -નું એકંદર ખર્ચ
,, large-scale મોટા પાયા પર પેદાશ ૩૧
,, small-scale નાના ,, ,, ,,
Profit નફો ૧૦૬
,, gross કાચો ,, ૧૦૬
,, normal સામાન્ય ,, ૧૦૬
,, pure (net) ચોખ્ખો ,, ૧૦૬
,, sharing નફામાં ભાગીદારી ૧૬૮
Profiteering નફાખોરી
Proletariat શ્રમજીવી વર્ગ; મજૂર વર્ગ
Protection સરંક્ષણ ૯૫
,, discriminative મર્યાદિત ,, ૯૫
Public debt રાષ્ટ્રીય (સરકારી) કરજ, દેવું ૧૩૩
,, finance ,, જમાખર્ચ; આવક-ખર્ચ ૧૧૮
Purchasing Power ખરીદશક્તિ ૮૧

Q

Quantity Theory સંખ્યાનો નિયમ ૮૧
Quasi Rent સાંથરૂપી આવક

R

Raiyatwari System રૈયતવારી પદ્ધતિ ૧૩૧
Rebate વળતર
Rent સાંથ; ગણોત ૧૦૮
,, economic ખરી સાંથ
,, of ability આવડતનો નફો ૧૦૯,
,, personal ,, ,,
,, quasi સાંથરૂપી આવક
Representative firm સામાન્ય પેઢી
Reserve ભંડોળ; સંગ્રહ ૯૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reserve paper currency નોટોનું અનામત ભંડોળ ૯૦
,, gold standard સુવર્ણ ભંડોળ
Return પેદાશ; મળતર ૨૩
,, constant સ્થિર ,, ૨૩
,, decreasing ઊતરતી ,, ૨૩
,, increasing ચડતી ,, ૨૩
Reverse Council Bill હિંદી વજીર જોગી હૂંડી
Revenue મહેસૂલ. ૧૨૯

S

Sabotage ભાંગફોડ
Saving બચત ૮૮
,, deposits ,, થાપણો
,, accounts ,, ખાતાં ૮૮
Securities જામીનગીરી
Securities gilt-edged ઉત્તમ જામીનગીરી
Seigniorage ટંકશાળી લાગો
seller વેચવાલ; વેચનાર ૫૨
Services સેવાઓ; કામગીરીઓ
Share શેર ૪૨
,, deferred આખરી નફાધારી ,, ૪૨
,, ordinary સામાન્ય ,, ૪૨
,, preference વ્યાજુ ,, ૪૨
Shifting of tax કરસંપાતની બદલી ૧૨૮
Silver certificates રૂપૈયાં
Sinking Fund અનામત ફંડ
Social Democracy સમહિત સમાજવ્યવસ્થા
Socialism સમાજવાદ ૧૬૯
,, Christian ખ્રિસ્તી ,,
,, evolutionary વિકાસી ,,
,, Fabian ફેબિયન ,,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Socialism guild મહાજન સમાજવાદ
,, ideal આદર્શ ,,
,, integral ,, ,,
,, revolutionary ક્રાન્તિવાદી ,,
,, scientific શાસ્ત્રીય ,,
,, state રાષ્ટ્રીય ,, ૧૬૯
,, utopian તરંગી ,,
Solidarism સંગઠનવાદ
Specie points હૂંડિયામણની મર્યાદા ૧૦૫
Speculation સટ્ટો ૬૭
Standard currency મુખ્ય ચલણ ૭૯
,, isometric ભાવઆંકનું ધોરણ
,, limping લંગડી ચલણ-પદ્ધતિ
,, money મુખ્ય નાણું ૭૯
Standard of living જીવનનું ધોરણ ૬૫
Statistics આંકડાશાસ્ત્ર
Sterling સ્ટર્લિંગ; પાઉન્ડ ૧૦૧
Sterling Exchange Standard પાઉંડ વિનિમય પદ્ધતિ;
સ્ટર્લિંગ-હૂંડી ધોરણ
Strike હડતાળ
Subsidiary Money પેટા નાણું; પરચૂરણ નાણું ૮૦
Subsidy મદદ ૯૫
Substitution બદલી ૫૬
Super-tax વિશેષ વેરો
Supply પેદાશ; છત ૫૬
,, composite એકોપાદન પેદાશ ૫૬
,, derived સાપેક્ષ ,, ૫૬
,, elastic ચલ ,, ૫૬
,, joint સંયુક્ત ,, ૫૬
,, point પેદાશની હદ
Surplus value મૂલ્યનો વધારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Swadeshi સ્વદેશી
Sweating મજૂરોનું ચૂસણ
Syndicalism ઔદ્યોગિક સંઘવાદ

T

Tariff જકાત પત્રક
Tax કર; વેરો ૧૨૨
,, assessment of કરની આકારણી
,, betterment સુધારણા-વેરો
,, degressive નિયત માફી ,, ૧૨૩
,, progressive વર્ધમાન ,, ૧૨૩
,, regressive ક્રિયમાન ,,
,, direct પ્રત્યક્ષ ,, ૧૨૭
,, indirect પરોક્ષ ,, ૧૨૭
,, excess profit વિશેષ નફા-વેરો
,, farming વસૂલાતનો ઇજારો
,, graduated ક્રમિક વેરો
,, incidence of કરસંપાત
,, on income આવક-વેરો ૧૨૩
,, on land (Land Revenue) જમીન-વેરો; જમીન મહેસૂલ; વિઘોટી ૧૨૯
,, object of કરનું પાત્ર
,, impact of કર દેનાર
,, source of કરનું મૂળ
,, subject of કર વહનાર
,, on profit નફા-વેરો
,, proportional પ્રમાણસર વેરો
,, shifting of કરસંપાતની બદલી ૧૨૮
,, super વિશેષ વેરો
Token Money સંકેત-નાણું ૮૦
Toll ટોલ; નાકાવેરો
Trade વેપાર ૯૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Trade balance of વેપારતુલા ૯૯
,, bilateral દ્વિદેશી વેપાર
,, international આંતરરાષ્ટ્રીય ૯૧
,, multilateral અનેકદેશી વેપાર
Trade Union મહાજન ૧૬૩
Transit duty નાકાવેરો
Trust મહામંડળો; સંયુક્ત મંડળો; ટ્રસ્ટ
,, horizontal સમાન-ઉદ્યોગી ,,
,, vertical સળંગ-ઉદ્યોગી ,,

U

Under-writer કડદા કરનાર
Uneconomic ખાતલ; અવળું
Unemployment બેકારી ૧૫૩
Utility ઉપયોગિતા ૧૮
,, constant સ્થિર ,, ૧૮
,, decreasing ઘટતી; ઊતરતી ,, ૧૮
,, effective ખરી ,,
,, final અંતિમ ,, ૫૩
,, free સર્વસુલભ ,, ૧૩
,, gratuitous ,, ,, ૧૩
,, increasing વધતી ,, ૧૮
,, marginal સીમાન્ત ,, ૫૩
total કુલ ઉપયોગિતા
,, value ઉપયોગ–મૂલ્ય ૫૩
Usury વ્યાજખોરી

V

Value મૂલ્ય ૪૭
,, face છાપેલું, ચલણી ,, ૮૦
,, intrinsic ખરું ,, ૮૦
,, labour-cost શ્રમ ,,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Value marginal સીમાન્ત મૂલ્ય ૫૩
,, metallic ધાતુનું ,, ૮૦
,, nominal દેખીતું ,,
,, normal સામાન્ય ,,
,, objective વિનિમયાપેક્ષી ,, ૫૩
, subjective ઉપયોગાપેક્ષી ,, ૫૩
,, surplus મૂલ્યનો વધારો
Village Community System ગ્રામપંચાયત પદ્ધતિ;
મહાલવારી પદ્ધતિ ૧૩૧

W

Wages મહેનતાણું; મજૂરી; રોજી ૧૧૨
,, living નિર્વાહ પૂરતું (નિર્વાહવેતન) ,,
,, maximum અધિકતમ ,,
,, minimum અલ્પતમ ,,
,, nominal ચૂકવાતું ,, ૧૧૫
,, piece કામ-અનુસાર, ઉધ્ધડ ,, ૧૧૪
,, real ખરું ,, ૧૧૫
,, sliding scale of ક્રમિક ,,
Wants જરૂરિયાતો ૧૬
,, complimentary સાપેક્ષ ,, ૧૭
Watering of capital મૂડીનો ફુગાવો
Wealth સંપત્તિ ૧૩
,, national રાષ્ટ્રીય ,,
,, negative ઋણી ,,

Z

Zamindari System જમીનદારી પદ્ધતિ ૧૩૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વિષયને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકો

૧.*	સર્વોદય	ગાંધીજી
૨.	હિંદ સ્વરાજ	,,
૩.	સો ટકા સ્વદેશી	,,
૪.	ગામડાંની વહારે	,,
૫.	આપણો આર્થિક પ્રશ્ન	શ્રી છગનલાલ જોશી
૬.	ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ	શ્રી કુમારપ્પા
૭.	માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ	,,
૮.	માનવ અર્થશાસ્ત્ર	શ્રી નરહરિ પરીખ
૯.	સહાયવૃત્તિ	,,
૧૦.	યંત્રની મર્યાદા	,,
૧૧.	ત્યારે કરીશું શું?	શ્રી ટૉલ્સ્ટૉય
૧૨.	સંપત્તિશાસ્ત્ર ભા. ૧–૬	પ્રો. ભાટે
૧૩.	ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર	શ્રી ગ્રેગ
૧૪.	હિંદનું પ્રજાકીય અર્થશાસ્ત્ર	શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી
૧૫.	ગામગોષ્ઠી	શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી અને શ્રી રાવજીભાઈ પટેલ
૧૬.	શેરથાની આર્થિક તપાસ	શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી અને શ્રી ઝવેરભાઈ પટેલ
૧૭.	આબાદ હિન્દુસ્તાન!	શ્રી ડિગ્બી
૧૮.	આપણી ગરીબાઈ	શ્રી દાદાભાઈ
૧૯.	હિન્દી રાષ્ટ્રીય ખર્ચ	પ્રો. કે. ટી. શાહ
૨૦.	ગાંધીજીના ૧૧ મુદ્દા	,,
૨૧.	અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા	શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી
૨૨.	ગાંધીજી અને સામ્યવાદ	શ્રી કિ. ઘ. મશરૂવાળા

* નં. ૧ થી ૨૨ સુધીનાં પુસ્તકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન — નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ–૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩. રાજ્યની આવક-વેરો અને આપણી દરિદ્રતા —
શ્રી કુમારપ્પા (નવયુગ પુસ્તક ભંડાર)

૨૪. ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના — શ્રી અગ્રવાલ (વોરાની કં.)

૨૫. હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના (સસ્તું સાહિત્ય)

૨૬. ખાદીનિબંધ — શ્રી પુણતામ્બેકર અને વરદાચારી

૨૭. હૂંડિયામણનો દર — શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ (ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન)

૨૮. આપણા આર્થિક પ્રશ્નો — પ્રો. વાડિયા અને રાવ (દક્ષિણામૂર્તિ)

૨૯. અર્થશાસ્ત્ર — પ્રો. કેશવલાલ કામદાર (સયાજી સાહિત્યમાળા)

૩૦. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર — શ્રી ચિમનલાલ ડૉક્ટર (ગુ. વ. સોસાયટી)

૩૧. આપણું હિંદુસ્તાન — શ્રી મસાણી (ઑક્સફર્ડ પ્રેસ)

૩૨. આપણું જીવનધોરણ — શ્રી દાંતવાળા (રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી મંડળ)

૩૩. સહકાર — શ્રી ચિમનલાલ કવિ (રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ)

૩૪. હિન્દુસ્તાનનું અર્થશાસ્ત્ર — શ્રી સરકાર (મોતીશંકર ઉદયશંકર)

૩૫. હિન્દના કરનું આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર — શ્રી મનમોહન ગાંધી
(વડોદરા સાહિત્ય સભા)

૩૬. સમાજવાદ શા માટે ? — શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ
(નવી દુનિયા કાર્યાલય)

૩૭. સમાજવાદ — શ્રી જગન્નાથ દેસાઈ (નેશનલ પબ્લિશર્સ)

૩૮. આદર્શ સમાજવાદ — શ્રી વ્રજલાલ મેઘાણી
(મહાવીર પ્ર. મંડળ)

૩૯. સામ્યવાદ અને સર્વોદય — શ્રી ન. દ્વા. પરીખ
(પ્રસ્થાન કાર્યાલય)

૪૦. બે વિચારધારા — શ્રી દર્શક (ભારતી સા. સંઘ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar